

Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Σχολή Κοινωνικών Επιστημών:

Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας

ΠΜΣ Φύλο, Πολιτισμός και Κοινωνία

Μεταπτυχιακή διπλωματική διατριβή



Θέμα:

Γυναικείο κίνημα και έμφυλη ανισότητα στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης

Φοιτήτρια:

Βουλγαράκη Χαρά

Επιβλέπων καθηγητής:

Μπέλλας Χριστόδουλος



Περίληψη

Το ερευνητικό αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής διατριβής είναι το γυναικείο κίνημα και η έμφυλη ανισότητα στην Ελλάδα την περίοδο της μεταπολίτευσης. Η έρευνα χωρίζεται στις περιόδους 1974 με 1989 και 1990 με 2010. Ο σκοπός της είναι η διερεύνηση του συσχετισμού μεταξύ της ανάπτυξης και της ύφεσης του γυναικείου κινήματος και της κατάστασης της έμφυλης ανισότητας στην Ελλάδα. Το λεγόμενο δεύτερο κύμα του γυναικείου κινήματος της Ελλάδας αναπτύχθηκε στην πρώτη δεκαπενταετία μετά την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών, σε μία περίοδο όπου η ανισότητα μεταξύ των φύλων σε διάφορους τομείς της ζωής βρισκόταν σε υψηλά επίπεδα. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, το γυναικείο κίνημα άρχισε να φθίνει, και η εξασθένησή του είναι εμφανής μέχρι και το τέλος της περιόδου της μεταπολίτευσης, που σηματοδοτείται από την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης. Στο ίδιο διάστημα, η έμφυλη ανισότητα μειώθηκε αλλά δεν εξαλείφθηκε. Τα πορίσματα της έρευνας είναι ότι υπάρχει συσχετισμός μεταξύ της ανάπτυξης του γυναικείου κινήματος και της έμφυλης ανισότητας, και ότι η έμφυλη ανισότητα δεν αποτελεί μοναδικό παράγοντα άνθισης του κινήματος.

Λέξεις-κλειδιά: γυναικείο κίνημα, φεμινισμός, έμφυλη ανισότητα, Ελλάδα, μεταπολίτευση.

Abstract

The object of the present study is the women's movement and gender inequality in Greece during the post-junta era. The research is divided into two periods: 1974 to 1989 and 1990 to 2010. The aim of the study is the examination of the correlation between the development of the women's movement and the state of gender inequality in Greece. The so-called second wave of the movement developed during the first fifteen years after the fall of the dictatorship of the colonels. Its starting point was characterized by high gender inequality in various parts of life. The women's movement started deteriorating near the end of the 1980s and its decline is evident until the end of the post-junta era that was heralded by the eruption of the economic crisis. Gender inequality was lessened but did not disappear during this period. The research findings show that there is a correlation between the development of the women's movement and gender inequality, and that gender inequality does not constitute the sole factor associated with the growth of the movement.

Keywords: women's movement; feminism; gender inequality; Greece; post-junta.

Περιεχόμενα

Κεφάλαιο 1: Εισαγωγή	5
Κεφάλαιο 2: Το γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης	7
2.1 Κοινωνικά κινήματα	7
2.1 Α. Θεωρία και χαρακτηριστικά των κοινωνικών κινήματων.....	7
2.1 Β. Το γυναικείο κίνημα στη Δυτική Ευρώπη.....	10
2.2 Το γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα	13
2.2 Α. Το γυναικείο κίνημα της Ελλάδας στην περίοδο 1974-1989: Το δεύτερο κύμα του ελληνικού φεμινισμού	14
2.2 Β. Το γυναικείο κίνημα της Ελλάδας στην περίοδο 1990-2010: Αρχή της ύφεσης και τέλος της μεταπολίτευσης.....	38
<i>Παράρτημα 2.1: Μεθοδολογία συλλογής δεδομένων της έρευνας για το γυναικείο κίνημα.....</i>	<i>62</i>
<i>Παράρτημα 2.2: Κατάλογος γυναικείων ομάδων και οργανώσεων του 20ού και 21ου αιώνα</i>	<i>66</i>
<i>Παράρτημα 2.3: Κατάλογος περιοδικών εκδόσεων γυναικείων ομάδων και οργανώσεων του 20ού και 21ου αιώνα.....</i>	<i>71</i>
Κεφάλαιο 3: Έμφυλη ανισότητα.....	73
3.1 Ορισμός έμφυλης ανισότητας.....	73
3.2 Έμφυλη ανισότητα στην Ελλάδα	75
3.2 Α. Στοιχεία από την Παγκόσμια Τράπεζα για την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση	75
3.2 Β. Στοιχεία από το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Έμφυλη Ισότητα για την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση.....	87
<i>Παράρτημα 3.1 Μεθοδολογία συλλογής δεδομένων της έρευνας για την έμφυλη ανισότητα.....</i>	<i>94</i>
<i>Παράρτημα 3.2: Υπόμνημα δεικτών της Παγκόσμιας Τράπεζας και του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου για την Έμφυλη Ισότητα για Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση.....</i>	<i>98</i>
Κεφάλαιο 4: Η σχέση ανάμεσα στην έμφυλη ανισότητα και στην εξέλιξη του γυναικείου κινήματος στην Ελλάδα και συμπεράσματα.....	107
4.1 Η σχέση μεταξύ του γυναικείου κινήματος και της έμφυλης ανισότητας	107
4.2 Συμπεράσματα	111
Βιβλιογραφία	114
Ξενόγλωσση βιβλιογραφία	114
Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία	115
Περιοδικά και εφημερίδες.....	116
Ιστοσελίδες	116

Κατάλογος πινάκων:

Πίνακας 3.1: Έμφυλοι δημογραφικοί δείκτες για Ελλάδα και ΕΕ (Παγκόσμια Τράπεζα), σελ. 76

Πίνακας 3.2: Έμφυλοι δείκτες υγείας για Ελλάδα και ΕΕ (Παγκόσμια Τράπεζα), σελ. 77-78

Πίνακας 3.3: Έμφυλοι δείκτες εκπαίδευσης και μορφωτικού επιπέδου για Ελλάδα και ΕΕ (Παγκόσμια Τράπεζα), σελ. 79-80

Πίνακας 3.4: Έμφυλοι εργασιακοί δείκτες για Ελλάδα και ΕΕ (Παγκόσμια Τράπεζα), σελ. 82-83

Πίνακας 3.5: Έμφυλοι δείκτες υγείας για Ελλάδα και ΕΕ (Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Έμφυλη Ισότητα), σελ. 88

Πίνακας 3.6: Έμφυλοι δείκτες εκπαίδευσης και μορφωτικού επιπέδου για Ελλάδα και ΕΕ (Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Έμφυλη Ισότητα), σελ. 89

Πίνακας 3.7: Έμφυλοι εργασιακοί και οικονομικοί δείκτες για Ελλάδα και ΕΕ (Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Έμφυλη Ισότητα), σελ. 90-91

Πίνακας 3.8: Έμφυλοι δείκτες κατανομής διαθέσιμου χρόνου για Ελλάδα και ΕΕ (Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Έμφυλη Ισότητα), σελ. 92

Πίνακας 1 Παράρτημα 3.1: Αριθμός δεικτών για τις περιόδους 1974-1989 και 1990-2010, σελ. 94

Πίνακας 2 Παράρτημα 3.1: Δείκτες της Παγκόσμιας Τράπεζας ανά κατηγορία, σελ. 94-95

Πίνακας 3 Παράρτημα 3.1 Δείκτες του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου για την Έμφυλη Ισότητα ανά κατηγορία, σελ. 102-103

Κεφάλαιο 1: Εισαγωγή

Το ερευνητικό αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι το γυναικείο κίνημα που αναπτύχθηκε στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της μεταπολίτευσης και η κατάσταση της έμφυλης ανισότητας στη χώρα για την ίδια περίοδο. Η επιλογή του θέματος βασίστηκε στην ερευνητική υπόθεση ότι η ανάπτυξη του γυναικείου κινήματος συσχετίζεται με την έμφυλη ανισότητα. Το γυναικείο κίνημα αναπτύχθηκε μαζικά στην Ελλάδα στην περίοδο από την πτώση της χούντας των συνταγματαρχών μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1980. Από εκεί και έπειτα, αρχίζει η κάμψη του, η οποία συνεχίστηκε στη δεκαετία του 1990 και στο μεγαλύτερο κομμάτι της επόμενης περιόδου. Η ισότητα μεταξύ των φύλων στην Ελλάδα βρίσκεται σε χαμηλά επίπεδα μέχρι και σήμερα, παρά τις όποιες βελτιώσεις έχουν υπάρξει. Τα στοιχεία του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου για την Έμφυλη Ισότητα κατατάσσουν την Ελλάδα σταθερά στην τελευταία θέση από τις υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης όσον αφορά την ισότητα μεταξύ των φύλων για κάθε έτος για το οποίο υπάρχουν στοιχεία (2005¹, 2010², 2012³ και 2015⁴).

Ο συσχετισμός μεταξύ του γυναικείου κινήματος και της έμφυλης ανισότητας βασίζεται σε δύο παρατηρήσεις. Πρώτον, στην πρώτη δεκαπενταετία της μεταπολίτευσης (1974-1989), η έμφυλη ανισότητα στην Ελλάδα βρίσκεται σε υψηλά επίπεδα, μετά από μια περίοδο δικτατορίας κατά την οποία συντηρητικές και οπισθοδρομικές αντιλήψεις σχετικά με τους έμφυλους ρόλους και τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία και την οικογένεια κυριαρχούσαν σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο. Ταυτόχρονα, το γυναικείο κίνημα της χώρας αναζωπυρώθηκε, απέκτησε δυναμικό και μαζικό χαρακτήρα, και έθεσε προβληματισμούς σχετικά με τη θέση και τα δικαιώματα των γυναικών. Δεύτερον, στις δύο δεκαετίες που ακολούθησαν αυτή την περίοδο (1990-2010), οι αναβαθμίσεις και μεταρρυθμίσεις που συντελέστηκαν στη δεκαετία του 1980 σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο οδήγησαν στην καλύτερευση της κατάστασης της έμφυλης ανισότητας, η οποία μειώθηκε σημαντικά σε διάφορους τομείς, αλλά δεν εξαλείφθηκε. Παράλληλα, το δυναμικό γυναικείο κίνημα της προηγούμενης περιόδου είχε αρχίσει να συρρικνώνεται ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, και στις αρχές του 1990 άρχισε πλέον να διαπιστώνεται μία ξεκάθαρη ύφεση.

¹ Greece Index Score, 2005. EIGE [<https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2005/EL>]

² Greece Index Score, 2010. EIGE [<https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2010/EL>]

³ Greece Index Score, 2012. EIGE [<https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2012/EL>]

⁴ Greece Index Score, 2015. EIGE [<https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2015/EL>]

Η σχέση μεταξύ έμφυλης ανισότητας και γυναικείων κινητοποιήσεων είναι λογικοφανής, και θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το εύρος και η συχνότητα των κινητοποιήσεων αυξάνονται ανάλογα με την έκταση της έμφυλης ανισότητας. Με άλλα λόγια, μπορεί να υποτεθεί ότι όσο πιο έντονη είναι η έμφυλη ανισότητα που υπάρχει σε μία κοινωνία, τόσο μεγαλύτερη είναι η ανάπτυξη ενός γυναικείου κινήματος που διεκδικεί ίσα δικαιώματα για τα δύο φύλα, με έμφαση στην καταπίεση που υφίστανται οι γυναίκες. Αντίστροφα, όσο πιο αμυδρή είναι η έμφυλη ανισότητα σε μία κοινωνία, τόσο μικρότερη θα είναι η ανάπτυξη ενός γυναικείου κινήματος, εφόσον η ανάγκη για κινητοποιήσεις που διεκδικούν ίσα δικαιώματα για τα δύο φύλα θα είναι λιγότερο επιτακτική. Ο συσχετισμός μεταξύ δύο παραγόντων δεν υπονοεί αιτιακή σχέση μεταξύ τους, δηλαδή ο συσχετισμός μεταξύ της έμφυλης ανισότητας και του γυναικείου κινήματος δεν υπονοεί ότι η έμφυλη ανισότητα είναι ο λόγος που εμφανίζεται το γυναικείο κίνημα.

Η παρούσα εργασία χωρίζει την εποχή της μεταπολίτευσης σε δύο περιόδους: από το 1974 έως το 1989, και από το 1990 έως το 2010. Το πρώτο κομμάτι της έρευνας αφορά το γυναικείο κίνημα, το οποίο αναλύεται στο Κεφάλαιο 2. Το Κεφάλαιο περιλαμβάνει παραρτήματα με τη μεθοδολογία συλλογής δεδομένων της έρευνας για το γυναικείο κίνημα, λίστα γυναικείων ομάδων και οργανώσεων του 20^{ου} και 21^{ου} αιώνα, και λίστα φεμινιστικών περιοδικών του 20^{ου} και του 21^{ου} αιώνα. Το δεύτερο κομμάτι της έρευνας αφορά τα στοιχεία σχετικά με την έμφυλη ανισότητα στην Ελλάδα, σε σύγκριση με την Ευρωπαϊκή Ένωση, που αναλύονται στο Κεφάλαιο 3. Το Κεφάλαιο 3 περιλαμβάνει παραρτήματα με τη μεθοδολογία συλλογής δεδομένων της έρευνας για την έμφυλη ανισότητα και πληροφορίες για τους δείκτες. Τέλος, στο Κεφάλαιο 4 επιχειρείται ο συσχετισμός μεταξύ των δύο παραγόντων και παρατίθενται τα συμπεράσματα της έρευνας, καθώς και πιθανά ερωτήματα για μελλοντικές έρευνες.

Κεφάλαιο 2: Το γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης

2.1 Κοινωνικά κινήματα

2.1 Α. Θεωρία και χαρακτηριστικά των κοινωνικών κινήματων

Τα κοινωνικά κινήματα αποτελούν κομμάτι της μη-ορθόδοξης πολιτικής δράσης, και πολλές ερευνήτριες και ερευνητές έχουν επιχειρήσει να ορίσουν τη σημασία και τα χαρακτηριστικά τους. Ο John Wilson τα χαρακτηρίζει ως μια «συνειδητή, συλλογική και οργανωμένη απόπειρα για τη δημιουργία μιας αλλαγής μεγάλης κλίμακας στην κοινωνική τάξη, ή την αντίσταση απέναντι σε μια τέτοια αλλαγή, με μη-θεσμοθετημένα μέσα» (1973: 8). Ο Charles Tilly (2018: 3-4) βλέπει την ανάπτυξη των κοινωνικών κινήματων στη Δύση από το 1750 και μετά ως καινοτόμο σύνθεση τριών συστατικών: α) μιας συνεχούς, οργανωμένης δημόσιας προσπάθειας που διατυπώνει συλλογικά αιτήματα απέναντι στις αρχές· β) χρήσης μιας δέσμης πολιτικών δράσεων που περιλαμβάνουν: δημιουργία συλλόγων και συνασπισμών με συγκεκριμένο στόχο, δημόσιες συναντήσεις, επίσημες πορείες, ολονυκτίες, συγκεντρώσεις, διαμαρτυρίες, εκστρατείες συλλογής υπογραφών, δηλώσεις σε δημόσια μέσα και χρήση φυλλαδίων· και γ) συντονισμένων δημόσιων εκδηλώσεων των εξής στοιχείων από αυτούς που συμμετέχουν στα κοινωνικά κινήματα: αξία, ενότητα, αριθμοί και δέσμευση των συμμετεχόντων ή/και των εκλογικών σωμάτων. Ο Marco Diani αντιμετωπίζει τα κοινωνικά κινήματα ως ξεχωριστή κοινωνική διαδικασία, αποτελούμενη από τους μηχανισμούς μέσω των οποίων τα άτομα που παίρνουν μέρος σε συλλογική δράση συμμετάσχουν σε συγκρουσιακές σχέσεις με ξεκάθαρα προσδιορισμένους αντιπάλους, συνδέονται μεταξύ τους μέσω πυκνών ανεπίσημων δικτύων, και μοιράζονται μια συγκεκριμένη συλλογική ταυτότητα (Della Porta & Diani, 2009: 20).

Τα κοινωνικά κινήματα αποτελούν συλλογική προσπάθεια για την προώθηση κοινών συμφερόντων και την επίτευξη κοινών στόχων μέσω δράσης η οποία βρίσκεται έξω από τη σφαίρα των εδραιωμένων θεσμών. Συχνά, η ανάπτυξη των κοινωνικών κινήματων ακολουθεί ένα αίτημα για αλλαγή σε κάποιο δημόσιο θέμα, όπως η επέκταση πολιτικών δικαιωμάτων σε περιθωριοποιημένα κομμάτια του πληθυσμού (Giddens & Sutton, 2013: 995). Τα κινήματα είναι παράγοντες κοινωνικής μεταμόρφωσης που αποσκοπούν στην κινητοποίηση μεγάλης κλίμακας

μέσα από τη δραστηριοποίηση των μελών τους σε διάφορες μορφές ενεργού διαμαρτυρίας, με στόχο να προκαλέσουν, να μεταρρυθμίσουν, να αλλάξουν ή να βελτιώσουν τις πρακτικές ή τους θεσμούς που πιστεύουν πως βλάπτουν την κοινωνική ζωή (Cohen & Kennedy 2012: 343).

Πολλές ερευνήτριες και ερευνητές υποστηρίζουν πως τα κοινωνικά κινήματα έχουν υποστεί σημαντικές αλλαγές από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και έπειτα, οι οποίες πιθανώς συνδέονται με υποβόσκουσες αλλαγές στις βιομηχανοποιημένες χώρες, κάτι που ο Alain Touraine (στο Cohen & Kennedy 2012: 343-345) χαρακτηρίζει ως «μεταβιομηχανική κοινωνία». Ο Touraine παρατηρεί διαφορές ανάμεσα στα ‘παλιά’ εργατικά και πολιτικά κινήματα και στα ‘νέα’ κοινωνικά κινήματα (NKK), τα οποία θεωρεί ότι εκπροσωπούν τα συμφέροντα αυτών που εργάζονται σε αναδυόμενα επαγγέλματα. Θεωρείται πως τα κοινωνικά κινήματα έχουν αλλάξει με τρεις κύριους τρόπους: α) ενώ οι αρχικοί αγώνες ασχολούνταν με την πολιτική της χειραφέτησης, το επίκεντρο των αγώνων στα 1980 ήταν η πολιτική της ζωής, με θέματα όπως η αυτοπραγμάτωση, η ταυτότητα, οι τρόποι ζωής και οι προσωπικές σχέσεις· β) η αυξανόμενη ευμάρεια και εξασφάλιση υλικών πόρων μαζί με μεταρρυθμίσεις στο σύστημα πρόνοιας οδήγησαν στην ενασχόληση με μη-υλικές αξίες και στην προτεραιότητα της προσωπικής ολοκλήρωσης και της διαμόρφωσης των ταυτοτήτων· γ) η διάχυση της ανώτατης εκπαίδευσης και η ανάπτυξη της τεχνολογίας των επικοινωνιών έχουν τροφοδοτήσει την απαίτηση για δημοκρατικοποίηση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων και το δικαίωμα σε πλήρη ενημέρωση και δημόσια διαβούλευση, ενώ έχει αυξηθεί η γνώση σχετικά με την επιστήμη, την τεχνολογία και τη διαχείριση της οικονομικής ζωής, καθώς και η αμφισβήτηση της εξουσίας (Cohen & Kennedy 2012: 343-345).

Ο Jürgen Habermas χαρακτηρίζει τα νέα κοινωνικά κινήματα που έχουν αναδυθεί στις δυτικές κοινωνίες ως φορείς καινούργιων συγκρούσεων που δε συνδέονται πλέον με τον καταμερισμό υλικών αξιών και δε διαχέονται μέσα από πολιτικά κόμματα και οργανώσεις, αλλά ενεργοποιούνται στα πεδία της πολιτισμικής αναπαραγωγής, της κοινωνικής ένταξης και της κοινωνικοποίησης και εκδηλώνονται σε υπο-θεσμικές και εξωκοινοβουλευτικές μορφές διαμαρτυρίας. Το ερώτημα που θέτουν τα NKK δεν αφορά, πλέον, τις αποζημιώσεις που μπορεί να προσφέρει το κράτος πρόνοιας, αλλά την υπεράσπιση ή την επαναφορά των τρόπων ζωής που βρίσκονται σε κίνδυνο, ή την εφαρμογή αναμορφωμένων τρόπων ζωής (Habermas 1981: 33).

Η αρχή των νέων κοινωνικών κινήματων συμπίπτει χρονολογικά με τη σταδιακή αποδυνάμωση του εργατικού κινήματος, και η διάρκειά τους τοποθετείται ανάμεσα στη βιομηχανική και τη

μεταβιομηχανική κοινωνία (1960-1980). Η δράση των ΝΚΚ αναπτύσσεται μέσα από την επίκληση μιας πολιτισμικής συνείδησης που αντιπαραθέτει τους συλλογικούς δρώντες με τους πολιτισμικούς προσανατολισμούς της κοινωνίας όπου βρίσκονται (Ψημίτης 2006: 421). Το γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης μπορεί να ιδωθεί ως νέο κοινωνικό κίνημα, λόγω της εποχής στην οποία αναπτύσσεται (από το 1974 και μετά) και των χαρακτηριστικών του. Εξετάζοντας αυτά τα χαρακτηριστικά στο γυναικείο κίνημα της Ελλάδας, μπορούμε να πούμε πως επικαλείται την πολιτισμική συνείδηση των μελών του, δηλαδή τη γυναικεία ταυτότητα με τις συγκεκριμένες πολιτισμικές συνδηλώσεις που φέρει αυτή στον ελλαδικό χώρο, και μέσω αυτής της επίκλησης φέρνει τις γυναίκες, ως συλλογικά δρώντα άτομα, σε αντιπαράθεση με τους πολιτισμικούς προσδιορισμούς της ελληνικής κοινωνίας, δηλαδή με οτιδήποτε σχετίζεται με τη κοινή θεώρηση ως προς το ρόλο και τη θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία, καθώς και με τους θεσμούς (π.χ. νόμοι) που υποστηρίζουν, προωθούν και αναπαράγουν αυτή τη θεώρηση.

Η συλλογική ταυτότητα είναι μια αναπόσπαστη έννοια στη θεωρία των κοινωνικών κινημάτων. Το κοινωνικό κίνημα αναπτύσσει συλλογική δράση μέσω της οποίας μια συλλογική ταυτότητα μετατρέπεται σε δρώσα συλλογική υποκειμενικότητα. Η ύπαρξη και διαμόρφωση μιας συλλογικής ταυτότητας μπορεί να υπάρχει ήδη πριν από την ανάπτυξη ενός κινήματος και να μεταβάλλεται παράλληλα με αυτό, να αναπτύσσεται ταυτόχρονα με το κίνημα ή να κατασκευάζεται μέσω της δράσης που αναπτύσσει το κίνημα. Η συλλογική ταυτότητα μπορεί να αποτελέσει τη βάση ενός κινήματος, το οποίο κατασκευάζει την εκάστοτε ταυτότητα, αλλά δεν αποτελεί τη μοναδική προϋπόθεση για την ύπαρξη του κινήματος (Ψημίτης 2006: 349-350). Το γυναικείο κίνημα, για παράδειγμα, έχει ως βάση και δομικό του στοιχείο τη συλλογική ταυτότητα της γυναίκας, την οποία κατασκευάζει με διάφορους τρόπους για να διαμορφωθεί συλλογικά το υποκείμενο 'γυναίκα' (π.χ. μέσω της επίκλησης στην έμφυλη ανισότητα). Δεν εξαντλείται, όμως, στην ύπαρξη αυτής της ταυτότητας, καθώς εμπεριέχει μια σειρά άλλων συνθηκών που κρίνονται απαραίτητες για την πορεία του (π.χ. συνθήκες και μορφές δράσεων, πεδίο συγκρούσεων).

Ένα άλλο χαρακτηριστικό των κοινωνικών κινημάτων είναι η δικτυακότητα, ένα χαλαρό αλλά ενιαίο δίκτυο σχέσεων μεταξύ διαφορετικών ομάδων, που αποτελεί δομικό στοιχείο ενός κινήματος και οδηγεί στην ίση κατανομή της εξουσίας που εξασφαλίζει την ισότιμη συμμετοχή κάθε μέλους μιας ομάδας. Το στοιχείο της δικτυακότητας βοηθάει στην επίτευξη της ενδοκινηματικής επικοινωνίας και συνεργασίας. Τα κινηματικά δίκτυα, όπως και η συλλογική

ταυτότητα, αποτελούν τη βάση της συλλογικής δράσης μέσα σε ένα κίνημα, και ταυτόχρονα παράγονται από αυτή τη δράση (Ψημίτης ό.π.: 411-414). Η δικτυακότητα χαρακτηρίζει το γυναικείο κίνημα, το οποίο αποτελείται από διαφορετικές ομάδες και οργανώσεις. Παρότι η κάθε ομάδα και συλλογικότητα έχει αυτονομία όσον αφορά την οργάνωση, τη σύσταση, και τον τρόπο λήψης αποφάσεων, δημιουργεί σχέσεις με άλλα άτομα και συλλογικότητες, με σκοπό την επίτευξη επιμέρους στόχων (π.χ. μεταρρύθμιση ή κατάργηση κάποιας συγκεκριμένης νομοθεσίας) αλλά και γενικότερων στόχων (π.χ. ίσα εργασιακά δικαιώματα για γυναίκες και άνδρες).

Η σύγκρουση αποτελεί ένα ακόμα χαρακτηριστικό των κοινωνικών κινημάτων, και συγκεκριμένα σύγκρουση με έναν αναγνωρισμένο αντίπαλο. Συχνός αντίπαλος είναι το πολιτικό σύστημα, με το οποίο το κίνημα μπορεί είτε να συγκρουστεί είτε να διαπραγματευτεί. Στην αλληλεπίδρασή του με το πολιτικό σύστημα, το κίνημα διατηρεί δυναμικές σύγκρουσης και ρήξης, αλλά και δυναμικές συνεργασίας και 'ήπιων προσαρμογών' (Ψημίτης ό.π.: 459). Στην περίπτωση του γυναικείου κινήματος στην Ελλάδα, διαφαίνονται και οι δύο στρατηγικές: η στρατηγική της σύγκρουσης, αφενός, μέσω δράσεων όπως μαζικές διαμαρτυρίες και πορείες, και η στρατηγική της συνεργασίας, αφετέρου, μέσω συνδιαλλακτικής απεύθυνσης προς τα πολιτικά κόμματα.

2.1 Β. Το γυναικείο κίνημα στη Δυτική Ευρώπη

Ο όρος 'γυναικείο κίνημα' αναφέρεται σε μια σειρά πολιτικών εκστρατειών για μεταρρυθμίσεις και αλλαγές σε ζητήματα που αφορούν κατ' εξοχήν τις γυναίκες, όπως τα αναπαραγωγικά δικαιώματα (συγκεκριμένα έκτρωση και αντισύλληψη), η ενδοοικογενειακή βία, η ανισότητα γυναικών και ανδρών σε τομείς όπως η εκπαίδευση και η εργασία, η σεξουαλική παρενόχληση και η βία και οι βιασμοί. Πιο συχνά (αν και όχι πάντα), το γυναικείο κίνημα συνδέεται άμεσα με τον φεμινισμό. Παρότι δεν υπάρχει ένας μοναδικός ορισμός του φεμινισμού, μια περιεκτική ερμηνεία που μπορεί να δοθεί είναι ότι πρόκειται για μια σειρά ιδεολογιών, πολιτικών και κοινωνικών κινημάτων, τα οποία έχουν ως κοινό στόχο την πολιτική, οικονομική και κοινωνική ισότητα των φύλων. Η ιστορία του φεμινισμού χωρίζεται σε τρία κύματα. Το πρώτο κύμα τοποθετείται χρονολογικά στον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και ασχολήθηκε κυρίως με τα εκλογικά δικαιώματα των γυναικών. Το δεύτερο κύμα αναπτύχθηκε στις δεκαετίες του 1960 και 1970, και ασχολήθηκε με το ζήτημα της γυναικείας χειραφέτησης και πρόβαλε το αίτημα για ίσα νομικά και κοινωνικά δικαιώματα. Το τρίτο κύμα ξεκίνησε τη δεκαετία του 1990 και

χαρακτηρίζεται από τη διαθεματικότητα, που εισάγει παράγοντες όπως τη φυλή, την τάξη, τη σεξουαλικότητα, τη θρησκεία και την εθνικότητα στη φεμινιστική ανάλυση⁵.

Στις πρώτες δύο δεκαετίες μετά τη λήξη του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, πολλοί κοινωνικοί αναλυτές θεωρούσαν πως είχε φτάσει το 'τέλος της ιδεολογίας', γνώμη που παρέμεινε ισχυρή μέχρι το 1968. Τότε, οι φοιτητικές εξεγέρσεις, η αναζωπυρωμένη ταξική πάλη και τα νέα κοινωνικά κινήματα έδειξαν πως αυτή η άποψη ήταν λανθασμένη (Jenson, 1985: 5). Τα τέλη του 1960 και οι αρχές του 1970 είδαν την άνθιση του γυναικείου κινήματος στην Ευρώπη. Οι διάφορες εκφάνσεις του κινήματος στις ευρωπαϊκές χώρες είχαν ομοιότητες στα ερωτήματα που έθεσε και τις μορφές του αγώνα των γυναικών, αλλά και σε σχέση με τις ίδιες τις γυναίκες που συμμετείχαν, κυρίως μορφωμένες γυναίκες και φοιτήτριες. Αυτές οι γυναίκες συγκεντρώθηκαν, έγραψαν άρθρα και βιβλία για το γυναικείο ζήτημα, και οργάνωσαν κινητοποιήσεις γυναικών από κάθε κοινωνικό επίπεδο, με αγώνες που συνδέονταν με τα κοινωνικά ερωτήματα του καταμερισμού εργασίας, της ιδιοκτησίας, της εκμετάλλευσης και της κυριαρχίας. Δύο σημαντικά ζητήματα που έθεσε το γυναικείο κίνημα στις αρχές του ήταν η σύνδεση μεταξύ της καθημερινής εμπειρίας των γυναικών και των κοινωνικών δομών, και η ισότιμη αντιμετώπιση των δύο φύλων. Αυτή η διάσταση της καθημερινής εμπειρίας και η πολιτική που βασιζόταν σε αυτή βοήθησε στη διάχυση και εξάπλωση του κινήματος (Haug, 1989: 108-114).

Παρότι οι διαφορές στη συνθήκη και την κατάσταση της κάθε χώρας έχουν αντίκτυπο στην ανάπτυξη και την πορεία των κινήματων, το γυναικείο κίνημα στην Ευρώπη αναπτύχθηκε σε χώρες με μεγάλες ιστορικές, κοινωνικές και οικονομικές διαφορές: φτωχές και βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες, χώρες με υψηλό και χαμηλό βιοτικό επίπεδο, και χώρες με υψηλή ή χαμηλή επιρροή της εκκλησίας. Η ανάδυση του κινήματος ήρθε στην τελική φάση της οικονομικής ανάπτυξης, της προέκτασης των παροχών του κράτους πρόνοιας και των σοσιαλδημοκρατικών κυβερνητικών πλειοψηφιών. Έτσι, το κίνημα αναπτύχθηκε με φόντο μια κατάσταση μεταρρυθμίσεων και μεγαλύτερων ευκαιριών σε σχέση με την ασφάλεια και το επίπεδο ζωής, οι οποίες συνδέονταν με έναν ισχυρότερο κρατικό έλεγχο της ιδιωτικής σφαίρας, σφαίρα στην οποία βρίσκονταν συνήθως οι γυναίκες. Το ανέβασμα του μορφωτικού επιπέδου των γυναικών αποτέλεσε ένα σημαντικό βήμα προς την κινητοποίηση των γυναικών. Μια άλλη κοινή συνθήκη

⁵ Betty Friedan: *The three waves of feminism*, Ohio Humanities [<http://www.ohiohumanities.org/betty-friedan-the-three-waves-of-feminism/>]

των ευρωπαϊκών κρατών στα μέσα και τέλη του 1970 ήταν οι συντηρητικές κυβερνήσεις που ανέλαβαν τις χώρες εν μέσω δυσχερούς οικονομικής κατάστασης (Haug, ό.π.: 109-113).

Το γυναικείο κίνημα στην Ευρώπη ήταν ένα κοινωνικό κίνημα, οι δράσεις του οποίου οδήγησαν, είτε στοχευμένα είτε τυχαίως, στην ανάδυση μιας νέας συλλογικής ταυτότητας, αυτής των γυναικών, και στην αμφισβήτηση των μέχρι τότε θεωρήσεων σχετικά με τη γυναικεία ταυτότητα. Το κίνημα επέφερε σημαντικές αλλαγές στη συνθήκη των γυναικών, και δημιούργησε μία συνείδηση της πολιτικής σημασίας του κοινωνικού φύλου. Προωθώντας αυτή τη συλλογική ταυτότητα, το γυναικείο κίνημα αποτέλεσε πρόκληση για τις αναλύσεις της κοινωνικής πραγματικότητας, που έως τότε γίνονταν αποδεκτές ως απόλυτες, και τις εδραιωμένες πολιτικές πρακτικές, και προσέφερε ένα εναλλακτικό βήμα για τη γυναικεία κινητοποίηση (Jenson, 1985: 5-6).

Το γυναικείο κίνημα στην Ευρώπη παροτρύνθηκε σε μεγάλο βαθμό από θεωρήσεις σχετικά με την έμφυλη διαφορά. Υιοθέτησε τη σκέψη της Σιμόν ντε Μποβουάρ σχετικά με την 'άλλη' (the 'other'), που υποστηρίζει ότι οι γυναίκες δεν πρέπει να υποτιμώνται επειδή δεν είναι άνδρες, αλλά να τιμώνται επειδή είναι γυναίκες. Σε αντίθεση με τον τρόπο που υιοθετούσαν και εξέφραζαν τη γυναικεία ταυτότητα οι φεμινίστριες του πρώτου κύματος του γυναικείου κινήματος στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος δεν αντιμετώπιζαν τη γυναικεία ταυτότητα ως συνώνυμη με τη μητρότητα. Τα αιτήματα και οι διεκδικήσεις αυτών των φεμινιστριών αντικατόπτριζαν μια ξεκάθαρη έμφαση στην αυτονομία του ατόμου αντί για τους παραδοσιακούς ρόλους. Αιτήματα όπως η νομιμοποίηση των εκτρώσεων και η επαρκής πληροφόρηση σχετικά με την αντισύλληψη, ο σχεδιασμός κοινωνικών προγραμμάτων που αναγνωρίζουν τη γυναικεία αυτονομία σε σχέση με την οικογένεια και τους άνδρες, και η κοινωνική και κρατική μέριμνα και δράση ενάντια στο σεξισμό και την περιθωριοποίηση με βάση το φύλο αποτυπώνουν την ανεξάρτητη και αυτόνομη ταυτότητα που υποστήριζε το σύγχρονο γυναικείο κίνημα. Αυτή η ταυτότητα, παρότι επικαλούταν σε προηγούμενες φεμινιστικές κινητοποιήσεις, δεν είχε αποκτήσει ηγεμονική θέση στη δυτική Ευρώπη μέχρι τα τέλη του 1960. Με αυτούς τους τρόπους, το γυναικείο κίνημα επέφερε σημαντικές αλλαγές στον πολιτικό λόγο της εποχής (Jenson, ό.π.: 7, 15).

2.2 Το γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα

Στην παρούσα ενότητα θα αναλυθεί το γυναικείο κίνημα της Ελλάδας την περίοδο της μεταπολίτευσης, καθώς και το πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό υπόβαθρο της χώρας σε αυτή την περίοδο. Το χρονικό που απασχόλησε την έρευνα χωρίζεται σε δύο περιόδους. Η πρώτη περίοδος ξεκινά το 1974, τη χρονιά της πτώσης της επταετούς Δικτατορίας των Συνταγματαρχών και της αρχής της μεταπολίτευσης, και τελειώνει το 1989. Κατά τη διάρκεια της επταετούς δικτατορίας, το γυναικείο κίνημα που είχε αναπτυχθεί μέχρι τότε στην Ελλάδα (με κύριο παράδειγμα τη γυναικεία συμμετοχή στους αντιστασιακούς αγώνες κατά τη διάρκεια της Κατοχής και του Εμφυλίου) καταστάληκε πλήρως από το δικτατορικό καθεστώς: γυναικείες οργανώσεις που είχαν δημιουργηθεί στο τέλος της γερμανικής κατοχής ή κατά τη δεκαετία του 1960 πριν από τη Χούντα διαλύθηκαν, και γυναίκες που συμμετείχαν σε τέτοιες οργανώσεις εξορίστηκαν ή φυλακίστηκαν για την αντιδικτατορική τους δράση (Stamiris, 1986: 83). Αμέσως μετά την πτώση της δικτατορίας, το γυναικείο κίνημα της Ελλάδας αναζωπυρώθηκε και βρέθηκε σε άνθιση ιδίως στα τέλη του 1970 και στις αρχές του 1980 μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1980, όπου και αρχίζει να διαπιστώνεται ύφεση του κινήματος.

Η δεύτερη περίοδος ξεκινά το 1990, όπου η πτώση του κινήματος είναι πλέον φανερή, και τελειώνει το 2010. Παρότι δεν υπάρχει σύμφωνη γνώμη για το πότε είναι το τέλος της περιόδου της μεταπολίτευσης (ή ακόμα και αν έχει τελειώσει), ορισμένοι αναλυτές και αναλύτριες το τοποθετούν στις αρχές της οικονομικής κρίσης, και της ακόλουθης γενικότερης κρίσης του οικονομικού φιλελευθερισμού, που έπληξε την Ελλάδα και την υπόλοιπη Ευρώπη. Η παγκόσμια οικονομική κρίση ξεκίνησε από τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής το 2007, εξαπλώθηκε στην Ευρώπη και πιο συγκεκριμένα στην Ελλάδα το 2008, αλλά οι επιπτώσεις της άρχισαν να γίνονται εμφανείς στην Ελλάδα γύρω στο 2010. Η κρίση, ως κατάσταση που επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τις γυναίκες, μια από τις πιο ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, θα μπορούσε να αποτελέσει ένα κατάλληλο υπόβαθρο για την επανεμφάνιση του γυναικείου κινήματος: παρ' όλα αυτά, αυτό δε συνέβη. Ενώ άλλα κοινωνικά κινήματα έκαναν την εμφάνισή τους στον ελλαδικό χώρο (π.χ. αντιμνημονιακό κίνημα, κίνημα κατά της λιτότητας, 'αγανακτισμένοι', κίνημα των πλατειών), το γυναικείο ζήτημα όχι απλώς δεν τέθηκε, αλλά η ενασχόληση με αυτό χαρακτηριζόταν συχνά ως 'πολυτέλεια' ή ως αποπροσανατολιστική στον καιρό της κρίσης (Gaitanou, 2018: 1).

Η βιβλιογραφία που ανέσυρε η έρευνα για το γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα αφορά κυρίως τις δεκαετίες του 1970 (μετά την πτώση της δικτατορίας) και του 1980, καθώς και τη δεκαετία του 1990, σε μικρότερο βαθμό. Αντιθέτως, η βιβλιογραφία για το γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα στον 21^ο αιώνα είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Η κατάσταση του γυναικείου κινήματος στην εκάστοτε χρονική περίοδο σε σχέση με το πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό υπόβαθρο της χώρας, αφενός, και η αντίστοιχη βιβλιογραφία, αφετέρου, είναι οι παράγοντες που οδήγησαν στην περιοδολόγηση που ακολουθείται στην παρούσα έρευνα.

2.2 Α. Το γυναικείο κίνημα της Ελλάδας στην περίοδο 1974-1989: Το δεύτερο κύμα του ελληνικού φεμινισμού

Πολιτικές και νομικές πτυχές

Το σύνταγμα του 1975, το πρώτο σύνταγμα μετά την επταετή Δικτατορία των Συνταγματαρχών, αναγνώρισε ευθέως και για πρώτη φορά την ισότητα των φύλων. Βάσει αυτού, οι νόμοι που δε συμμορφώνονταν με την αρχή της ισότητας θα έπρεπε να καταργηθούν κατά τη διάρκεια της ακόλουθης μεταβατικής επταετίας (άρθρο 116 §1⁶) (Anagnostou, 2013: 137, Poulos, 2007: 177). Αυτή η αναγνώριση ήταν μία απάντηση στα δημοκρατικά και φεμινιστικά αιτήματα, και σε αυτή συνέβαλαν οι ευρωπαϊκές φιλοδοξίες της χώρας. Με την πτώση της Χούντας, μετά από μία περίοδο διεθνούς απομόνωσης κατά τη δικτατορία, ο πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής και η νέα κεντροδεξιά κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας επεδίωξαν τη συμμετοχή της Ελλάδας στην τότε Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) και την αποκατάσταση της θέσης της χώρας ανάμεσα στα δυτικά δημοκρατικά έθνη (Anagnostou, 2013: 137-138). Η συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΟΚ ήταν μια προσπάθεια τερματισμού της διεθνούς απομόνωσης της χώρας, σταθεροποίησης της δημοκρατίας και ανάπτυξης της οπισθοδρομικής οικονομίας της (Dinan, 2010: 74). Το 1975, η κυβέρνηση επικύρωσε τη διεθνή σύμβαση εργασίας που αναγνώριζε ίση αμοιβή για εργασία ίσης αξίας (άρθρο 2 §1⁷). Το 1982, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ υπέγραψε και επικύρωσε τη σύμβαση του ΟΗΕ για την εξάλειψη κάθε μορφής διάκρισης κατά των γυναικών

⁶ Διατάξεις υφιστάμενες που είναι αντίθετες ως προς το άρθρο 4 παράγραφος 2 εξακολουθούν να ισχύουν ώσπου να καταργηθούν με νόμο, το αργότερο έως την 31 Δεκεμβρίου 1982.

⁷ Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας.

(Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women - CEDAW) (Anagnostou, 2013: 138) που είχε υπογραφεί το 1979 από την αρμόδια επιτροπή του ΟΗΕ και τεθεί σε ισχύ από το 1981. Στην Ελλάδα τέθηκε σε ισχύ το 1983 με την αναθεώρηση του Αστικού Κώδικα (Davaki, 2013: 7).

Το 1975 συμπεριλήφθηκε για πρώτη φορά στο σύνταγμα της Ελλάδας διάταξη σχετικά με την ισότητα των φύλων, μαζί με τη γενική ρήτρα περί ισότητας που υπήρχε από το μεταπολεμικό σύνταγμα του 1952, χρονιά στην οποία ψηφίστηκε η παραχώρηση πλήρων πολιτικών δικαιωμάτων στις Ελληνίδες (Σαμίου, 2006: 66). Η διάταξη σχετικά με τα φύλα δήλωνε πως «οι Έλληνες και οι Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και ίσες υποχρεώσεις» (άρθρο 4 §2⁸). Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα ελληνικά δικαστήρια υιοθέτησαν μια επίσημη έννοια της ισότητας η οποία απέκλειε οποιουδήποτε είδους ευνοϊκά μέτρα για τις γυναίκες, κάτι που άλλαξε στα τέλη του 1990 (Anagnostou, 2013: 136).

Οι κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ (1981-1989) έθεσαν ως στόχο τον εκσυγχρονισμό της Ελλάδας, την εναρμόνισή της με τις άλλες χώρες-μέλη της ΕΟΚ, και τη βελτίωση της θέσης των 'μη προνομιούχων' μελών του εκλογικού σώματος. Έτσι, έθεσε σε εφαρμογή σημαντικά μέτρα για την ισότητα των φύλων (Pantelidou-Maloutas, 1992: 399). Η προοδευτική στάση του ΠΑΣΟΚ σε ζητήματα της ισότητας των φύλων μπορεί να εξηγηθεί ως επακόλουθο της ανάπτυξης του 'κομματικού κράτους' στην Ελλάδα και της αλληλοδιείσδυσης μεταξύ κομματικών πολιτικών, κοινωνίας και κράτους (Cram, 1994: 230). Υπό την επιρροή του γυναικείου κινήματος της εποχής, το ΠΑΣΟΚ ενσωμάτωσε την έμφυλη ισότητα στους στόχους του και εισήγαγε μείζονες μεταρρυθμίσεις προς αυτήν την κατεύθυνση. Από τις πιο σημαντικές υπήρξε η μεταρρύθμιση του Οικογενειακού Κώδικα, ο οποίος περιλάμβανε απαρχαιωμένες διατάξεις που τοποθετούσαν τις γυναίκες σε κατώτερη θέση από τους άνδρες, σε βαθμό που ήταν ήδη εκτός επαφής με τις υπάρχουσες κοινωνικές συνθήκες της εποχής (Anagnostou, 2013: 138). Ο κώδικας δήλωνε πως: α) ο άνδρας είναι ο επικεφαλής της οικογένειας, β) η σύζυγος είναι υπεύθυνη για τις γαμήλιες υποχρεώσεις, και γ) οι γυναίκες αποκτούν το επώνυμο του συζύγου τους. Ο νέος κώδικας του 1983 δήλωνε πως: α) οι αποφάσεις για τα οικογενειακά ζητήματα θα λαμβάνονται και από τους

⁸ Οι Έλληνες και οι Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις.

δύο συζύγους, β) θα υπάρχει κοινή ευθύνη στο γάμο και στην οικογένεια, και γ) η γυναίκα μπορεί να διατηρεί το δικό της επώνυμο (Marcos & Bahr, 2001: 23).

Άλλες επιπτώσεις της μεταρρύθμισης του οικογενειακού κώδικα ήταν η κατάργηση διάταξης του Αστικού Κώδικα που δήλωνε πως η νόμιμη κατοικία των γυναικών είναι αυτή των συζύγων τους (άρθρο 1329/1983), και η θεσμοθέτηση του πολιτικού γάμου (Ν. 1250/82). Το επώνυμο των παιδιών θα διευκρινιζόταν από κοινή δήλωση των γονέων πριν το γάμο, και μπορούσε να είναι αυτό της μητέρας, του πατέρα ή και των δύο. Μια ακόμα αλλαγή ήταν ότι η ‘πατρική φροντίδα’ αντικαταστάθηκε από τη ‘γονική φροντίδα’ που ασκείται και από τους δύο γονείς και περιλαμβάνει τη διαχείριση της περιουσίας του παιδιού και την εκπροσώπησή του σε οποιαδήποτε νομική υπόθεση που αφορά το παιδί ή την περιουσία του. Τα παιδιά που γεννήθηκαν εκτός γάμου απέκτησαν πλέον ίσα δικαιώματα με αυτά που γεννήθηκαν εντός γάμου (εκτός από το επώνυμο και τη γονική φροντίδα), και ο πατέρας όφειλε να τα συντηρεί μετά από δικαστική απόφαση. Τέλος, θεσπίστηκε το συναινετικό διαζύγιο όπου και οι δύο σύζυγοι είναι υπεύθυνοι για τη διατροφή, ενώ οι διαζευγμένες γυναίκες και οι χήρες δικαιούνται πλέον ιατρική ασφάλιση μέσω του συζύγου τους (Ν. 1469/84) (Davaki, 2013: 6-7).

Ο αναμορφωμένος οικογενειακός κώδικας έδινε έμφαση στην κοινωνική προστασία της οικογένειας (Davaki, 2013: 6) και αντικατέστησε την πατριαρχική οικογένεια με ένα οικογενειακό μοντέλο βασισμένο στην αρχή της ισότητας, όπου οι δύο σύζυγοι μοιράζονται εξ ημισείας τη γονική εξουσία. Νέα νομοθετήματα κατήργησαν κάθε απαγόρευση και μεροληπτική διάκριση κατά της γυναικείας εργασίας στο δημόσιο τομέα, μεταξύ άλλων, και μετέφεραν τις οδηγίες της ΕΟΚ από τα 1970 σχετικά με την ίση αμοιβή και την ίση μεταχείριση (Anagnostou, 2013: 138). Η Βουλή κατήργησε το θεσμό της προίκας το 1983, ο οποίος σχετιζόταν κυρίως με γάμους από συνοικέσιο και την υποταγή των γυναικών μέσα και από το πατριαρχικό σύστημα (Marcos & Bahr, 2001: 23). Ο νέος κώδικας δεν ικανοποίησε όλες τις απαιτήσεις των γυναικείων ομάδων και οργανώσεων, αλλά ήταν προχωρημένο κομμάτι της νομοθεσίας για τα ελληνικά δεδομένα, και ένα από τα πιο φιλικά προς τις γυναίκες σε όλη την ΕΟΚ (Davaki, 2013: 6).

Μια άλλη σημαντική μεταρρύθμιση που νομιμοποιήθηκε το 1986 αφορούσε τους νόμους περί έκτρωσης (Ν. 1609/86). Μέχρι τότε, οι παράνομες εκτρώσεις ήταν συνήθως πρακτική και γινόντουσαν κρυφά σε ιδιώτες γιατρούς και ιδιωτικές κλινικές. Κλινικές οικογενειακού προγραμματισμού λειτουργούσαν ήδη από το 1980 (Ioannidi-Karolou, 2004: 174). Τα δύο βασικά

προβλήματα των γυναικών ήταν το οικονομικό κόστος και οι συνθήκες υπό τις οποίες γινόταν η έκτρωση, οι οποίες έθεταν σε κίνδυνο την υγεία τους. Στον τομέα της πολιτικής, το ζήτημα των αμβλώσεων παρουσιαζόταν ως κίνδυνος για την υγεία των γυναικών και ως διαδικασία που θα πρέπει να γίνεται στα νοσοκομεία και να καλύπτεται από την ασφάλιση. Οι φεμινίστριες είχαν απαιτήσει δωρεάν εκτρώσεις μαζί με δωρεάν αντισύλληψη, αλλά ο νόμος δεν ικανοποίησε αυτά τα φεμινιστικά αιτήματα, εκλαμβάνοντας την έκτρωση απλώς ως μέρος της κρατικής ευθύνης για την υγεία των γυναικών και όχι ως δικαίωμα της αυτοδιάθεσης των γυναικών (Davaki, 2013: 15-16).

Το ΠΑΣΟΚ εκμεταλλεύτηκε τις γυναικείες οργανώσεις του κόμματος με σκοπό να θεσμοποιήσει το φεμινιστικό κίνημα. Αυτό φάνηκε και από τη νομοθεσία σχετικά με τις εκτρώσεις, που ήταν απογοητευτική για το γυναικείο κίνημα, το οποίο θεωρούσε ως προβληματικές τις διατάξεις που δήλωναν ότι οι εκτρώσεις δεν είναι δωρεάν για όλες τις γυναίκες, ότι οι ανήλικες χρειάζονταν τη συγκατάθεση ενός γονέα, και ότι η διακοπή της εγκυμοσύνης επιτρεπόταν έως τη δωδέκατη εβδομάδα της κύησης. Το γεγονός αυτό έδειξε ότι το ΠΑΣΟΚ, πέρα από το ενδιαφέρον του για την ισότητα, κρατούσε αντιφεμινιστική στάση απέναντι σε θέματα που δεν μπορούσαν να του αποφέρουν εκλογικό κέρδος. Η θεσμοποίηση του γυναικείου κινήματος αφαίρεσε μεν τη δυναμικότητά του, αλλά αποτέλεσε τη βάση για μια σειρά από πολιτικές ισότητας στη δεκαετία του 1980, καθώς και την ίδρυση της Γενικής Γραμματείας Ισότητας (σήμερα Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων – ΓΓΙΦ) το 1985 (Davaki, 2013: 6, 16).

Το 1977, η αντιπροσώπευση των γυναικών στη Βουλή ήταν στο 3,7%. Από το 1981 και για τις επόμενες δύο εκλογές υπήρχαν σταθερά 13 γυναίκες στη Βουλή. Το Νοέμβριο του 1989 εκλέχθηκαν 20 γυναίκες βουλευτές, αλλά μόνο μέχρι τις επόμενες εκλογές του Απριλίου του 1990. Η πρώτη γυναίκα υπουργός, μετά από 25 χρόνια, ήταν η Μελίνα Μερκούρη με το Υπουργείο Πολιτισμού το 1981, ενώ 7 ακόμα γυναίκες διετέλεσαν ως υφυπουργοί στην περίοδο 1974 με 1989. Όλες, εκτός από μία, ήταν υπεύθυνες για τομείς σύμφωνους με τις στερεοτυπικές αντιλήψεις σχετικά με τις κλίσεις και τους ρόλους της γυναίκας. Η οικουμενική κυβέρνηση του 1989, που έπρεπε να αντιπροσωπεύει ένα πολύ ευρύ πεδίο πολιτικών και κοινωνικών συμφερόντων, δεν συμπεριέλαβε καμία γυναίκα (Pantelidou-Maloutas, 1992: 405-406).

Η συνταγματική διάταξη του 1975 σχετικά με την ισότητα των φύλων, επηρεασμένη και από την επικείμενη είσοδο της Ελλάδας στην ΕΟΚ, αποτέλεσε τη βάση για την προώθηση των

δικαιωμάτων σχετικών με την έμφυλη ισότητα μέσα από τη δικαστηριακή νομολογία. Παρ' όλα αυτά, βασικό εμπόδιο στη δικαστική κατοχύρωση των δικαιωμάτων αποτέλεσε η συνταγματική διάταξη που επέτρεπε παρεκκλίσεις από την αρχή της ισότητας 'για δικαιολογημένους λόγους και όπως προβλέπεται από τα σχετικά νομοθετήματα' (Anagnostou, 2013: 139). Σε γενικές γραμμές, παρά την είσοδο της Ελλάδας στην ΕΟΚ το 1981, τα ελληνικά δικαστήρια δεν εξοικειώθηκαν με τον νόμο ισότητας της ΕΟΚ για το υπόλοιπο της δεκαετίας, και έδειχναν απροθυμία στην εφαρμογή του (Anagnostou ό.π.: 143).

Σε πολλές περιπτώσεις από τα 1980 και μετά, τα ανώτατα δικαστήρια της Ελλάδας συχνά ερμήνευαν τη συνταγματική ρήτρα περί ισότητας των φύλων (άρθρο 4 §2) λαμβάνοντας υπόψιν τις επιτρεπόμενες παρεκκλίσεις 'για δικαιολογημένους λόγους' από την αρχή της ισότητας (άρθρο 116 §2⁹). Τέτοιες παρεκκλίσεις γίνονταν δεκτές με βάση την αυξανόμενη προστασία των γυναικών σχετικά με τη μητρότητα, το γάμο και την οικογένεια, καθώς και με βάση τις βιολογικές διαφορές που υποτίθεται πως απαιτούσαν διαφορετική μεταχείριση για τους άνδρες και για τις γυναίκες. Η επίκληση στη συγκεκριμένη συνταγματική διάταξη (άρθρο 116 §2) γινόταν για να αιτιολογηθεί η διαφορετική (και ευνοϊκή) μεταχείριση των γυναικών στη σφαίρα της κοινωνικής πολιτικής, όπως για παράδειγμα χαμηλότερη ηλικία συνταξιοδότησης. Ταυτόχρονα, η επίκληση στην ίδια συνταγματική διάταξη είχε ως αποτέλεσμα τη νομιμοποίηση εξαιρέσεων που οριοθετούσαν τη συμμετοχή των γυναικών σε ορισμένους ανδροκρατούμενους τομείς εργασίας. Για παράδειγμα, τέτοιες εξαιρέσεις συνεχίζονταν με τη μορφή ποσοστώσεων περιοριστικών ως προς το μέγιστο αριθμό γυναικών που μπορούσαν να συμμετάσχουν σε στρατιωτικά και αστυνομικά σώματα ή σχολές. Καθ' αυτόν τον τρόπο, οι δικαστές έκαναν δεκτά μέτρα μειονεκτικά για τις γυναίκες. Το Συμβούλιο της Επικρατείας έκανε δεκτές τις περιοριστικές ποσοστώσεις ως επιτρεπόμενες παρεκκλίσεις από την ισότητα, χρησιμοποιώντας το φύλο ως αντιπροσωπευτικό σωματικών ικανοτήτων ή διαφόρων ψυχολογικών ή ηθικών χαρακτηριστικών και, εν πολλοίς, χωρίς αιτιολόγηση με αναφορά σε πραγματικές συγκυρίες. Έτσι, η ελληνική κυβέρνηση συνέχισε να καταφεύγει σε περιοριστικές ποσοστώσεις που αδικούσαν τις γυναίκες (Anagnostou ό.π.: 139-140). Οι επιτρεπόμενες παρεκκλίσεις από το νόμο της ισότητας αποτέλεσαν δίκικο μαχαίρι για τις γυναίκες, καθώς μερικές φορές ήταν ευνοϊκές προς την ισότητα

⁹ Δεν αποτελεί διάκριση λόγω φύλου η λήψη θετικών μέτρων για την προώθηση της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Το Κράτος μεριμνά για την άρση των ανισοτήτων που υφίστανται στην πράξη, ιδίως σε βάρος των γυναικών.

(π.χ. χαμηλότερη ηλικία συνταξιοδότησης για τις γυναίκες), ενώ άλλες φορές στρέφονταν εναντίον της (π.χ. περιοριστικές ποσοστώσεις).

Ο Ν. 1414/84 εφάρμοσε την αρχή της ισότητας των φύλων στις εργασιακές σχέσεις, κατήργησε όλες τις διακρίσεις κατά των γυναικών και τη διάκριση μεταξύ ανδρικών και γυναικείων επαγγελμάτων, και δημιούργησε ευκαιρίες για την ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας μέσω συμμετοχής σε εκπαιδευτικά προγράμματα. Ακόμα, συμπεριλάμβανε διατάξεις σχετικά με την προστασία των γυναικών εργαζομένων σε περίπτωση αντικατάστασης για λόγους μητρότητας (Davaki, 2013: 7).

Κοινωνικές και οικονομικές πτυχές

Η κοινωνία της Ελλάδας της δεκαετίας του 1970 πέρασε από μια περίοδο αστικοποίησης και εκσυγχρονισμού. Ορισμένες σημαντικές εξελίξεις που συνέβησαν στην περίοδο 1966 με 1970 ήταν η κίνηση του πληθυσμού από την επαρχία στα μεγάλα αστικά κέντρα, κυρίως στην Αθήνα, η εισαγωγή του μαζικού καταναλωτισμού στην κοινωνία και η καθιέρωση της τηλεόρασης ως δημόσιου θεσμού. Η τηλεόραση ήταν ελεγχόμενο κρατικό μονοπώλιο σε αυτή την περίοδο και δεν αποτέλεσε πεδίο πολυφωνικού διαλόγου, ενώ αγνοούσε τη φωνή των γυναικών (Nina-Pazarzi και Tsangari, 2008: 32-33).

Οι κοινωνικές συνθήκες της περιόδου αντικατοπτρίζονται μέσα από τις τηλεοπτικές διαφημίσεις της εποχής. Εκεί φαίνεται πως η εικόνα της γυναίκας που συμμετάσχει ενεργά στην αγορά εργασίας και εργάζεται εκτός σπιτιού στο δημόσιο χώρο δεν ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένη μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Το στερεότυπο της 'γυναίκας εργαζόμενης' δε χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα στις διαφημίσεις μέχρι το 1980. Μέχρι τότε, η γυναίκα παρουσιαζόταν ως υποτακτική, ανειδίκευτη, απομονωμένη και μόνη στο σπίτι, περιορισμένη σε κοινωνικά μη αναγνωρισμένη εργασία χωρίς οικονομικές απολαβές, με το ρόλο της 'νοικοκυράς' ως τη μέγιστη ευθύνη της. Η απεικόνιση των γυναικών μέσω των διαφημίσεων ήταν ως χαρούμενη και συμπαθητική νοικοκυρά, ως σεξουαλικό αντικείμενο ή ως αγαπητή μητέρα, και η απεικόνιση της εργαζόμενης γυναίκας ήταν ως βοηθητική, ενώ οι άνδρες είχαν τους κυρίαρχους και υπεύθυνους ρόλους (Nina-Pazarzi & Tsangari ό.π.: 31-40).

Μια δημοσκόπηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 1983 (Ευρωβαρόμετρο 1983, στο Nina-Pazarzi & Tsangari, 2008: 36) αποκάλυψε μια αντίφαση στη κοινή γνώμη της ελληνικής κοινωνίας. Αφενός, οι Έλληνες και Ελληνίδες, από τους πιο υποστηρικτικούς πολίτες προς το φεμινισμό (Banaszak & Plutzer, 1993: 47), είχαν την υψηλότερη κατάταξη ανάμεσα στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες στην υποστήριξη των σκοπών του φεμινιστικού κινήματος σχετικά με θέματα όπως ο αγώνας κατά των προκαταλήψεων, η έμφυλη ισότητα στην εργασία, η καταβολή μισθού στις νοικοκυρές και η συμμετοχή των πατέρων στη φροντίδα των άρρωστων παιδιών. Αφετέρου, η θέση του στόχου για έμφυλη ισότητα στις ευκαιρίες στον πολιτικό τομέα δεν ήταν τόσο υψηλή στην κατάταξη των βασικών κοινωνικών στόχων. Παρ' όλα αυτά, οι γυναίκες άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους στους τομείς των επιχειρήσεων και της πολιτικής κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, με το ποσοστό γυναικείας εργασίας το 1985 να φτάνει στο 37,4% του συνολικού πληθυσμού εργασιακής ηλικίας (Nina-Pazarzi & Tsangari, 2008: 36-37).

Όσον αφορά την πολιτική συμπεριφορά, οι νέες γυναίκες συμφωνούσαν περισσότερο με τους νέους άνδρες, παρά με τις μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες. Ένας σημαντικός παράγοντας που επηρέαζε την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών ήταν η φύση του επαγγέλματός τους, αλλά σε μικρότερο βαθμό από ό,τι η ηλικία και η εκπαίδευση. Σε γενικές γραμμές, οι αγράμματοι άνθρωποι μεγαλύτερης ηλικίας, οι συνταξιούχοι ή τα βοηθητικά και άμισθα μέλη της οικογένειας αποτελούσαν το σκληρό πυρήνα των παραδοσιακών απόψεων σχετικά με το ρόλο των γυναικών (Simitis, 2002: 72-73).

Όπως είναι αναμενόμενο, οι γυναίκες που υποστήριζαν τον φεμινισμό έδειχναν συμμετοχικό ενδιαφέρον για τα πολιτικά. Οι γυναίκες που ασπάζονταν φεμινιστικές ιδέες ήταν περισσότερο θετικά διακείμενες προς το κοινοβουλευτικό σύστημα και απαιτούσαν μεγαλύτερη γυναικεία παρουσία στα κέντρα πολιτικών αποφάσεων. Έτσι, πολλές από αυτές δε δυσπιστούσαν απέναντι στη συμβατική πολιτική δραστηριότητα, όπως οι εκλογικές εκστρατείες, ούτε αμφισβητούσαν τη νομιμότητα της θεσμικής έκφρασης αυτής της δραστηριότητας, δηλαδή τα πολιτικά κόμματα. Η γενικότερη στάση της ελληνικής κοινωνίας είχε επηρεαστεί από την παρουσία του φεμινιστικού κινήματος και από το βαθμό στον οποίο οι γυναίκες συμμετείχαν σε σχετικές οργανώσεις. Η σεξουαλική ισότητα αναδείχτηκε ως δημοφιλής αντίληψη για το ρόλο της γυναίκας (51% στην Ελλάδα, σε σχέση με μέσο όρο 36% στην ΕΟΚ). Παρ' όλα αυτά, η ιδέα της ισότητας άρχισε να

χάνει έδαφος από το 1983 και μετά, μαζί με τη σταδιακή αποστασιοποίηση της κυβέρνησης από τη μέχρι τότε υποστηρικτική προς το φεμινισμό στάση της (Simitis ό.π.: 73-74).

Ο έμφυλος διαχωρισμός ήταν έντονο χαρακτηριστικό της εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Στα τέλη του 1980, οι γυναίκες, κυρίως αυτές μεγαλύτερης ηλικίας, αποτελούσαν το 79% των αγράμματων της χώρας. Επίσης, όσον αφορά τα ακαδημαϊκά ενδιαφέροντα, οι Ελληνίδες φοιτήτριες έδειχναν μια τάση προς την επιλογή παραδοσιακά ‘γυναικείων’ τομέων. Για παράδειγμα, το 1989 οι κύριες επιλογές των γυναικών ήταν λογοτεχνία, ανθρωπολογία, ψυχολογία και θεολογία. Οι φοιτητές, από την άλλη, επέλεγαν οικονομικά, αρχιτεκτονική, μηχανική, γεωπονία και κτηνιατρική. Η επιλογή ‘γυναικείων’ γνωστικών θεμάτων, τα οποία συνδέονται με τους ‘μη παραγωγικούς’ κλάδους της οικονομίας, έχει αντίκτυπο στις μελλοντικές επαγγελματικές επιλογές (Simitis, 2002: 70).

Η συμμετοχή των γυναικών στην ανώτατη εκπαίδευση αυξήθηκε σημαντικά σε αυτή την περίοδο. Ενώ στα 1970 το ποσοστό γυναικών στα πανεπιστήμια ήταν 30%, το 1986 το ποσοστό αυξήθηκε σχεδόν κατά 50%. Κατά παράδοξο τρόπο, η αυξημένη συμμετοχή γυναικών στην ανώτατη εκπαίδευση στη δεκαετία του 1970 συνδεόταν μερικές φορές με την ενίσχυση των παραδοσιακών αξιών, καθώς σε αυτή την περίοδο η εκπαίδευση αποτελούσε σημαντικό πλεονέκτημα για την προίκα των γυναικών, ειδικά όσων αποσκοπούσαν σε γάμο στην πόλη ή σε καλύτερη κοινωνική θέση. Αυτό ίσχυε στα αστικά περιβάλλοντα, ενώ στα χωριά η οικογένεια διέθετε τους περιορισμένους πόρους της στην εκπαίδευση των περισσότερα υποσχόμενων αρσενικών παιδιών, και τα κορίτσια περιορίζονταν στην εκμάθηση των οικιακών εργασιών του νοικοκυριού. Η μαζικότερη εισχώρηση γυναικών στο εκπαιδευτικό σύστημα έθετε τις προϋποθέσεις για πιο ενεργή και ισότιμη συμμετοχή σε άλλους κοινωνικούς τομείς, όπως η οικονομία και η πολιτική, καθώς και για την άρθρωση μιας φεμινιστικής συνείδησης (Simitis ό.π.: 70-71).

Οι γυναίκες συμμετείχαν στο εργατικό δυναμικό στο στάδιο της ζωής τους όπου η εξωτερική εργασία δεν παρέμβαινε στον παραδοσιακό τους ρόλο ως συζύγων. Η δεκαετία του 1980 έφερε σημαντικές αλλαγές στη στάση των γυναικών απέναντι στην εργασία, και η συμμετοχή τους στο εργατικό δυναμικό, ιδίως μητέρων και συζύγων, αυξήθηκε. Σε αυτό συνέβαλε και η τροποποίηση του οικογενειακού κώδικα, βάσει του οποίου μέχρι το 1982 οι παντρεμένες γυναίκες δεν μπορούσαν να ιδρύσουν επιχείρηση νόμιμα χωρίς την άδεια του συζύγου τους. Όταν άρχισε η μαζική συμμετοχή γυναικών στο εργατικό δυναμικό, ο γάμος και η μητρότητα επηρέαζαν τον

τύπο μισθωτής εργασίας που θα επιλεγόταν, καθώς οι γυναίκες προτιμούσαν επαγγέλματα που θα τους επέτρεπαν να αναλαμβάνουν και τον παραδοσιακό τους ρόλο στον οίκο. Έρευνα του 1989 (Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 1989 στο Simitis, 2002: 68) έδειξε πως τα επαγγέλματα που απασχολούσαν περισσότερες γυναίκες από άνδρες ήταν οι δουλειές γραφείου και η εργασία σε διάφορους κλάδους των υπηρεσιών, ενώ οι δουλειές που απασχολούσαν περισσότερους άνδρες ήταν σε επιχειρήσεις ως εταιρικά και δημόσια στελέχη, τεχνίτες και εργάτες (Simitis, 2002: 68-69).

Η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970 αφορούσε κυρίως τα παραδοσιακά 'γυναικεία' επαγγέλματα ή εξαρτημένη εργασία με προσωρινά και περιστασιακά συμβόλαια (Davaki, 2013: 11). Μέχρι και το 1981, οι περισσότερες από τις γυναίκες που απασχολούνταν στον αγροτικό τομέα βρίσκονταν στη νομική κατάσταση των βοηθητικών και άμισθων οικογενειακών μελών, χωρίς να έχουν τα ίδια οφέλη με τους άνδρες, όπως σύνταξη και συμμετοχή στους αγροτικούς συνεταιρισμούς (Simitis, 2002: 63). Το ποσοστό γυναικείας εργασίας το 1977 αποτελούσε το 33,7% του συνολικού πληθυσμού εργασιακής ηλικίας και οι περισσότερες γυναίκες ανήκαν στην κατηγορία του ανενεργού εργατικού δυναμικού. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, όμως, υπήρξε αύξηση συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, καθώς και μια μικρή αύξηση στη γυναικεία εργασία σε επιστημονικά επαγγέλματα, σε διοικητικές θέσεις επιχειρήσεων και σε άλλα παρόμοια επαγγέλματα, στοιχεία που δείχνουν ότι βασικός στόχος των γυναικών εκείνης της περιόδου ήταν να ακολουθήσουν μια επαγγελματική καριέρα (Nina-Pazarzi & Tsangari, 2008: 33-34, 37-38).

Εντούτοις, παρότι περισσότερες γυναίκες συμμετείχαν στο εργατικό δυναμικό, η αναλογία έμμισθων γυναικών παρέμεινε σε χαμηλότερα επίπεδα από την υπόλοιπη Ευρώπη. Επίσης, το μισθολογικό χάσμα μεταξύ ανδρών και γυναικών βρισκόταν σε υψηλά επίπεδα: στην περίοδο 1967 με 1980 οι γυναίκες κέρδιζαν 68% του ανδρικού μισθού, ενώ από το 1982 και για περίπου δύο δεκαετίες ο μέσος ωριαίος μισθός των γυναικών αυξήθηκε στο 73,1% του μισθού των ανδρών. Εκτός από τη μισθολογική ανισότητα, οι γυναίκες είναι επίσης οι πρώτες που απολύονταν σε περιόδους οικονομικής δυσκολίας (π.χ. το 1983 οι γυναίκες αποτελούσαν το 66% των ανέργων και το 60 έως 63% των εργαζομένων με σύμβαση μερικής απασχόλησης) (Simitis, 2002: 66-69).

Ένας τομέας που αποκαλύπτει την κοινή γνώμη της εποχής είναι η εκλογική συμπεριφορά των γυναικών. Μέχρι το 1985, οι γυναίκες ακολουθούσαν το 'παραδοσιακό' εκλογικό μοτίβο,

δείχνοντας χαμηλό ενδιαφέρον για την πολιτική και ευνοώντας τη δεξιά με την ψήφο τους, χωρίς να συνειδητοποιούν τη σχέση της πολιτικής με τις έμφυλες διακρίσεις που βίωναν οι γυναίκες. Στα τέλη του 1980, μία στις τρεις γυναίκες ηλικίας από 60 ετών και πάνω πίστευε ότι τα πολιτικά πρέπει να είναι ανδρικό προνόμιο, αλλά λιγότερο από 4% των γυναικών ηλικίας 18 με 29 ετών πίστευαν το ίδιο (Pantelidou-Maloutas, 1992: 398). Μια έρευνα του 1985 αποκάλυψε πως 39,9% των γυναικών του αγροτικού πληθυσμού έδειχναν ενδιαφέρον για τα πολιτικά, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τις γυναίκες του αστικού πληθυσμού ήταν 55,9% (Simitis, 2002: 65).

Η δεκαετία του 1980 είδε μία σειρά κοινωνικών αλλαγών, όπως μείωση του αγροτικού πληθυσμού και του αναλφαβητισμού, ανάπτυξη της έμμισθης γυναικείας εργασίας, μία μειωτική τάση στην έμφυλη στεγανοποίηση των επαγγελματιών, αλλαγές στην αυστηρότητα των αντιλήψεων για τους έμφυλους ρόλους και διάχυση ενός λόγου υποστηρικτικού προς την ισότητα των φύλων. Αυτές οι αλλαγές είχαν σημαντικό αντίκτυπο στην πολιτική θεώρηση που υιοθετούσαν οι νέες γυναίκες. Για παράδειγμα, στα τέλη της δεκαετίας του 1980, οι νέες γυναίκες αποτελούσαν την πιο υποστηρικτική ομάδα προς την αριστερά. Ακόμη, πολλές γυναίκες ευνόησαν με την ψήφο τους το ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1985, 'ανταποδίδοντας' έτσι τα οφέλη που έλαβαν από τις μεταρρυθμίσεις και τα μέτρα σχετικά με την ισότητα των φύλων που έθεσε σε εφαρμογή το ΠΑΣΟΚ. Το 1985 ήταν η πρώτη φορά που οι γυναίκες ψήφισαν σε μεγαλύτερα ποσοστά απ' ό,τι οι άνδρες για ένα κόμμα που δεν ανήκε στη δεξιά (Pantelidou-Maloutas, 1992: 398-401). Σημαντική επιρροή στην τοποθέτηση της κάθε γυναίκας στο πολιτικό φάσμα είχε ο βαθμός φεμινιστικής συνείδησης (Simitis, 2002: 73).

Οι σύγχρονες μέθοδοι αντισύλληψης εμφανίστηκαν στην Ελλάδα στα τέλη του 1970 αλλά, παρότι υπήρξε μια μικρή αύξηση στη χρήση του αντισυλληπτικού χαπιού και του προφυλακτικού μετά το 1983, δεν υιοθετήθηκαν πλήρως. Η ενημέρωση σχετικά με την αντισύλληψη σε αυτή την περίοδο ήταν σχεδόν ανύπαρκτη, και οι εκτρώσεις αποτελούσαν τη μόνη λύση για μια ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη. Οι ενέργειες που έγιναν σε προσπάθεια αντιμετώπισης αυτής της συνθήκης συμπεριέλαβαν την ίδρυση της Ελληνικής Εταιρείας Οικογενειακού Προγραμματισμού από μια ομάδα εθελοντών το 1976, τη δημιουργία μίας μικρής κλινικής οικογενειακού προγραμματισμού¹⁰ στη Αθήνα, στελεχωμένη από εθελοντές και εθελόντριες, και τη διεξαγωγή

¹⁰ Οι κλινικές και τα ιατρεία οικογενειακού προγραμματισμού παρέχουν εξειδικευμένες υπηρεσίες από εξειδικευμένο προσωπικό σε θέματα ισότητας, αντισύλληψης, σεξουαλικής και αναπαραγωγικής υγείας (Αρεταίειο Νοσοκομείο).

σεμιναρίων με σκοπό την ευαισθητοποίηση των επαγγελματιών υγείας και του κοινού σχετικά με τις σύγχρονες μεθόδους αντισύλληψης. Το 1980, ο υπουργός Υγείας καθιέρωσε τον οικογενειακό προγραμματισμό στο δημόσιο τομέα βάσει νόμου, με το άνοιγμα μέχρι δέκα κέντρων οικογενειακού προγραμματισμού σε επιλεγμένα μεγάλα αστικά νοσοκομεία. Επίσης, το 1983 δημιουργήθηκε το Ελληνικό Εθνικό Σύστημα Υγείας και ενσωμάτωσε ως στόχους του στο άρθρο 15 την ενημέρωση και επιμόρφωση για τον οικογενειακό προγραμματισμό και την παροχή μεθόδων οικογενειακού προγραμματισμού (Ioannidi-Karolou, 2004: 177-178).

Γυναικείο κίνημα

Το πρώτο κύμα του φεμινισμού στην Ελλάδα αναδύθηκε στα 1870, όταν λίγες γυναίκες από τα μεσαία και τα ανώτατα στρώματα της κοινωνίας άρχισαν να αναπτύσσουν φεμινιστική συνείδηση, συνειδητοποιώντας τη συστημική καταπίεση που υφίσταντο και αναγνωρίζοντας την αναγκαιότητα συλλογικής δράσης για την επίτευξη των αιτημάτων τους περί ισότητας. Το πρώτο γυναικείο περιοδικό, *Ευρυδίκη*, άρχισε να εκδίδεται το 1870 (Lazaridis, 1994: 205).

Οι περισσότερες δραστηριότητες των γυναικών της εποχής ήταν φιλανθρωπικής φύσης (Lazaridis ό.π.: 206). Οι πρώτοι αγώνες των γυναικών της εποχής σχετίζονταν με την εκπαίδευση των γυναικών, η οποία βρισκόταν σε πολύ χαμηλά επίπεδα, παρά τη νομοθετική κατοχύρωσή της το 1834. Οι πρώτες Ελληνίδες φεμινίστριες ήταν δασκάλες, με την δημοσιογράφο και εκδότρια Καλλιρρόη Παρρέν να αποτελεί τη πιο γνωστή φυσιογνωμία στο γυναικείο κίνημα της εποχής. Άρχισε να εκδίδει την εφημερίδα *Εφημερίς των Κυριών* το 1888 με σκοπό να εισάγει στον ελληνικό χώρο τους φεμινιστικούς προβληματισμούς του εξωτερικού, και το 1911 ίδρυσε το Λύκειο των Ελληνίδων. Το έργο της Παρρέν έπαιξε καθοριστικό ρόλο στον τομέα της μόρφωσης των γυναικών, καθώς μετά από δικά της διαβήματα η κυβέρνηση Δηλιγιάννη επέτρεψε τη φοίτηση των γυναικών στο Πανεπιστήμιο και το Πολυτεχνείο.

Ο μεσοπολεμικός φεμινισμός αποτελεί την επόμενη φάση του φεμινισμού στην Ελλάδα. Οι γυναίκες που συμμετείχαν σε αυτή τη φάση του κινήματος προέρχονταν κυρίως από τα μεσοαστικά στρώματα και είχαν σαφή δυτικό προσανατολισμό. Αυτό το κίνημα όμως ήταν γεωγραφικά και ταξικά περιορισμένο, και δεν κατάφερε να γίνει μαζικό κίνημα (Gaitanou, 2018: 4). Στο τέλος της Κατοχής δημιουργήθηκαν μαζικές γυναικείες οργανώσεις που για πρώτη φορά

ασχολούνταν με τις ανάγκες και τα προβλήματα όλων των γυναικών. Μέχρι το τέλος του εμφυλίου το 1949, αυτές οι οργανώσεις είχαν διαλυθεί, εκτός από λίγες συντηρητικές οργανώσεις (π.χ. ΧΕΝ). Ένα μαχητικό γυναικείο κίνημα επανεμφανίστηκε στα 1960 πριν το στρατιωτικό πραξικόπημα, ως κομμάτι της λαϊκής πάλης για ριζική κοινωνική αλλαγή. Μια από τις ομάδες που δημιουργήθηκαν εκείνη την περίοδο ήταν η Πανελλήνια Ένωση Γυναικών (ΠΕΓ), το 1964, που έδειξε φοβερό δυναμισμό μέχρι να κατασταλεί από τη Δικτατορία των Συνταγματαρχών. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, όλες οι προοδευτικές οργανώσεις κατεστάλησαν και πολλές φεμινίστριες κατέληξαν κρατούμενες ή φυλακισμένες. Όταν το γυναικείο κίνημα έκανε την επανεμφάνισή του το 1974 με την πτώση της Χούντας, συνδέθηκε με το ευρύτερο πεδίο των προοδευτικών πολιτικών (Stamiris, 1986: 83-84). Το δεύτερο κύμα φεμινισμού που αναδύθηκε στην Ελλάδα σε αυτή την περίοδο, στα πλαίσια μια γενικότερης πολιτικής κινητοποίησης για την εδραίωση της δημοκρατίας, είχε να αντιμετωπίσει μια πολιτική παράδοση χωρίς πρόσφατους αυτόνομους φεμινιστικούς αγώνες.

Το φεμινιστικό κίνημα της Ελλάδας είχε αυτονομία μόνο στις αρχές του κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, ενώ από το 1936 και μετά οι ιστορικές διαιρέσεις του κινήματος συνέπεσαν με μεγάλα διαλλείματα στην πολιτική διαδικασία λόγω δικτατοριών, με αποτέλεσμα οι αγώνες των γυναικών να θεωρούνται τμήμα του γενικότερου αγώνα της κάθε περιόδου, που σχετίζονταν με τα πραξικοπήματα του 1936 και του 1967, το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τον εμφύλιο. Η σύνδεση των φεμινιστικών ζητημάτων με γενικότερους πολιτικούς αγώνες διευκολύνθηκε από δυνάμεις της αριστεράς διατεθειμένες να τα ενσωματώσουν στο πρόγραμμά τους. Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα είχε να αντιμετωπίσει μια πολιτική προδιάθεση αντίθετη σε κάθε προσπάθεια κινητοποίησης της κοινωνίας και ανάπτυξης οποιουδήποτε κινήματος ανεξάρτητου από το κράτος και τα πολιτικά κόμματα (Simitis, 2002: 76).

Με την επαναφορά της δημοκρατίας το 1974, το ελληνικό γυναικείο κίνημα που προϋπήρχε πέρασε σε μία νέα, πιο ξεκάθαρα πολιτική φάση. Γυναίκες από τον πολιτικό χώρο της αριστεράς βρέθηκαν στις επάλξεις και χρησιμοποίησαν τις πρακτικές και οργανωτικές δεξιότητες που είχαν αποκτήσει από τη συμμετοχή τους στον αγώνα για τη δημοκρατία. Η στοχοθεσία του κινήματος διευρύνθηκε, και το ζήτημα της ισότητας άρχισε να συνδέεται με ευρύτερα θέματα κοινωνικής αλλαγής (Cram, 1994: 239). Οι περισσότερες γυναικείες οργανώσεις έχτισαν συμμαχίες με πολιτικά κόμματα και αποδέχθηκαν μια κατάσταση ημι-αυτονομίας, αλλά υπήρχαν και πολλές

μικρές ή μεγάλες αυτόνομες γυναικείες ομάδες, τόσο όσον αφορά τον τρόπο οργάνωσής τους, όσο και τη στοχοθεσία τους. Οι αυτόνομες ομάδες ασκούσαν σφοδρή κριτική στις κομματικά προσκείμενες οργανώσεις (Simitis, 2002: 76, 82).

Εν πολλοίς, το δεύτερο κύμα του ελληνικού φεμινισμού βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στις ήδη ανεπτυγμένες γραφειοκρατικές οργανώσεις των πολιτικών κομμάτων και απαίτησε από το κράτος τη λύση των γυναικείων ζητημάτων. Η πολιτική στρατηγική που ακολουθήθηκε από τις κομματικά προσκείμενες γυναικείες οργανώσεις είχε διάφορες συνέπειες. Κύρια εξ αυτών ήταν ο περιορισμός της δυνατότητας των οργανώσεων για ριζική επαναδιαπραγματεύση αξιών και ιεραρχιών δύναμης. Για παράδειγμα, η αρχή του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού που κυριαρχούσε στα κόμματα της αριστεράς περιόριζε τη δυνατότητα για άμεσες συμμετοχικές πρακτικές και επέβαλε από τα πάνω τις πολιτικές αποφάσεις. Οι κομματικά προσκείμενες φεμινιστικές οργανώσεις χαρακτηρίζονταν από μια κεντρική θεώρηση των πολιτικών, όπου η ιδεολογία αποφασιζόταν από τα πάνω. Οι αυτόνομες ομάδες ήταν τα μόνα γυναικεία δίκτυα που παρέμεναν ανεξάρτητα από τα κόμματα και υιοθετούσαν μια αντικρατική πολιτική στάση, ενώ επενέβαιναν σε τομείς της καθημερινής ζωής, όπως στα σχολεία, στη γειτονιά και στη δουλειά, προσπαθώντας να δημιουργήσουν μια εναλλακτική φεμινιστική κουλτούρα. Παρ' όλα αυτά, καθώς δεν υπήρχε παράδοση ανεξάρτητων συνδέσμων πολιτών και η πολιτική συνδεόταν με τα πολιτικά κόμματα, οι ομάδες αυτές αντιμετώπισαν πολιτική και κοινωνική περιθωριοποίηση (Simitis ό.π.: 81).

Αμέσως μετά τη μετάβαση στη δημοκρατία, οι Ελληνίδες φεμινίστριες επιχείρησαν να επηρεάσουν τις σχετικές με την ισότητα διατάξεις που είχαν προταθεί για το καινούργιο σύνταγμα του 1975. Οι παρεκκλίσεις από την ισότητα (άρθρο 116 §2) προστέθηκαν την τελευταία στιγμή, ως συμβιβασμός στη διαμάχη μεταξύ φεμινιστριών που υποστήριζαν την προσθήκη συγκεκριμένης ρήτρας ισότητας σχετικά με τα φύλα και των μελών της συνταγματικής επιτροπής που ήταν αντίθετα σε αυτό. Πάντως, οι στρατηγικές του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος δε συμπεριλάμβαναν νομική κινητοποίηση. Σε γενικές γραμμές, οι φεμινίστριες της αριστεράς θεωρούσαν πως οι νόμοι για την ισότητα έθεταν σε κίνδυνο τον στόχο της ριζικής ανατροπής των παραδοσιακών σχέσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών, και έτσι απέφευγαν την επιδίωξη νομικών μεταρρυθμίσεων και αιτημάτων μέσω της δικαστικής οδού. Όσες μεταξύ αυτών εγκατέλειψαν εν

τέλει την ιδεολογική και οργανωτική τους αυτονομία επέλεξαν να ενσωματώσουν τους στόχους τους σε ευρύτερες πολιτικές πλατφόρμες (Anagnostou, 2013: 144-145).

Πολλά από τα αιτήματα του γυναικείου κινήματος που ήταν ενεργό στα μέσα της δεκαετίας του 1970 ικανοποιήθηκαν και έγιναν διατάξεις της δημόσιας πολιτικής μέχρι τα μέσα του 1980. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι η αποτελεσματικότητα του κινήματος όσον αφορά την επίτευξη πολλών από τους στόχους του επήλθε από τη δυναμική που χαρακτήριζε την πολιτική συμμετοχή των γυναικών στην Ελλάδα, γεγονός που ενθάρρυνε τη δημιουργία στενών δεσμών μεταξύ γυναικείων ομάδων και κομμάτων της αριστεράς τα οποία είχαν προσφάτως νομιμοποιηθεί ή δημιουργηθεί (Cram, 1994: 230). Η ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα στα 1970 και 1980 συνδεόταν με τη δυναμική παρουσία των αριστερών κομμάτων ως τους μόνους φορείς αμφισβήτησης του εδραιωμένου πολιτικού κατεστημένου (Simitis, 2002: 149).

Η αφομοίωση του γυναικείου κινήματος από το ΠΑΣΟΚ έγινε αποδεκτή, έως και ευπρόσδεκτη, από πολλές γυναικείες οργανώσεις, καθώς το γυναικείο κίνημα είχε προσδοκώμενα οφέλη από μια τέτοια συνεργασία, για τον πρώτο καιρό τουλάχιστον. Για πρώτη φορά, ζητήματα που αφορούσαν την ισότητα των φύλων αποκτούσαν έγκυρη υπόσταση στην ελληνική πολιτική, ενώ η συνεργασία με εδραιωμένα πολιτικά κόμματα είχε δώσει φωνή στις γυναίκες στον τομέα της πολιτικής (Cram, 1994: 232). Η ευθυγράμμιση των γυναικείων οργανώσεων με τα πολιτικά κόμματα γενικότερα ήταν ένας αποτελεσματικός τρόπος για τη διάχυση φεμινιστικών ιδεών σε μια χώρα όπου η περιθωριοποίηση των γυναικών καθιστούσε δύσκολη την οργάνωση και την κινητοποίηση. Ακόμη, η συνεργασία με κόμματα ήταν ζωτική για την εξασφάλιση της απαραίτητης νομιμοποίησης των κινητοποιήσεων των γυναικών από τους άνδρες (Cram ό.π.: 239).

Η εδραίωση του μιας φιλικής προς το φεμινισμό στάσης από ένα μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού σε αυτή την περίοδο έγινε χάρη σε δύο σημαντικούς παράγοντες: τη ζωτικότητα του φεμινιστικού κινήματος και την ενσωμάτωση της αρχής της ισότητας στον επίσημο δημόσιο διάλογο. Η έρευνα «Γυναίκες και Άνδρες στην Ευρώπη» της ΕΟΚ (1983, στο Simitis, 2002: 74) έδειξε ότι η συμμετοχή των Ελληνίδων σε φεμινιστικές οργανώσεις ήταν σε ποσοστό 4% το 1983, υψηλό σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο του 1% (Simitis, 2002: 74).

Μετά την πτώση της Χούντας, γυναίκες από την αριστερά συγκεντρώθηκαν και δημιούργησαν το 1974 την Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών (ΚΔΓ), με άμεσο στόχο την εδραίωση μιας

πραγματικής δημοκρατίας, με την ισότητα γυναικών και ανδρών ως βασικό στοιχείο σε αυτή τη διαδικασία. Η ΚΔΓ αρχικά ήταν μια ακομμάτιστη και ευρεία οργάνωση, αλλά σύντομα χωρίστηκε σε δύο διαφορετικές παρατάξεις που αντιπροσώπευαν διαφορετικές κομματικές σχέσεις (Simitis, ό.π.: 89). Η ΚΔΓ ήταν η πρώτη μαζική γυναικεία οργάνωση της μεταπολίτευσης και εξέδιδε το *‘Δελτίο της Κίνησης Δημοκρατικών Γυναικών’*. Η ΚΔΓ αρχικά ασχολούταν με παραδοσιακά γυναικεία ζητήματα, όπως η μητρότητα και η ανατροφή των παιδιών, αλλά γρήγορα υιοθέτησε την προβληματική και τις πολιτικές του φεμινιστικού κινήματος και συμμετείχε στις σχετικές κινητοποιήσεις (Εκθεση Βουλής, 2017).

Το 1976, δύο από τις παρατάξεις της ΚΔΓ ίδρυσαν δύο νέες γυναικείες οργανώσεις: την Ένωση Γυναικών Ελλάδας (ΕΓΕ), ιδεολογικά και στρατηγικά συνδεδεμένη με το ΠΑΣΟΚ, και την Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδας (ΟΓΕ), πολιτικά συνδεδεμένη με το ΚΚΕ. Ό,τι απέμεινε από την ΚΔΓ εν τέλει τάχθηκε στο ΚΚΕ εσωτερικού. Ακόμη, το 1975 ιδρύθηκε η πρώτη αυτόνομη γυναικεία ομάδα, η Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών (ΚΑΓ), που εκπροσωπούσε τον ελληνικό ριζοσπαστικό φεμινισμό και παρέμεινε μακριά από πολιτικούς θεσμούς και κόμματα. Η ΚΑΓ αποτελούνταν από δύο ξεχωριστές ομάδες από τριάντα περίπου γυναίκες η καθεμία: αυτές προέρχονταν από την πολιτική αριστερά και, κάποιες από αυτές, είχαν εμπειρία από το φεμινισμό δεύτερου κύματος στο εξωτερικό (Simitis, 2002: 89, 152).

Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1970 υπήρχε ένα ευρύ φάσμα φεμινιστικών οργανώσεων στην Ελλάδα με εκπροσώπηση διάφορων φεμινιστικών ιδεολογιών. Η ΟΓΕ εκπροσωπούσε την παραδοσιακή μαρξιστική θέση που αποκήρυσσε κάθε αυτόνομο φεμινιστικό αγώνα ως μεσοαστικό. Το ζήτημα του φύλου αποτελούσε κομμάτι μίας ευρύτερης κριτικής της καπιταλιστικής κοινωνίας και η χαμηλή υπόσταση των Ελληνίδων αντιμετωπιζόταν ως αποτέλεσμα της θέσης τους στη δομή παραγωγής ως αναπληρωματικό εργατικό δυναμικό. Με αυτό τον τρόπο, ο αγώνας των γυναικών έγινε κομμάτι του ευρύτερου αγώνα της εργατικής τάξης ενάντια στον καπιταλισμό, πράγμα που σήμαινε για τις γυναίκες της ΟΓΕ ότι η χειραφέτηση των γυναικών θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο στη σοσιαλιστική κοινωνία. Έτσι, η ΟΓΕ έδινε έμφαση στις εργασιακές συνθήκες των εργαζόμενων γυναικών (Simitis ό.π.: 90).

Οι ΕΓΕ και ΚΔΓ υιοθέτησαν σοσιαλιστική-φεμινιστική στάση, αντιμετωπίζοντας την καταπίεση των γυναικών ως αποτέλεσμα της περίπλοκης αλληλεπίδρασης του καπιταλισμού και της πατριαρχίας. Ως αποτέλεσμα, τα κύρια θεωρητικά εργαλεία των δύο οργανώσεων ήταν η πάλη

των τάξεων, η καταπίεση των γυναικών και τα συστήματα παραγωγής και αναπαραγωγής. Καθώς προσπαθούσαν να κρατήσουν μια ισορροπία μεταξύ του αγώνα για τον φεμινισμό και του αγώνα για τον σοσιαλισμό, διατήρησαν ημιαυτόνομες σχέσεις με τα αντίστοιχα πολιτικά κόμματα (η ΕΓΕ με τους σοσιαλιστές και η ΚΔΓ με τους ευρωκομμουνιστές) (Simitis ό.π.: 90). Η ΕΓΕ κατάφερε να ενσωματώσει ζητήματα φύλου στον επίσημο κρατικό λόγο και προώθησε έτσι τη διάχυση της αρχής της ισότητας. Ο φεμινιστικός λόγος της ΕΓΕ είχε σημαντικές συντηρητικές συνδηλώσεις και η οργανωτική δομή της εντατικοποίησε τις ολιγαρχικές κλίσεις της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ενώ ανεπίσημα κατέστησε εξαιρετικά δυνατή την αρχηγία της. Η κοινωνική βάση της οργάνωσης αποτελούταν κυρίως από γυναίκες μέσης ηλικίας χωρίς προηγούμενη συμμετοχή στα πολιτικά, και η στρατηγική της ευνοούσε τη συρρίκνωση της ιδιωτικής σφαίρας και την επέκταση της κρατικής παρέμβασης. Συνολικά, η ΕΓΕ δεν ήταν εξαίρεση στο ελληνικό φεμινιστικό κίνημα, αλλά μια υπολογίσιμη δύναμη και αντιπροσωπευτικό παράδειγμα του δεύτερου κύματος φεμινισμού (Simitis ό.π.: 149).

Η ΚΑΓ, από την άλλη μεριά, εκπροσωπούσε τον ριζοσπαστικό φεμινισμό, και αντιμετώπιζε τη γυναικεία καταπίεση ως τη βασικότερη κοινωνική ανισότητα. Ο στόχος της ΚΑΓ ήταν συγκεκριμένα η ίδια η πατριαρχία. Τα μέλη της ΚΑΓ δημιούργησαν μικρές ομάδες γυναικών με στόχο τη δημιουργία φεμινιστικής συνείδησης και απέρριπταν κάθε υπάρχουσα εξουσιαστική δομή και διαδικασία. Ως αποτέλεσμα, δε δέχονταν τη συνεργασία με οποιοδήποτε πολιτικό κόμμα και αποκήρυσσαν με απόλυτους όρους την προσπάθεια των κομμάτων να εποικίσουν και να ριζοσπαστικοποιήσουν το φεμινιστικό κίνημα. Ο λόγος της ΚΑΓ ήταν πιο κοντά στο σοσιαλιστικό φεμινισμό, και η ανάλυσή της για την πατριαρχία συνδυαζόταν με τον αγώνα της ενάντια στον καπιταλισμό, αλλά το όραμα της ομάδας για τη γυναικεία απελευθέρωση βασιζόταν στην αποσύνδεση των γυναικών από την ανδρική κουλτούρα. Η ΚΑΓ ήταν η πρώτη γυναικεία ομάδα στην Ελλάδα που διακήρυσσε την ανάγκη για δημιουργία ενός εναλλακτικού φεμινιστικού λόγου που θα βασίζεται στις εμπειρίες των γυναικών (Simitis ό.π.: 90, 152-153).

Η δημιουργία της ΚΑΓ αποτέλεσε την αρχή μιας διαδικασίας αποστασιοποίησης των φεμινιστριών από τα πολιτικά κόμματα της αριστεράς. Οι αυτόνομες φεμινιστικές ομάδες δεν αποτέλεσαν ποτέ μια ομοιογενή οντότητα, αντιθέτως χαρακτηρίζονταν από μεγάλο εύρος ιδεολογικών κατευθύνσεων, από τον αναρχοφεμινισμό μέχρι το σοσιαλιστικό φεμινισμό. Καθώς ο φεμινισμός δεύτερου κύματος στην Ελλάδα πήρε κυρίως τη μορφή κομματικά προσκείμενων

γυναικείων οργανώσεων, το ζήτημα της αυτονομίας έγινε η διαχωριστική γραμμή μεταξύ των βασικών μαζικών οργανώσεων με διαφορετικούς βαθμούς κομματικής εξάρτησης και των μικρότερων αυτόνομων ομάδων που αποκήρυτταν τα γενικά πολιτικά ως κυριαρχούμενα από και επικεντρωμένα στους άνδρες. Η επιδίωξη της αυτονομίας ήταν παράλληλη με την εισαγωγή των σεξουαλικών πολιτικών (sexual politics), δηλαδή των ζητημάτων της έκτρωσης και της αντισύλληψης, της σεξουαλικότητας, των βιασμών, της σεξουαλικής βίας, και άλλων (Simitis ό.π.: 152-153). Στη δημιουργία και τη διαμόρφωση του αυτόνομου χώρου, οι φεμινίστριες στην Ελλάδα αντιμετώπισαν δυσκολίες. Στο πρώτο φύλλο της φεμινιστικής εφημερίδας *Το μήλο και το φίδι απ' τη σκοπιά της Εύας* διαβάζουμε: «Στην Ελλάδα, όπου το φεμινιστικό κίνημα γεννήθηκε από το 1974 και μετά, η οργάνωση του κινήματος είναι σε εμβρυακή κατάσταση και η πείρα που έχουμε από αυτόνομες ανεξάρτητες ομάδες ελάχιστη. [...] Αν εξαιρέσουμε την [ΚΑΓ] που υπήρξε η πιο οργανωμένη και μαζική ομάδα γυναικών, οι υπόλοιπες αυτόνομες ομάδες λειτούργησαν και λειτουργούν εμπειρικά. Προσπαθούν συνήθως να συνδυάσουν δύο πράγματα: τη συνειδησιακή ανάπτυξη και την πρακτική δουλειά. Το αποτέλεσμα συχνά είναι απογοητευτικό» (Το μήλο και το φίδι απ' τη σκοπιά της Εύας, Φύλλο 1: 2). Παρ' όλα αυτά, ο αυτόνομος χώρος άνθισε στο γυναικείο κίνημα της Ελλάδας, ιδίως από τις αρχές του 1980.

Από το 1979 και έπειτα δημιουργήθηκαν πολλές αυτόνομες ομάδες γυναικών. Πολλές από αυτές ξεκίνησαν μέσα από το χώρο του πανεπιστημίου¹¹, ενώ άλλες γεννήθηκαν σε διάφορες περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά¹² και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας¹³. Κάποιες ομάδες γυναικών δημιουργήθηκαν με έναυσμα τον εργασιακό τους χώρο¹⁴, και άλλες συσπειρώθηκαν γύρω από κοινά ενδιαφέροντα, πολιτιστικά ή άλλα¹⁵. Ακόμα, δημιουργήθηκαν ομάδες γύρω από διάφορες ταυτότητες που μοιράζονταν τα μέλη τους, όπως αυτή των λεσβίων γυναικών¹⁶, των νοικοκυρών

¹¹ Π.χ. Ομάδες γυναικών Βιολογικού, Ιατρικής, Νομικής, Φιλοσοφικής, Παντείου και ΚΑΤΕΕ (1979), ομάδα γυναικών Φιλοσοφικής (κλειστή ομάδα αυτοσυνειδησης, 1982) και Αυτόνομη Ομάδα Γυναικών Φιλοσοφικής στο ΑΠΘ (1983).

¹² Π.χ. Ομάδα Πρωτοβουλίας Γυναικών Πειραιά (1979), ομάδες γυναικών Πειραιά (1981), Κοκκινιάς, Παλαιού Φαλήρου, Πετραλώνων (1982), Αμπελοκήπων (πρώην τμήμα της ΚΔΓ, 1983), Νέων Λιοσίων, Κερατσινίου, Μαρουσίου και Υμηττού (1984), Γκύζη και Κυψέλης (1985) και Ομάδα Νέων Γυναικών στο Παγκράτι (1986).

¹³ Π.χ. Ανεξάρτητη Κίνηση Γυναικών στα Γιάννενα, Αυτόνομη Ομάδα Γυναικών Θεσσαλονίκης, ομάδες γυναικών Ηρακλείου, Ικαρίας, Τήνου, Χανίων (1984), και Ελευσίνας (1985).

¹⁴ Π.χ. Ομάδα Πρωτοβουλίας Γυναικών ΟΤΕ (1980).

¹⁵ Π.χ. Γυναικεία Ομάδα Φωτογραφίας (1982) Ένωση Μοτοσυκλετιστριών Γυναικών (ΕΝΩΜ, 1983), Ομάδα Καλλιτεχνικής Γυναικείας Δημιουργίας 'Οι Μάγισσες', Οργανωτική Επιτροπή Γυναικείων Διακοπών, Θεατρική Ομάδα Γυναικών Χανίων (1985)

¹⁶ Π.χ. Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών (1979 και 1982 στο Σπίτι Γυναικών), Αυτόνομες Λεσβίες Φεμινίστριες (1985), Αυτόνομη Ομάδα Γυναικών 'Λάμια' (1989)

και των ξένων γυναικών, καθώς και εκδοτικές ομάδες¹⁷, ομάδες γυναικείων σπουδών και ομάδες μελέτης διαφόρων θεμάτων¹⁸. Τέλος, δημιουργήθηκαν πολλές ομάδες με συγκεκριμένη θεματολογία, όπως η βία και οι βιασμοί, η έκτρωση και η αντισύλληψη, η εγκυμοσύνη, και άλλα, καθώς και ομάδες αυτοσυνείδησης (Εκθεση Βουλής, 2017). Πολλές από αυτές τις ομάδες είχαν μικρή διάρκεια ζωής, διαλύονταν και τις διαδέχονταν άλλες ομάδες. Στο φάσμα του αυτόνομου φεμινιστικού χώρου υπήρχε οριζόντια κινητικότητα, γεγονός που οδηγούσε στη σχετική ρευστότητα ορισμένων χαρακτηριστικών αυτών των ομάδων (Simitis, 2002: 89, 154). Στο Παράρτημα 1 βρίσκεται κατάλογος γυναικείων ομάδων και οργανώσεων που δημιουργήθηκαν στην Ελλάδα στον 20^ο και 21^ο αιώνα.

Το αυτόνομο γυναικείο κίνημα απέφευγε σκόπιμα τις ιεραρχικές οργανωτικές δομές, και φυσικά τη σύνδεση με οποιοδήποτε κόμμα. Από την άλλη, οι κομματικά προσκείμενες γυναικείες οργανώσεις αντιμετώπιζαν τα φεμινιστικά ζητήματα ως υποπροϊόν του εκσυγχρονισμού, και την πατριαρχία ως χαρακτηριστικό οπισθοδρομικών κοινωνιών. Αυτές οι οργανώσεις, καθώς και τα κόμματα, θεωρούσαν πως η διαδικασία του εκσυγχρονισμού θα εξάλειφε σταδιακά την ανισότητα μεταξύ των φύλων. Οι οργανωτικές αρχές που υιοθετούσαν οι οργανώσεις ήταν εμπνευσμένες από την οργανωτική δομή του εκάστοτε κόμματος. Συγκεκριμένα, το οργανωτικό μοντέλο τους περιλάμβανε ένα σύνταγμα, κεντρική και ιεραρχική ηγεσία, δουλειά σε επιτροπές, ένα εκλογικό σύστημα και ένα ευρύ δίκτυο με παραρτήματα (Simitis ό.π.: 91).

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970 είχαν δημιουργηθεί πολλές ακόμα μικρότερες ομάδες γυναικών που εκπροσωπούσαν έναν πιο φιλελεύθερο φεμινισμό, όπως για παράδειγμα ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (ΣΔΓ). Ο ΣΔΓ δημιουργήθηκε το 1920 από την Αύρα Θεοδοροπούλου και ήταν συνδεδεμένος με τη Διεθνή Ένωση για τη Γυναικεία Ψήφο (International Woman Suffrage Alliance – IWSA) (Samίου στο de Haan κ.α., 2006: 552). Ο ΣΔΓ παρέμεινε ενεργός παρά την απαγόρευσή του κατά τη διάρκεια των δύο δικτατοριών, και επαναδραστηριοποιήθηκε το 1964 και το 1974. Αυτές οι φιλελεύθερες φεμινιστικές ομάδες προωθούσαν προοδευτικές πολιτικές για τις γυναίκες και μάχονταν για την πλήρη ένταξη των γυναικών στην κοινωνία με όρους νομικής ισότητας με τους άνδρες. Οι ομάδες αυτές δεν κατάφεραν να αποκτήσουν ενεργή κοινωνική βάση ή να γίνουν μία μεγάλη οργάνωση,

¹⁷ Π.χ. Εκδοτική Ομάδα Γυναικών (1979), Αυτόνομη Ομάδα Περιοδικού 'Γαία' στη Θεσσαλονίκη (1983)

¹⁸ Π.χ. Ομάδα Γυναικείων Σπουδών στο ΑΠΘ (1983), Ομάδα Μελέτης Μητριαρχικών Κοινωνιών, Ομάδα Μελέτης της Ιστορίας των Γυναικών Θεσσαλονίκης (1985)

περιορίζοντας τη δράση τους σε ομάδες πίεσης προς την πολιτική ελίτ, με έμφαση στο εδραιωμένο πολιτικό σύστημα και στις νομοθετικές μεταρρυθμίσεις, ενώ επίσης συμμετείχαν σε συντονισμένες φεμινιστικές δράσεις (Simitis, 2002: 90).

Παρότι η κάθε γυναικεία ομάδα και οργάνωση είχε τη δική της στοχοθεσία, την οποία ακολουθούσε με τον τρόπο που επέλεγε, υπήρχαν αρκετά ζητήματα τα οποία συσπείρωναν πολλές από αυτές σε κοινό αγώνα. Σε τέτοιες περιπτώσεις, υπήρχε σύμπραξη οργανώσεων, ομάδων και γυναικών σε διάφορες μορφές κινητοποίησης, και ενίοτε δημιουργούνταν επιτροπές αγώνα που συντόνιζαν τις εκάστοτε δράσεις.

Οικογενειακός Κώδικας

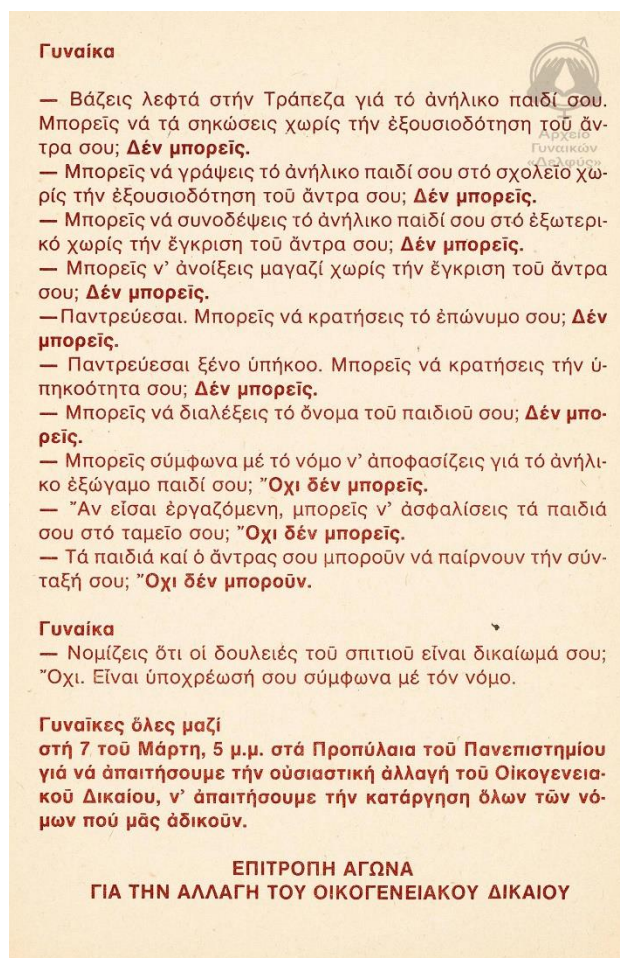
Ένα σημαίνον ζήτημα στο οποίο συνεργάστηκαν ομάδες και οργανώσεις ήταν αυτό της αναμόρφωσης του Οικογενειακού Κώδικα το 1980. Για το σκοπό αυτό, δημιουργήθηκε το 1976 η Συντονιστική Επιτροπή Γυναικών Εκπροσώπων Σωματείων (ΣΕΓΕΣ)¹⁹ (Χρονολόγιο ΓΓΙΦ, 2011). Αργότερα δημιουργήθηκε η Επιτροπή Αγώνα για την Αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου, με τη συμμετοχή διαφόρων ομάδων²⁰. Ακόμη, δημιουργήθηκαν η Συντονιστική Επιτροπή Αγώνα Γυναικών (ΣΕΑΓ) και η Ομάδα Γυναικών για την Οικογένεια και το Οικογενειακό Δίκαιο, η οποία εξέδωσε και ένα σχετικό έντυπο. Η Επιτροπή Αγώνα για την Αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου διοργάνωσε φεμινιστική εκδήλωση στα Προπύλαια στις 7 Μαρτίου 1980 με αίτημα την αλλαγή του Οικογενειακού Κώδικα (Εικόνα 1). Τις επόμενες ημέρες πραγματοποιήθηκαν δύο ακόμα συγκεντρώσεις για το ίδιο θέμα στο θέατρο Ακροπόλ στην Αθήνα: μία στις 8 Μαρτίου, με αφορμή την Ημέρα της Γυναίκας, από την ΟΓΕ, και μία στις 11 Μαρτίου από τη Συντονιστική Επιτροπή Γυναικών Εκπροσώπων Σωματείων για το Οικογενειακό Δίκαιο και τη Στράτευση των Γυναικών (Εκθεση Βουλής, 2017, *This is not a Feminist Project*).

Στις 7 Ιουλίου συντάχθηκε επιστολή από συνεργαζόμενα γυναικεία σωματεία προς τον πρωθυπουργό Γεώργιο Ράλλη με θέμα τη «χάραξη εθνικής πολιτικής στα θέματα της ισοτιμίας

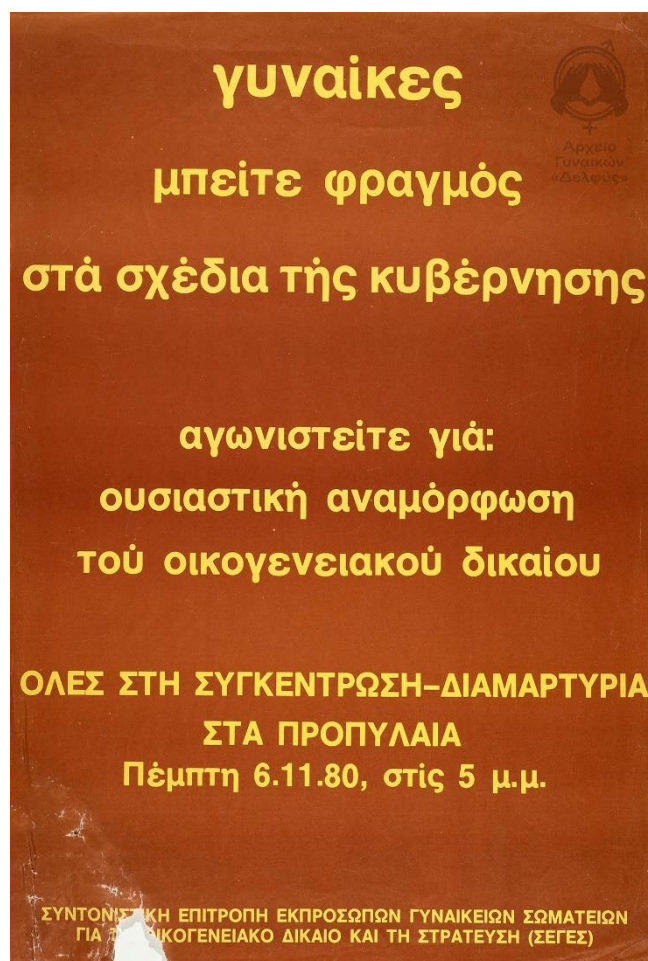
¹⁹ ΕΓΕ, ΚΔΓ, ΟΓΕ, Ένωση Ελληνίδων Νομικών, Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων, Κίνηση 'Γυναίκα στην Αντίσταση', Προοδευτική Ένωση Μητέρων Ελλάδας, Δημοκρατική Ένωση Νέων Γυναικών, Σύλλογος Γραμματέων Ελλάδος, Συντονιστική Επιτροπή Εργαζομένων Γυναικών, Σύλλογος Ελληνίδας Νοικοκυράς και Πανελλήνια Ένωση Νοικοκυρών.

²⁰ ΚΑΓ, ΚΔΓ, οι ομάδες γυναικών Βιολογικού, Ιατρικής, Νομικής και Φιλοσοφικής και η Ομάδα Πρωτοβουλίας Γυναικών ΟΤΕ

των Ελληνίδων και δημιουργία ειδικού οργάνου για το σκοπό αυτό». Στις 6 Οκτωβρίου πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση διαμαρτυρίας γυναικείων οργανώσεων στα Προπύλαια που κατέληξε σε πορεία, μετά το τέλος της οποίας η Επιτροπή Αγώνα επέδωσε γραπτή διαμαρτυρία στη Βουλή. Στις 6 Νοεμβρίου οργανώθηκε συγκέντρωση από τη Συντονιστική Επιτροπή Εκπροσώπων Γυναικείων Σωματείων για την Αναμόρφωση του Οικογενειακού Δικαίου (Εικόνα 2), στην οποία επιτροπή συμμετείχαν πολλές οργανώσεις και ομάδες²¹ (Εκθεση Βουλής, 2017, *This is not a Feminist Project*, Χρονολόγιο ΓΓΙΦ, 2011).



Εικόνα 2: Κάλεσμα της Επιτροπής Αγώνα για την Αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου σε συγκέντρωση στα Προπύλαια στις 7/3/1980. Πηγή: *This is not a feminist project*.



Εικόνα 1: Κάλεσμα της ΣΕΓΕΣ για συγκέντρωση διαμαρτυρίας στα Προπύλαια στις 6/11/1980. Πηγή: *This is not a feminist project*.

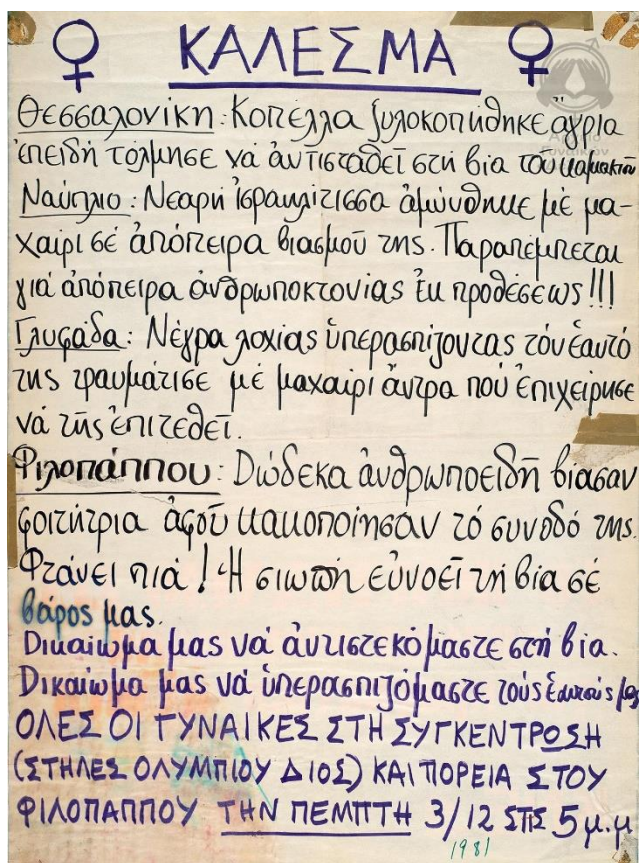
²¹ ΕΓΕ, ΚΔΓ, ΟΓΕ, Ένωση Ελληνίδων Νομικών, Σύνδεσμός Ελληνίδων Επιστημόνων, Κίνηση «Γυναίκα στην Αντίσταση», Προοδευτική Ένωση Μητέρων Ελλάδας, Δημοκρατική Ένωση Νέων Γυναικών, Σύλλογος Γραμματέων Ελλάδας, Συντονιστική Επιτροπή Εργαζομένων Γυναικών, Σύλλογος Ελληνίδας Νοικοκυράς και Πανελλήνια Ένωση Νοικοκυρών

Βία και βιασμοί

Στις αρχές του 1980 διοργανώθηκαν κινητοποιήσεις του αυτόνομου γυναικείου κινήματος με επίκεντρο τη σεξιστική βία και τους βιασμούς ενάντια στις γυναίκες και δημιουργήθηκαν διάφορες θεματικές ομάδες²² (Εκθεση Βουλής, 2017). Το Σπίτι των Γυναικών που δημιουργήθηκε το 1980 στην Αθήνα πρόβαλλε ως κεντρικό θέμα δράσης το δίπολο βία – βιασμοί, και έπαιξε σημαντικό ρόλο σε κινητοποιήσεις κατά της βίας και των βιασμών (*This is not a feminist project*).

Στις 25 Ιουνίου του 1981 διοργανώθηκε νυχτερινή διαδήλωση ‘διεκδίκησης της νύχτας’ με φακούς, και στις 3 Δεκεμβρίου του 1981 η Γυναικεία Ομάδα Πρωτοβουλίας ενάντια στη Βία και το Βιασμό διοργάνωσε νυχτερινή πορεία καταγγελίας ενός ομαδικού βιασμού που έγινε στο Φιλοπάππου (Εικόνα 3). Στις 11 Μαρτίου του 1982, η ΚΔΓ και αυτόνομες ομάδες οργάνωσαν στη Θεσσαλονίκη νυχτερινή διαδήλωση με κεριά ενάντια στη βία και τους βιασμούς. Στις 7 Δεκεμβρίου του 1982, με αφορμή περιστατικό βιασμού στα Τουρκοβούνια, οργανώθηκε συγκέντρωση και πορεία στο Υπουργείο Δικαιοσύνης με πρωτοβουλία της Ομάδας Γυναικών Φιλοσοφικής και την υποστήριξη του Σπιτιού των Γυναικών (Εικόνα 4), μέσω της οποίας διεκδικούσαν ενιαία αυστηρή αντιμετώπιση για τους βιασμούς κάθε μορφής. Η Ομάδα Ανεξάρτητων Γυναικών το 1982 διοργάνωσε συζήτηση για το θέμα των βιασμών, ενώ το Σπίτι των Γυναικών κάλεσε σε ‘συνάντηση γυναικών ενάντια στη βία και τους βιασμούς’ στις 12 Απριλίου και συνάντηση για το ίδιο θέμα στο Γαλλικό Ινστιτούτο στις 4 Δεκεμβρίου. Δράσεις πραγματοποιήθηκαν και το 1983: στις 6 Μαρτίου, το Σπίτι των Γυναικών διοργάνωσε προβολή ταινίας για το βιασμό και στις 14 Ιουνίου πραγματοποίησε πορεία όταν άρχισε η δίκη του βιαστή και δολοφόνου Κυριάκου Παπαχρόνη. Στις 25 Μαΐου, η ΚΔΓ διοργάνωσε συζήτηση για τους βιασμούς, και στις 29 Ιουνίου γυναίκες του αυτόνομου φεμινιστικού χώρου μεταβήκαν για δημόσια καταγγελία βιαστή στο Βραχάτι Κορινθίας. Η ΚΔΓ διοργάνωσε παράσταση και συζήτηση για τη βία και τους βιασμούς και στις 19 Νοεμβρίου του 1985 (*This is not a feminist project*).

²² Ομάδα Γυναικών ενάντια στη Βία και τους Βιασμούς το 1980, Γυναικεία Ομάδα Πρωτοβουλίας ενάντια στη Βία και το Βιασμό το 1981, Ομάδα Βίας – Βιασμών στο Σπίτι Γυναικών Θεσσαλονίκης το 1983, Ομάδα συμπάραστασης σε Γαλλίδα που βιάστηκε στα Χανιά το 1984.



Εικόνα 3: Κάλεσμα σε πορεία στον Φιλοπάππου στις 3/12/1981 από Γυναικεία Ομάδα Προτοβουλίας ενάντια στη Βία και το Βιασμό. Πηγή: This is not a feminist project.

**ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗ
ΓΥΝΑΙΚΩΝ**

**ΖΑΠΠΕΙΟ, ΤΡΙΤΗ 7 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 5μμ
ΠΟΡΕΙΑ ΣΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ**




ΓΥΝΑΙΚΕΣ
ΒΙΑΖΟΝΤΑΙ ΚΑΙ ΔΟΛΟΦΟ-
ΝΟΥΝΤΑΙ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΑ ΤΡΙΑ
ΜΕΤΡΑ ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΟ ΣΠΙΤΙ
ΤΟΥΣ.

ΖΗΤΑΜΕ

- την παραδειγματι-
κή τιμωρία των ενό-
χων που έχουν συλ-
ληφθεί
- την αναθεώρηση
της σχετικής νομοθε-
σίας

Κάθε γυναίκα μπορεί
να βιαστεί

Όλες μαζί να σπάσει
η σιωπή

Η λύση δεν είναι να
κλειστούμε στα σπί-
τια μας.

ΟΜΑΔΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ — ΣΠΙΤΙ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Εικόνα 4: Κάλεσμα σε πορεία στο Υπουργείο Δικαιοσύνης στις 7/12/1980 από Ο.Γ. Φιλοσοφικής και Σπίτι των Γυναικών. Πηγή: This is not a feminist project.

Έκτρωση και αντισύλληψη

Το ζήτημα της αυτοδιάθεσης του γυναικείου σώματος έπαιξε πρωταρχικό ρόλο στο θέμα της έκτρωσης και της αντισύλληψης που έθεσε το γυναικείο κίνημα. Το δικαίωμα στην έκτρωση και στην αντισύλληψη και η επαρκής και σωστή σχετική ενημέρωση ήταν από τα κυρίαρχα αιτήματα του φεμινιστικού χώρου της Ελλάδας, με αιχμή του δόρατος το δικαίωμα στην έκφραση της γυναικείας σεξουαλικότητας χωρίς εμπόδια και φραγμούς. Πολλές φεμινίστριες, μεταξύ των οποίων αυτές της ΚΑΓ και της ΚΔΓ, ανέδειξαν την αντισύλληψη ως προϋπόθεση για τον αυτοέλεγχο του σώματος των γυναικών (Έκθεση Βουλής, 2017). Στα 1970, οι γυναικείες οργανώσεις δραστηριοποιήθηκαν σε αυτά τα θέματα, και άνοιξε συζήτηση σχετικά με τις περίπου

300.000 παράνομες εκτρώσεις που γίνονταν κάθε χρόνο. Το γυναικείο κίνημα σκόπευε να ευαισθητοποιήσει το κράτος μέσω της διοργάνωσης διαμαρτυριών και ομιλιών, της έκδοσης ενημερωτικών κειμένων και της άσκησης πίεσης στην κυβέρνηση (Ioannidi-Karolou, 2004: 177).

Το 1983 δημιουργήθηκε Ομάδα Αντισύλληψης – Έκτρωσης (Εκθεση Βουλής, 2017). Τον Απρίλιο του 1983, η Αυτόνομη Κίνηση Γυναικών ξεκίνησε εκστρατεία για το δικαίωμα των γυναικών σε σεξουαλικότητα, αντισύλληψη και έκτρωση, διεκδικώντας ελεύθερες και δωρεάν εκτρώσεις, αίτημα που υποστηρίχθηκε και από άλλες φεμινίστριες, όπως αυτές από τις ΚΑΓ και ΚΔΓ. Στα πλαίσια της εκστρατείας έγινε συλλογή υπογραφών από υποστηρίκτριες και υποστηρικτές του αιτήματος και από γυναίκες που δήλωσαν πως είχαν κάνει εκτρώσεις. Η ΕΓΕ ενστερνίστηκε το αίτημα για ελεύθερες και δωρεάν εκτρώσεις περίπου ένα εξάμηνο αργότερα, και η ΟΓΕ τον επόμενο χρόνο. Ακόμα, στις 15 Δεκεμβρίου του 1983, ο ΣΔΓ διοργάνωσε δημόσια συζήτηση με θέμα τις εκτρώσεις. Τον Ιανουάριο του 1985, επτά από τις πεντακόσιες γυναίκες που υπέγραψαν τη δήλωση ότι είχαν κάνει έκτρωση κλήθηκαν για ανάκριση, γεγονός που οδήγησε στην πολιορκία του ανακριτικού γραφείου από γυναίκες. Στις 25 Ιανουαρίου έγινε συγκέντρωση στα Προπύλαια με αίτημα τη νομιμοποίηση της έκτρωσης, και πορεία με κεντρικό σύνθημα *‘Είμαστε όλες παράνομες’* από γυναικείες ομάδες και ανεξάρτητες γυναίκες, οι οποίες αποδοκίμασαν την προσέλευση και παρέμβαση της Μαργαρίτας Παπανδρέου και άλλων μελών της ΕΓΕ στην κινητοποίηση (*This is not a feminist project*).

Το ελληνικό κοινοβούλιο συγκατέθεσε στο (υπό προϋποθέσεις) δικαίωμα των γυναικών στη διακοπή μίας ανεπιθύμητης εγκυμοσύνης, και νομιμοποίησε τις εκτρώσεις με το Ν. 1609/1986 με ισχύ από τις 3 Ιουλίου 1986, ενώ το 1987 διασφαλίστηκε η κάλυψη των εξόδων έκτρωσης από τα ασφαλιστικά ταμεία και το δικαίωμα αναρρωτικής άδειας από τρεις έως πέντε ημέρες (Δίνη, 1986: 8-28). Ο φεμινιστικός χώρος δεν έμεινε πλήρως ικανοποιημένος, και στις 19 Απριλίου του 1986 συντάχθηκε υπόμνημα γυναικών προς τον Υπουργό Δικαιοσύνης από κάποιες ομάδες (Αυτόνομη Ομάδα Γυναικών Κουκακίου, ΚΔΓ Κουκακίου, Ομάδα Γυναικών Αμπελοκήπων, Ομάδα Εγκυμοσύνης και Τοκετού) και 107 μεμονωμένες γυναίκες. Στο υπόμνημα αναφέρονταν τρεις προβληματικές διατάξεις του νόμου για τις εκτρώσεις: α) οι εκτρώσεις δεν είναι δωρεάν για όλες τις γυναίκες, β) οι ανήλικες γυναίκες χρειάζονταν τη συγκατάθεση ενός τουλάχιστον γονέα για την έκτρωση, και γ) η διακοπή της εγκυμοσύνης επιτρέπεται (εκτός από ορισμένες περιπτώσεις) έως τη δωδέκατη εβδομάδα της κύησης (Δίνη ό.π.: 137-138). Στις 23 Απριλίου του 1986, σε

συγκέντρωση διαμαρτυρίας των ‘αντι-εκτρωσιακών’ στα Προπύλαια κατά του νομοσχεδίου νομιμοποίησης των εκτρώσεων, καλέστηκε αντισυγκέντρωση γυναικών, στην οποία συνελήφθησαν δεκαπέντε γυναίκες από την αστυνομία (*Δίνη* ό.π.: 6).

Εκδοτική δραστηριότητα

Στα τέλη του 20ού αιώνα, πολλές γυναικείες οργανώσεις και ομάδες ανέπτυξαν εκδοτική δραστηριότητα με περιοδικά, εφημερίδες και άλλα έντυπα. Ακόμη, υπήρχαν μεταφράσεις στα ελληνικά και εκδόσεις βιβλίων φεμινιστικής θεματολογίας. Με αυτά τα μέσα, οι οργανώσεις και οι ομάδες εξέφραζαν τους προβληματισμούς και τις διεκδικήσεις τους, ανέπτυσαν τα ακαδημαϊκά και άλλα ενδιαφέροντά τους, δημιουργούσαν χώρο για την έκφραση περιθωριοποιημένων ταυτοτήτων και αντιμάχονταν προκαταλήψεις και στερεότυπα που αντιμετώπιζαν. Κεντρική θεματολογία πολλών φεμινιστικών περιοδικών της εποχής, ιδίως αυτά του αυτόνομου χώρου, ήταν η χειραφέτηση και η απελευθέρωση των γυναικών.

Ανάμεσα στα πιο δημοφιλή περιοδικά της εποχής ήταν το *Ανοιχτό Παράθυρο* (ΕΓΕ, 1979), η *Σύγχρονη Γυναίκα* (ΟΓΕ, 1977) και το *Δελτίο της Κίνησης Δημοκρατικών Γυναικών* (ΚΔΓ, 1977). Από τα μακροβιότερα περιοδικά αποτελεί *Ο Αγώνας της Γυναίκας* (ΣΔΓ): είχε κυκλοφορήσει αρχικά από το 1923 έως το 1936, όταν η κυκλοφορία του διακόπηκε από τη μεταξική δικτατορία, επανεκδόθηκε το 1964 μέχρι την απαγόρευσή του το 1967 από τη Χούντα, και ξεκίνησε ξανά να κυκλοφορεί το 1979. Η *Σκούπα για το γυναικείο ζήτημα* (1979-1981) και η *Δίνη: φεμινιστικό περιοδικό* (1986-1991) ήταν περιοδικά που προσέγγιζαν το ζήτημα του φεμινισμού από επιστημονική και ακαδημαϊκή σκοπιά, δημοσιεύοντας μελέτες από τον ελληνικό χώρο και το εξωτερικό. Η *Σκούπα* (5 τεύχη) ήταν το πρώτο έντυπο που εισήγαγε την αναπτυσσόμενη φεμινιστική θεωρία στην Ελλάδα. Η *Δίνη* (8 τεύχη) ήταν το επίσημο έντυπο της ΕΓΕ και έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση των γυναικείων σπουδών και μελετών στην Ελλάδα. Άλλα δημοφιλή περιοδικά ήταν τα εξής: *Κατίνα: φεμινιστικό περιοδικό* (Αυτόνομη Ομάδα Γυναικών Θεσσαλονίκης, 1987-1991, 7 τεύχη), *Για την απελευθέρωση των γυναικών* (ΚΑΓ, 1978, 4 τεύχη), *Λάβρυς: λεσβιακός λόγος* (Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών, 1982-1983, 3 τεύχη) και *Σφίγγα: φεμινιστικά και άλλα* (ομάδα γυναικών του αυτόνομου χώρου, 1980, 1 τεύχος) (Εκθεση Βουλής, 2017).

Η εκδοτική δραστηριότητα των γυναικείων ομάδων υποστηρίχθηκε και από υλικές δομές. Το 1975, η Έλενα Παμπούκη ανοίγει το βιβλιοπωλείο 'Το Βιβλίο, Το Παιδί' στην Αθήνα (μετέπειτα 'Σελάνα'). Το 1983 η Άννα Μιχοπούλου και η Μυρτώ Μπολώτα, από την Ομάδα Γυναικών Φιλοσοφικής άνοιξαν το Βιβλιοπωλείο των Γυναικών στην Αθήνα, που έκλεισε το 1990. Σε ξεχωριστό χώρο του βιβλιοπωλείου δημιουργήθηκε αρχείο τύπου, βιβλιοθήκη και συλλογή τεκμηρίων με την ονομασία 'Αρχείο των Γυναικών', (μετέπειτα 'Σειρήνα' και αργότερα Αρχείο 'Δελφύς', το οποίο παραμένει μέχρι σήμερα). Την ίδια χρονιά άνοιξε το βιβλιοπωλείο 'Κρακ!' στο Νέο Ηράκλειο. Ακόμα, στο Σπίτι των Γυναικών στην Αθήνα λειτουργούσε βιβλιοθήκη της Ομάδας Ξένων Γυναικών, με βιβλία και περιοδικά από το εξωτερικό. Η βιβλιοπαραγωγή του φεμινιστικού χώρου αυξήθηκε αρκετά στις αρχές του 1980, χωρίς πάντως να καταφέρνει να μεταφέρει όλο το εύρος της φεμινιστικής βιβλιογραφίας που κυκλοφορούσε στο εξωτερικό (Εκθεση Βουλής, 2017, *This is not a feminist project*). Στο Παράρτημα 2 υπάρχει κατάλογος των περιοδικών εκδόσεων των γυναικείων οργανώσεων και ομάδων της Ελλάδας στον 20^ο και τον 21^ο αιώνα.

2.2 Β. Το γυναικείο κίνημα της Ελλάδας στην περίοδο 1990-2010: Αρχή της ύφεσης και τέλος της μεταπολίτευσης

Πολιτικές και νομικές πτυχές

Η περίοδος συμπίπτει με την προσπάθεια ένταξης της χώρας στην τότε σχεδιαζόμενη Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ONE), μιας στρατηγικής που υιοθετήθηκε από όλες τις πτέρυγες της Βουλής με εξαίρεση το ΚΚΕ. Στην περίοδο 1991 με 1995 έλαβαν χώρα οι πρώτες δράσεις με στόχο τη μεγαλύτερη εκπροσώπηση γυναικών στα πολιτικά κέντρα αποφάσεων, όπως ενημερωτικές εκστρατείες, μελέτες και ευρωπαϊκά συνέδρια. Το αποτέλεσμα ήταν η αυξημένη εκπροσώπηση γυναικών στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή και στο Ευρωκοινοβούλιο για εκείνη την περίοδο (Davaki, 2013: 7). Τον Απρίλιο του 1990, μόλις 16 γυναίκες συμμετείχαν στη Βουλή (5,3%). Ο αριθμός μεγάλωσε σε 18 γυναίκες στις εκλογές του 1993 (6%), μέχρι το θάνατο της Μελίνας Μερκούρη, η οποία ήταν βουλευτής από το 1977 και Υπουργός Πολιτισμού σε κάθε

κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. Το 1995 και μετά τις εκλογές του 1996 οι γυναίκες βουλευτές ήταν 19 (6,3%) (Pantelidou-Maloutas, 1992: 405-406).

Σε γενικές γραμμές, η εικόνα των γυναικών στην κυβέρνηση στη δεκαετία του 1990 δεν ήταν πολύ ενθαρρυντική, με την αντιπροσώπευση των γυναικών στη Βουλή να ανέρχεται σε 12% το πολύ. Από αυτές, οι περισσότερες ασχολούνταν με ζητήματα σχετικά με την πρόνοια, τον πολιτισμό, την εκπαίδευση και τη δικαιοσύνη. Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσε η Βάσω Παπανδρέου που ανέλαβε το Υπουργείο Ανάπτυξης στην κυβέρνηση Σημίτη το 1996, κυβέρνηση στην οποία συμμετείχαν συνολικά τρεις γυναίκες (Pantelidou-Maloutas ό.π.: 406). Το 2000 η κατάσταση βελτιώθηκε, με τη συμμετοχή των γυναικών στη βουλή να αυξάνεται από 6,3% σε 10,3% (Marcos και Bahr, 2001.: 24), δηλαδή με συνολικό αριθμό τριάντα μία γυναίκες βουλευτές. Μετά την ακύρωση της εκλογής πέντε εξ αυτών από τα δικαστήρια, είκοσι έξι γυναίκες έγιναν εν τέλει βουλευτές (δώδεκα από το ΠΑΣΟΚ, δέκα από τη Νέα Δημοκρατία, δύο από το ΚΚΕ και δύο από τον Συνασπισμό), δώδεκα από τις οποίες είχαν εκλεγεί για πρώτη φορά. Στις δημοτικές εκλογές του 2002, όπου εφαρμόστηκαν ποσοτώσεις της τάξης του 30% στη λίστα με τους δημοτικούς και νομαρχιακούς συμβούλους, το αποτέλεσμα ήταν δεκαέξι γυναίκες δήμαρχοι (στο σύνολο των 900) και πέντε γυναίκες κοινοτάρχες (στο σύνολο των 133). Στις κοινοβουλευτικές εκλογές του 2004, τις πρώτες εκλογές που διεξήχθησαν μετά από την εφαρμογή ποσοτώσεων στις δημοτικές εκλογές, εκλέχθηκαν συνολικά τριάντα οχτώ γυναίκες, που σύντομα έγινα τριάντα εννιά, αφότου μια γυναίκα βουλευτής γέμισε τη θέση ενός βουλευτή για τις Κυκλάδες (δεκαοχτώ από το ΠΑΣΟΚ, δεκαέξι και σύντομα δεκαεφτά από τη ΝΔ, τρεις από το ΚΚΕ και μία από το Συνασπισμό). Δεκατέσσερις από αυτές τις γυναίκες εκλέχθηκαν για πρώτη φορά (Pantelidou-Maloutas, 1992: 406-407).

Από τα 1990 και εξής, η νομολογία της ισότητας των φύλων εφαρμόζεται από τον Άρειο Πάγο, για θέματα σχετικά με το δημόσιο και το έγκλημα, και από το Συμβούλιο της Επικρατείας, για διοικητικά θέματα (Anagnostou, 2013: 138). Στις αρχές του 1990, ένα νομοθέτημα καθιέρωσε για πρώτη φορά μια μορφή θετικής δράσης (affirmative action) η οποία απαιτούσε την παρουσία τουλάχιστον μίας γυναίκας με τα απαραίτητα προσόντα στα διοικητικά συμβούλια. Αυτή η απόφαση κρίθηκε από το ΣτΕ ως ασύμβατη με την αρχή της ισότητας των φύλων, με την αβάσιμη αιτιολόγηση πως δεν υπήρχαν στοιχεία που να δείχνουν πως η εξαιρετικά χαμηλή αντιπροσώπευση των γυναικών στα διοικητικά συμβούλια ήταν αποτέλεσμα αρνητικής διάκρισης.

Στα τέλη της δεκαετίας, όμως, στα πλαίσια της διαδικασίας συνταγματικής αναθεώρησης, η ελληνική κυβέρνηση έκανε δεκτή μία τροποποίηση που όριζε ευθέως ότι τα μέτρα ευνοϊκής δράσης δε συνιστούν διάκριση με βάση το φύλο, όπως θεωρείτο μέχρι τότε, αλλά μπορεί να είναι απαραίτητα για να επιτευχθεί ουσιαστική ισότητα (άρθρο 116 §2). Συγκεκριμένα σχετικά με την απόφαση περί παρουσίας τουλάχιστον μίας γυναίκας στα διοικητικά συμβούλια, η ολομέλεια του ΣτΕ δέχτηκε το 1998 τη συνταγματικότητα μιας τέτοιας προϋπόθεσης (Anagnostou ό.π.: 136-141).

Με το νόμο 2839/2000 ορίστηκε για πρώτη φορά ότι το 1/3 όλων των εργαζομένων στο δημόσιο τομέα, στις τοπικές αρχές και στους σχετικούς θεσμούς και επιχειρήσεις όφειλαν να είναι γυναίκες. Αργότερα, ο νόμος 2910/2001 όρισε ότι το 1/3 των υποψηφίων σε κάθε εκλογικό κατάλογο στις βουλευτικές και τις δημοτικές εκλογές όφειλαν να είναι γυναίκες (Davaki, 2013: 9). Το ποσοστό των Ελληνίδων ψηφοφόρων το 2002 ήταν 52% και το ποσοστό των γυναικών υποψηφίων στις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές του ίδιου έτους ήταν 34,1% (Σαμίου, 2006: 68). Οι κινητοποιήσεις γυναικείων οργανώσεων συνεισέφεραν στην αυξημένη γυναικεία εκπροσώπηση στις εκλογές του 2004. Παρά την καλύτερευση της κατάστασης, όμως, η γυναικεία εκπροσώπηση στις ανώτατες θέσεις της πολιτικής και των επιχειρήσεων παρέμεινε χαμηλή. Μία έρευνα που διεξήχθη από το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ) το 2006 (στο Davaki, 2013: 9) σχετικά με τις γυναίκες πολιτικούς έδειξε πως όσο ανέβαινε το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων στην έρευνα τόσο ανέβαινε η πιθανότητα να ψηφίσουν γυναίκες υποψήφιες. Επίσης, υπήρχαν λιγότερες πιθανότητες να ψηφίσουν γυναίκα υποψήφια για υψηλή πολιτική θέση. Τέλος, η πλειονότητα των ερωτηθέντων (73%) πίστευαν πως το μεγαλύτερο εμπόδιο για τις γυναίκες υποψήφιες είναι ο σκεπτικισμός με τον οποίον αντιμετωπίζονται εξαιτίας του φύλου τους (Davaki ό.π.: 9).

Ο δρόμος για αυτή την τροποποίηση είχε ανοίξει από μία αλλαγή στη νομολογία συνταγματικών διατάξεων του Συμβουλίου της Επικρατείας στο δεύτερο μισό του 1990 που παρέκκλιε από την αρχική του θεώρηση των μέτρων ευνοϊκής δράσης ως παράβαση της έμφυλης ισότητας. Πιο συγκεκριμένα, το 1998 το ΣτΕ έκρινε για πρώτη φορά (*prima facie*) αντισυνταγματική την υιοθέτηση ποσοστώσεων περιοριστικών ως προς τον αριθμό γυναικών που γίνονται δεκτές σε αστυνομικές σχολές. Ακόμη, μία απόφαση της δωδεκαμελούς ολομέλειας του ΣτΕ υπογράμμισε ότι η άποψη πως οι γυναίκες δε διαθέτουν συγκεκριμένες σωματικές, ψυχολογικές ή διανοητικές ικανότητες έρχεται σε αντίθεση με τις συνταγματικές εγγυήσεις περί ισότητας, και το δικαστήριο

υποστήριξε πως η διαφορετική μεταχείριση των γυναικών πρέπει να είναι αναγκαία και κατάλληλη για να επιτύχει το δηλωμένο σκοπό. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι αυτή η απόφαση του ΣτΕ υποστήριξε ότι ευνοϊκά μέτρα υπέρ ενός από τα δύο φύλα μπορεί να κριθούν απαραίτητα ως ένα προσωρινό μέσο διόρθωσης μακροπρόθεσμων και επίμονων διακρίσεων (Anagnostou ό.π.: 136-141).

Ο νόμος 3488/2006 και η εναρμόνισή του με τις οδηγίες 2000/78 και 2004/113 σχετικά με τη σεξουαλική παρενόχληση και την ισότητα στην πρόσβαση στα αγαθά και τις υπηρεσίες προωθεί την ίση μεταχείριση μεταξύ γυναικών και ανδρών αναφορικά με την πρόσβαση στην εργασία και στις εργασιακές σχέσεις. Παράλληλα, ορίζει και αντιμετωπίζει τη σεξουαλική παρενόχληση στον εργασιακό χώρο. Ο νόμος 3896/2010 διαμόρφωσε το νόμο 3488/2006, απαγορεύοντας τη διάκριση με βάση το φύλο στην εργασία, και αντιμετώπισε ζητήματα όπως τον ίσο μισθό, την ισότιμη μεταχείριση σχετικά με την κοινωνική ασφάλιση και την ίση πρόσβαση στην εργασία και στις ευκαιρίες για επαγγελματική ανάπτυξη μεταξύ γυναικών και ανδρών (Davaki, 2013: 7).

Το 2005, ο Συνήγορος του Πολίτη ορίστηκε ως το αρμόδιο σώμα για τη διαχείριση παραπόνων σχετικά με τις διακρίσεις με βάση τη φυλή, την πίστη, την αναπηρία και τη θρησκεία στον ιδιωτικό τομέα και με βάση το φύλο στον ιδιωτικό και το δημόσιο τομέα. Η εφαρμογή της νομοθεσίας εναποτίθεται στο Συνήγορο του Πολίτη από κοινού με την επιθεώρηση εργασίας του Υπουργείου Εργασίας και την Επιτροπή Ίσης Μεταχείρισης του Υπουργείου Δικαιοσύνης, γεγονός που καθιστά αρκετά δύσκολη την αποτελεσματική εφαρμογή. Σύμφωνα με το νόμο 3094/2003, η παρέμβαση του Συνηγόρου του Πολίτη γίνεται αποδεκτή σε περιπτώσεις όπου δεν ισχύουν οι νόμοι κατά των διακρίσεων (Davaki, ό.π.: 8).

Ο νόμος 3500/2006 χαρακτήρισε το συζυγικό βιασμό ως κακούργημα, απαγόρευσε το συζυγικό βιασμό (συμπεριλαμβανομένου του βιασμού σε ελεύθερη ένωση), απαγόρευσε τη σωματική τιμωρία των παιδιών και παρείχε νομική δίωξη για όλα τα εγκλήματα ενδοοικογενειακής βίας. Οι καταδικαστικές ποινές για το βιασμό για όσους εγκλημάτησαν για πρώτη φορά ήταν χαμηλές, αλλά οι ποινές ήταν σκληρότερες για όσους επανέλαβαν το έγκλημα. Ακόμη, η νομοθεσία παρείχε μεσολάβηση μεταξύ θύματος και εγκληματία σε περίπτωση πλημμελήματος. Ο νόμος 3500/2006 κατακρίθηκε επειδή δεν έκανε καμία αναφορά στη βία κατά των γυναικών, αλλά αναφερόταν στη βία κατά μελών της οικογένειας, χωρίς να αναγνωρίζει δημόσια ότι οι γυναίκες είναι τα κατ'εξοχήν θύματα της ενδοοικογενειακής βίας. Η Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων (ΓΓΙΦ)

ισχυρίστηκε ότι η αστυνομία έτεινε να αποθαρρύνει τις γυναίκες από το να υποβάλλουν μηνύσεις για ενδοοικογενειακή βία, και αντιθέτως τις ενθάρρυνε να κάνουν προσπάθειες συμφιλίωσης, ενώ τα δικαστήρια ήταν ελαστικά στις υποθέσεις ενδοοικογενειακής βίας (Davaki, ό.π.: 10). Αργότερα, το 2009, η ΓΓΙΦ δρομολόγησε ένα εθνικό Πρόγραμμα για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Βίας κατά των Γυναικών, το οποίο συμπεριλάμβανε τη λειτουργία μίας τηλεφωνικής γραμμής SOS, τη δημιουργία τριάντα συμβουλευτικών κέντρων και είκοσι ενός ξενώνων γυναικών, καθώς και τη σχετική εκπαίδευση νοσηλευτικού προσωπικού και αστυνομικών²³.

Κοινωνικές και οικονομικές πτυχές

Η δεκαετία του 1990 χαρακτηρίστηκε και από την εμφάνιση των νέων τεχνολογιών των πληροφοριών και από την ‘απελευθέρωση’ των ΜΜΕ. Οι κοινωνικές πεποιθήσεις, η εισαχθείσα δυτική κουλτούρα (ΜΜΕ, μόδα, τρόπος ζωής, ηθική κ.α.), η βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου και οι νέες πολιτικές απόψεις οδήγησαν στην εμφάνιση μιας διαφορετικής έμφυλης συμπεριφοράς, αλλά ο σεξισμός υπήρχε ακόμα στην κοινωνία. Τα προγράμματα της ελληνικής τηλεόρασης αντικατόπτριζαν τις αξίες μίας ιδεολογίας της μεσαίας τάξης και του καταναλωτισμού, και η εικόνα της γυναίκας στις διαφημίσεις συνέχισε να είναι αυτή του σεξουαλικού αντικειμένου από τη μία, και της συμπαθητικής μητέρας από την άλλη (Nina-Pazarzi & Tsangari, 2008: 40-41).

Διάφορες κοινωνικές αλλαγές, που είχαν ήδη αρχίσει από την προηγούμενη δεκαετία, οδήγησαν σε περισσότερο ατομικιστικές επιλογές και τρόπους ζωής στα αστικά κέντρα, κυρίως για τη μεσαία τάξη και για τα άτομα με υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο, απ’ ό,τι για τις αγροτικές, φτωχές και λιγότερο μορφωμένες ομάδες ανθρώπων. Ταυτόχρονα, ο θεσμός της οικογένειας παρέμενε βασική αξία και συνέχισε να έχει σημαντική επιρροή στις αποφάσεις των μελών της σχετικά, μεταξύ άλλων, με τη σεξουαλικότητα και το γάμο. Ο αυστηρός έλεγχος της σεξουαλικότητας των γυναικών, παρότι περιορίστηκε σε σημαντικό βαθμό, συνέχισε να υφίσταται και σε αυτή τη δεκαετία, ιδίως στην επαρχία. Σε μια ποιοτική έρευνα που διεξήχθη σε μια ημιαστική περιοχή της βόρειας Ελλάδας το 1999, παντρεμένες γυναίκες ηλικίας 30 με 45 ετών

²³ Τα δικαιώματα των γυναικών πριν και κατά τη διάρκεια της κρίσης, Goethe Institut [<https://www.goethe.de/ins/gr/el/kul/dos/fem/21269245.html>]

αναφέρονταν στον έλεγχο της συμπεριφοράς τους από την οικογένεια (Ioannidi-Karolou, 2004: 175).

Μια σημαντική αλλαγή που συντελέστηκε στην κοινωνία της Ελλάδας τη δεκαετία του 1990 είναι τα κύματα μεταναστών και μεταναστριών από βαλκανικές και μεσογειακές χώρες, από την κεντρική και νότια Ασία και από την Αφρική. Ο κανονισμός Δουβλίνο II της Ευρωπαϊκής Ένωσης ορίζει ότι τα άτομα που αιτούνται άσυλο οφείλουν να παραμένουν στη χώρα πρώτης εισδοχής. Καθώς για την πλειονότητα των μεταναστών αυτή η χώρα ήταν η Ελλάδα, το 2008 ήταν η έβδομη χώρα-μέλος της ΕΕ στον αριθμό αιτήσεων ασύλου που δέχτηκε, ενώ το 2009 αποτελούσε τη χώρα με το 90% των μεταναστών και μεταναστριών χωρίς νόμιμα έγγραφα (Carastathis, 2015: 80).

Η κοινή γνώμη της εποχής διαφαίνεται στην έρευνα των Marcos και Bahr (2001) πάνω στις απόψεις του ελληνικού πληθυσμού για το φύλο, με συλλογή δεδομένων από την Αθήνα για τα έτη 1994 και 1995 μέσω συνεντεύξεων και ερωτηματολογίων. Ανέλυσαν τα δεδομένα σε σχέση με το επίπεδο εκπαίδευσης, την ηλικία, το φύλο και την οικογενειακή κατάσταση των συμμετεχόντων. Οι ερευνητές σημειώνουν τρεις τύπους απόψεων σχετικά με τους έμφυλους ρόλους: α) απόψεις υποστηρικτικές προς την ισότητα μέσα στο νοικοκυριό, β) αποδοχή των γυναικών σε παραδοσιακά 'ανδρικά' επαγγέλματα, και γ) αποδοχή των ανδρών σε παραδοσιακά 'γυναικεία' επαγγέλματα. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν πως, σε γενικές γραμμές, οι απόψεις και η συμπεριφορά των Ελληνίδων και των Ελλήνων γίνονται πιο υποστηρικτικές προς την ισότητα με την πάροδο του χρόνου. Η έρευνα έδειξε πως οι γυναίκες αποδέχονταν περισσότερο απ' ό,τι οι άνδρες τη συμμετοχή των γυναικών σε παραδοσιακά 'ανδρικά' επαγγέλματα, τη συμμετοχή των ανδρών σε παραδοσιακά 'γυναικεία' επαγγέλματα, και την ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών στις δουλειές του σπιτιού. Δε βρέθηκαν σημαντικές διαφορές όσον αφορά την ηλικία, καθώς οι συμμετέχοντες μεγαλύτερης ηλικίας δε φάνηκαν να υποστηρίζουν την ισότητα λιγότερο από αυτούς μικρότερης ηλικίας. Ακόμη, τα άτομα με υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο δεν ήταν περισσότερο υποστηρικτικά προς την ισότητα όσον αφορά τη συμμετοχή ανδρών και γυναικών σε παραδοσιακά 'γυναικεία' ή 'ανδρικά' επαγγέλματα αντίστοιχα, απ' ό,τι τα άτομα με χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο. Συνολικά, υπήρχε μεγαλύτερη αποδοχή για τη συμμετοχή γυναικών σε 'ανδρικά' επαγγέλματα, παρά για το αντίστροφο, αν και με μεγάλες διαφορές μεταξύ των απόψεων ανδρών και γυναικών (π.χ. 92% των γυναικών και 85% των ανδρών υποστήριξαν

τις γυναίκες δικαστές, ενώ 60% των γυναικών και 41% των ανδρών υποστήριζαν τους άνδρες νοσοκόμους) (Marcos και Bahr ό.π.: 36-37).

Οι υποστηρικτικές προς το φεμινισμό και την ισότητα των φύλων απόψεις που υπήρχαν στην Ελλάδα μέχρι τα μισά του 1980, σε σύγκριση με άλλες χώρες της ΕΟΚ, συνέχισαν να μειώνονται στη δεκαετία του 1990. Στο Ευρωβαρόμετρο του 1995 (στο Simitis, 2002: 75), η Ελλάδα ήταν σε υψηλότερη κατάταξη από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο στην αποδοχή του έμφυλου διαχωρισμού στην εργασία στην οικογενειακή ζωή. Τα στοιχεία αυτά είναι σε συμφωνία με την αδύναμη παρουσία του φεμινιστικού κινήματος σε αυτή τη δεκαετία και με τη σημαντική υποβάθμιση των φεμινιστικών θεμάτων στον επίσημο δημόσιο διάλογο.

Όσον αφορά την άποψη του κόσμου σχετικά με την πολιτική, στοιχεία για τη δεκαετία του 2000 δείχνουν μια αποστασιοποίηση των πολιτών από αυτό τον τομέα, καθώς και μία μείωση στα αιτήματα των νεαρών γυναικών για έμφυλη ισότητα. Η μείωση αυτή βασιζόταν στην ιδέα ότι το κράτος από μόνο του μεριμνά για τέτοια θέματα, και ότι το ζήτημα της ισότητας πρόκειται να επιλυθεί σύντομα, εάν δεν είναι ήδη πρόβλημα που ανήκει στο παρελθόν. Σε γενικές γραμμές, οι Ελληνίδες συνέχισαν να συμμετάσχουν λιγότερο στην επίσημη πολιτική διαδικασία, να εκφράζουν λιγότερο ενδιαφέρον για τα πολιτικά και να έχουν μικρότερες προσδοκίες από το πολιτικό σύστημα (Pantelidou-Maloutas, 1992: 399). Το 2005 εμφανίζεται ενισχυμένη η αντίληψη ότι οι γυναίκες δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική (Παντελίδου-Μαλούτα, 2007: 10).

Η συμμετοχή της γυναίκας στις αγορές εργασίας αυξήθηκε σημαντικά, οι γυναίκες αποκτούσαν υψηλότερες θέσεις στην εργασία τους και εισήλθαν σε διάφορα πεδία της κοινωνικής ζωής, όπως η πολιτική, τα ακαδημαϊκά και οι επιχειρήσεις. Στον τριτογενή τομέα της οικονομίας, η γυναικεία εργασία αυξήθηκε σταδιακά από 56,3% το 1992 σε 63% το 1997, ενώ το ποσοστό γυναικών εργαζομένων το 1997 ήταν το 40,1% του συνολικού πληθυσμού εργασιακής ηλικίας (Nina-Pazarzi & Tsangari, 2008: 40-41). Η ευρωπαϊκή πρωτοβουλία NOW συνεισέφερε στην προώθηση της ισότητας στον εργασιακό χώρο και στη διεύρυνση της κατανόησης της ανάλυσης με γνώμονα το φύλο στις εργασιακές πολιτικές και στην εισαγωγή νέων ειδικοτήτων, όπως αυτή του συμβούλου ισότητας. Όσον αφορά το μισθολογικό χάσμα μεταξύ γυναικών και ανδρών, τα στοιχεία δείχνουν πως μειώθηκε από 35% στα 1970 σε 25-30% στα 1990 (Davaki, 2013: 11-12).

Εντούτοις, παρά τη βελτίωση της κατάστασης της γυναικείας εργασίας, συνέχισαν να υπάρχουν σοβαρά προβλήματα. Η άμισθη εργασία, η οποία αφορά κατά κόρον τις γυναίκες, συνέχισε να

βρίσκεται σε σχετικά υψηλά επίπεδα, καθώς μέχρι το 1991 η κατηγορία των ‘άμισθων οικογενειακών μελών’ είχε πέσει στο 25,2% στην Ελλάδα, ενώ για την υπόλοιπη Ευρώπη βρισκόταν στο 4,7%. Ακόμη, η Ελλάδα είχε από τα υψηλότερα επίπεδα γυναικείας ανεργίας στην Ευρώπη (12,9% το 1991, όπου ο ευρωπαϊκός μέσος όρος ήταν 10,7%). Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο σχετικά με τη γυναικεία εργασία είναι το υψηλό ποσοστό γυναικών (55% το 1991) που είτε εργάζονταν συνεχώς είτε αναγκάστηκαν να σταματήσουν κάποια στιγμή και δεν επανεστάχθηκαν ποτέ στην αγορά εργασίας. Σε γενικές γραμμές, η αγορά εργασίας στην Ελλάδα δεν ήταν ιδιαίτερα ευέλικτη για τις γυναίκες, με αποτέλεσμα περισσότερη ανεργία, διακεκομμένη εργασία, χαμηλότερο μισθό και χαμηλό βαθμό υπευθυνότητας σε επαγγέλματα χαμηλής υπόστασης (Simitis, 2002: 66-69). Επίσης, η μητρότητα συνέχισε να αποτελεί εμπόδιο στην καριέρα των γυναικών, όπως φαίνεται από μία έρευνα του 1997 σε γυναίκες ηλικίας 15 έως 45 ετών στην Αθήνα, η οποία έδειξε σημάδια πως οι γυναίκες αποσύρονταν από τη δουλειά τους για να μεγαλώσουν τα παιδιά τους (Ioannidi-Karolou, 2004: 176).

Στα τέλη του 1990 και τις αρχές του 2000, η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα ήταν χαμηλότερη από ό,τι στην Ευρωπαϊκή Ένωση, και η ανεργία των γυναικών στην Ελλάδα ήταν υψηλότερη από την ανεργία των γυναικών στην ΕΕ. Ακόμα, η Ελλάδα είχε το υψηλότερο εργασιακό χάσμα και το δεύτερο υψηλότερο μισθολογικό χάσμα μεταξύ γυναικών και ανδρών, μετά την Ισπανία. Ο κάθετος εργασιακός διαχωρισμός (vertical occupational segregation), δηλαδή η κυριαρχία των ανδρών στα επαγγέλματα (τόσο στα ‘γυναικεία’ όσο και στα ‘ανδρικά’) με το υψηλότερο κύρος, ήταν πολύ έντονος στην Ελλάδα (Marcos και Bahr, 2001: 24).

Η ανισότητα εις βάρος των γυναικών στον εργασιακό τομέα, αναφορικά με τους μισθούς, την ανεργία, τις εργασιακές συνθήκες, την εργασιακή ανέλιξη και τη μαύρη εργασία, συνεχίστηκε και στην πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα. Οι εργασιακές συνθήκες παρέμεναν επισφαλείς για τις γυναίκες, με την ανεργία των γυναικών το 2007 να είναι υπερδιπλάσια από αυτή των ανδρών (12,8% και 5,2% αντίστοιχα). Ένας λόγος που εξηγεί αυτή τη συνθήκη είναι ο παραδοσιακός χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας, ο οποίος έχει ως αποτέλεσμα την αναγνώριση της εργασίας εν γένει ως κυρίως ανδρική σφαίρα. Αυτή η εικόνα παρατηρείται και στο εργατικό κίνημα και στην αριστερά, γεγονός που εξηγεί εν μέρει την αδύναμη θέση των γυναικών στα σωματεία, την

έλλειψη αυτόνομης εκπροσώπησης και τη συχνά εχθρική στάση των σωματείων απέναντι στα αιτήματα και τον αγώνα των γυναικών (Gaitanou, 2018: 3-4).

Η εκλογική συμπεριφορά των γυναικών δίνει στοιχεία με τα οποία μπορούμε να ανιχνεύσουμε την ιδεολογία τους σε αυτή την περίοδο. Στις εκλογές του 1993 και του 1996, οι γυναίκες διατήρησαν το εκλογικό μοτίβο της προηγούμενης περιόδου, ψηφίζοντας ΠΑΣΟΚ σε υψηλότερα ποσοστά από τους άνδρες, ιδίως για τις εκλογές του 1996, ενώ η διαφορά στην ψήφο ανδρών και γυναικών για τη δεξιά ήταν αμελητέα. Ακόμη, οι γυναίκες ψήφισαν για τον Συνασπισμό σε ελαφρώς υψηλότερα ποσοστά απ' ό,τι οι άνδρες. Την άνοιξη του 1991, για πρώτη φορά στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας, δύο γυναίκες εκλέχθηκαν αρχηγοί κόμματος: η Αλέκα Παπαρήγα με το ΚΚΕ, και η Μαρία Δαμανάκη με τον Συνασπισμό. Πάντως, ο τρόπος με τον οποίον αντιμετώπισε ο Τύπος την εκλογή της Παπαρήγα, με σχόλια σχετικά με την εμφάνισή της, ανέδειξε τον σεξισμό τον οποίο αντιμετώπιζαν οι γυναίκες πολιτικοί (Pantelidou-Maloutas, 1992: 402-404).

Οι εκλογές του 2000 επιβεβαίωσαν την παραπάνω τάση, με υψηλότερο ποσοστό γυναικών παρά ανδρών ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ, αμελητέα διαφορά μεταξύ γυναικείας και ανδρικής ψήφου για τη Νέα Δημοκρατία, και ελαφρώς υψηλότερο ποσοστό γυναικείας ψήφου για το Συνασπισμό, ενώ το ΚΚΕ απέσπασε περισσότερες ανδρικές παρά γυναικείες ψήφους. Η γενική τάση επαναλήφθηκε και στις εκλογές του 2004, με το έμφυλο χάσμα στην ψήφο υπέρ του ΠΑΣΟΚ να μεγαλώνει περαιτέρω (39% άνδρες προς 42,6% γυναίκες) (Pantelidou-Maloutas ο.π.: 404).

Η μητρότητα είναι βασικό κομμάτι της γυναικείας ταυτότητας στην Ελλάδα, και η ανατροφή των παιδιών, μαζί με τις δουλειές του σπιτιού, συνέχισαν να θεωρούνται γυναικεία υπόθεση, τόσο από άνδρες όσο και από γυναίκες. Η ενημέρωση σχετικά με την αντισύλληψη παρέμεινε περιορισμένη στη δεκαετία του 1990, με τις γυναίκες να αποκτούν ανεπιθύμητες εγκυμοσύνες συχνά σε κρίσιμες φάσεις της εκπαίδευσης ή της καριέρας τους. Λόγω χαμηλής ενημέρωσης σχετικά με την αντισύλληψη, οι γυναίκες συνέχισαν να βασίζονται σε παραδοσιακές μεθόδους (διακεκομμένη συνουσία και προγραμματισμένη συνουσία) και στην έκτρωση. Σε πολλές περιπτώσεις δε, ο γάμος αποτελούσε τη μόνη λύση για μία ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη, και οι οικογενειακές υποχρεώσεις που συνεπάγονταν περιόριζαν τις επιλογές των γυναικών σε κάθε τομέα της ζωής τους. Το ποσοστό γυναικών που δεν είχαν κάνει ποτέ έκτρωση έπεσε από 64% το 1983 σε 54% στο 1997, ενώ το ποσοστό γυναικών με τρεις ή παραπάνω εκτρώσεις αυξήθηκε από 9% το 1983 σε 18% το

1997. Στοιχεία από την Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών έδειξαν πως κάποιες γυναίκες αντιμετωπίζονταν με εχθρικό τρόπο από γιατρούς και κοινωνικούς λειτουργούς στα δημόσια νοσοκομεία (Ioannidi-Karolou, 2004: 176-179).

Σχετικά με το ζήτημα του οικογενειακού προγραμματισμού, η κατάσταση στα 1990 είχε βελτιωθεί από την προηγούμενη περίοδο, με την αύξηση του αριθμού ενεργών κέντρων σε σαράντα έξι το 1990. Οι βασικές υπηρεσίες που παρείχαν ήταν συμβουλευτική υποστήριξη, αντισύλληψη, επιμόρφωση σχετικά με την υγεία και υπηρεσίες σχετικά με τη γυναικολογική παθολογία. Το 1990 υπήρχαν κλινικές οικογενειακού προγραμματισμού σε 23 από τους 52 νομούς της Ελλάδας, από τις οποίες μόνο οι δέκα βρίσκονταν σε κλινικές γενικής υγείας και ενεργούσαν σε συνεργασία με τις τοπικές αρχές. Μόνο δύο από τις κλινικές λειτουργούσαν και απογεύματα, ενώ οι περισσότερες από αυτές δεν είχαν επαρκές προσωπικό. Συμπερασματικά, οι κλινικές οικογενειακού προγραμματισμού μπορούσαν να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες ενός περιορισμένου μέρους του πληθυσμού. Ακόμη, δεν υπήρχε κάποια ενοποιημένη πολιτική ή πρακτική στον προσδιορισμό των υπηρεσιών που προσέφεραν οι κλινικές. Οι επισκέψεις στις κλινικές από ζευγάρια ή άνδρες ήταν σπάνιες, λόγω της τάσης των κλινικών να επικεντρώνονται σε ζητήματα γυναικολογικής παθολογίας, και μόνο έξι κέντρα είχαν επαρκείς έντυπες πληροφορίες σχετικά με το εύρος των μεθόδων αντισύλληψης (Ioannidi-Karolou ό.π.: 178).

Στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, η Ελλάδα ήταν μία από τις χώρες με τον υψηλότερο αριθμό εκτρώσεων και τη χαμηλότερη χρήση σύγχρονων μεθόδων αντισύλληψης στην Ευρώπη. Η χρήση προφυλακτικού και διακεκομμένης συνουσίας αποτελούσαν τις συχνότερες μορφές αντισύλληψης, ενώ η έκτρωση φαινόταν να χρησιμοποιείται περισσότερο ως μέθοδος αντισύλληψης παρά ως εναλλακτικό σχέδιο σε περίπτωση αποτυχημένης αντισύλληψης. Σε έρευνα του 2001 από το Ινστιτούτο Κοινωνικής και Προληπτικής Ιατρικής σχετικά με την αντισύλληψη (στο Ioannidi-Karolou 2004: 179) οι μισοί από τους ερωτηθέντες χρησιμοποιούσαν το προφυλακτικό, 21,7% χρησιμοποιούσαν διακεκομμένη συνουσία, 4,8% χρησιμοποιούσαν αντισυλληπτικά χάπια και 3,6% χρησιμοποιούσαν το ενδομήτριο σπείραμα. Οι μισοί από τους ερωτηθέντες της έρευνας δήλωσαν ότι ο άνδρας είναι αυτός που θα έπρεπε να αποφασίζει για την αντισύλληψη και να τη χρησιμοποιεί, ενώ στις ηλικίες 19 με 24 το ποσοστό ερωτηθέντων που συμφωνούσαν με αυτή τη δήλωση ήταν υψηλότερο (64,3%). Η έρευνα έδειξε επίσης ότι μία στις τέσσερις γυναίκες είχαν τουλάχιστον μία ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη που κατέληξε σε έκτρωση.

Σχετικά με αυτά τα στοιχεία, μία έκθεση του 2000 από τη Γενική Γραμματεία Ισότητας έδειξε ότι ο αριθμός εκτρώσεων είχε υποχωρήσει στα τελευταία χρόνια, και ότι οι υψηλότεροι αριθμοί αφορούν εκτρώσεις μεταναστριών γυναικών, κυρίως από τις πρώην σοβιετικές χώρες. Βάση της έκθεσης, η μείωση στις εκτρώσεις οφειλόταν εν μέρει στη νομιμοποίηση των εκτρώσεων το 1986 και στην ίδρυση κλινικών οικογενειακού προγραμματισμού στη δεκαετία του 1990. Σε κάθε περίπτωση, η έλλειψη επίσημων στοιχείων σχετικά με την αντισύλληψη και τον αριθμό εκτρώσεων καθιστά αδύνατη οποιαδήποτε εις βάθος έρευνα του θέματος (Ioannidi-Karolou ό.π.: 180).

Η κυβέρνηση και το σύστημα υγείας απέτυχαν στην παροχή ουσιαστικών υπηρεσιών οικογενειακού προγραμματισμού, για διάφορους λόγους: απουσία σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης στα σχολεία, έλλειψη εκστρατειών προώθησης υγείας σχετικά με τη χρήση αντισύλληψης και μικρός αριθμός κλινικών οικογενειακού προγραμματισμού. Ταυτόχρονα, η ελληνική κυβέρνηση δεν κατάφερε να διαχωρίσει το δημογραφικό πρόβλημα της χώρας, συμπεριλαμβανομένης της χαμηλής γονιμότητας και του ολοένα και γηραιότερου πληθυσμού, από το δικαίωμα στις υπηρεσίες οικογενειακού προγραμματισμού. Επίσης, δεν υπήρχε κοινωνικό αίτημα για σεξουαλική διαπαιδαγώγηση, για πληροφορίες σχετικά με την αντισύλληψη ή την ανάπτυξη υπηρεσιών οικογενειακού προγραμματισμού, ενώ πολλοί γυναικολόγοι δεν ενημέρωναν τις πελάτισσές τους για την ύπαρξη και τα πλεονεκτήματα διαφορετικών αντισυλληπτικών μεθόδων, καθώς επωφελούνταν οικονομικά από τη διεξαγωγή εκτρώσεων (Ioannidi-Karolou ό.π.: 181).

Η γονιμότητα των γυναικών στην Ελλάδα ήταν από τις χαμηλότερες στην Ευρώπη. Η μείωση της γονιμότητας σχετίστηκε με το γεγονός ότι οι γυναίκες πλέον παντρεύονταν και αποκτούσαν το πρώτο τους παιδί σε μεγαλύτερη ηλικία. Το ποσοστό γεννών εκτός γάμου αυξήθηκε μέσα στις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες, αλλά παρέμενε ένα από τα χαμηλότερα στην Ευρώπη. Ο γάμος συνέχισε να αποτελεί υψηλή ευθύνη και καθήκον, και πολλοί νέοι και νέες συνέχισαν να τον θεωρούν σημαντικό στόχο στη ζωή τους (Ioannidi-Karolou ό.π.: 174-178).

Οι περίοδοι κρίσης, όπως η οικονομική κρίση που έπληξε την Ελλάδα από το 2008 και έπειτα, έχουν ισχυρό αντίκτυπο στη στάση που υιοθετεί η κοινωνία απέναντι στο 'γυναικείο ζήτημα'. Η ανασφάλεια που χαρακτηρίζει την κοινωνία σε μία κρίση προκαλεί την επιστροφή σε πιο 'παραδοσιακές' αρχές, που θεωρούνται πιο σταθερές. Οι άνδρες συχνά προσπαθούν να επιβεβαιώσουν τον 'απολεσθέντα ανδρισμό' τους, αναπαράγοντας και ενισχύοντας το ρόλο τους

ως ‘άνδρες’ απέναντι στις γυναίκες. Το γυναικείο κίνημα και οι φεμινιστικές κινητοποιήσεις στην Ελλάδα δεν αναπτύχθηκαν αυτόνομα στην περίοδο της κρίσης. Η ιδεολογική δομή της ελληνικής κοινωνίας, ακόμα και της αριστεράς, ενισχύει την αναπαραγωγική των στερεοτύπων και των σεξιστικών λόγων και πρακτικών, γεγονός που ενισχύεται σε περίοδο κρίσης (Gaitanou, 2018: 9-10). Μία συχνή επίπτωση των οικονομικών κρίσεων, στο επίπεδο της κοινωνίας, είναι η αύξηση των εντάσεων στον οικιακό χώρο. Οι άνδρες αισθάνονται τον ανδρισμό τους να απειλείται από την ανεργία και τα ολοένα αυξανόμενα προβλήματα που προκύπτουν σχετικά με την παροχή τροφής στην οικογένεια και, ως αποτέλεσμα, εκφράζουν την αγανάκτησή τους λεκτικά και σωματικά ασκώντας βία απέναντι στη γυναίκα (συχνά και τα παιδιά) με την οποία ζουν. Αυτό ίσχυσε και στην Ελλάδα, με τις γυναίκες να προσπαθούν να εξασφαλίσουν τα προς το ζην συνδυάζοντας την έμμισθη εργασία με την ολοένα αυξανόμενη άμισθη οικιακή εργασία, και ταυτόχρονα, σε κάποιες περιπτώσεις, να αντιμετωπίζουν βίαιους συζύγους (Woestman, 2012: 8-11). Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στον κοινωνικό και τον εργασιακό τομέα επιβαρύνουν τη θέση των γυναικών γενικότερα, αλλά και σε σχέση με την ενδοοικογενειακή βία ειδικότερα. Οι δυσανάλογες περικοπές επαγγελματιών στο δημόσιο τομέα και στις υπηρεσίες που χρειάζονται οι γυναίκες, μαζί με τη γενικότερη έλλειψη κοινωνικής και οικονομικής αυτονομίας, καθιστούν τις γυναίκες πιο ευάλωτες στη βίαιη συμπεριφορά των ανδρών και συχνά τις αφήνουν χωρίς άλλη επιλογή από το να επιστρέψουν στους βίαιους συντρόφους τους (Davaki, 2013: 10).

Οι οικονομικές κρίσεις εν γένει, μαζί με τα ‘προγράμματα ανάκαμψης’ που τις ακολουθούν, πλήττουν τόσο τις γυναίκες όσο και τους άνδρες, αλλά με διαφορετικό τρόπο αναλόγως το φύλο. Η οικονομική κρίση της Ελλάδας ήταν αποτέλεσμα του συνδυασμού ενδοχώριων δυναμικών με ένα μη βιώσιμο παγκόσμιο νεοφιλελεύθερο οικονομικό σύστημα, που βρισκόταν πέρα από τον έλεγχο της χώρας. Επί δεκαετίες, ο παραγωγικός τομέας της Ελλάδας βρισκόταν σε μέτριο επίπεδο, καθώς δεν είχαν αναπτυχθεί συνεκτικές στρατηγικές που να προάγουν τη βιομηχανία, τη γεωργία, τον τουρισμό και τα εμβάσματα που έστελναν οι ομογενείς, ο δημόσιος τομέας έχαιρε κακής διαχείρισης και τα κυβερνητικά γραφεία και τα συνταξιοδοτικά ταμεία ξόδευαν παραπάνω απ’ ό,τι προέβλεπε ο προϋπολογισμός τους. Ταυτόχρονα, η αυξανόμενη οικονομική κρίση συγκαλυπτόταν από τις ‘δημιουργικές στατιστικές’ που εξέδιδε η κυβέρνηση. Το Δεκέμβριο του 2009, ο οίκος αξιολόγησης πιστοληπτικής ικανότητας Moody’s υποβίβασε την αξιολόγηση φερεγγυότητας, αναφορικά με την αποπληρωμή του χρέους, της Ελλάδας, και η τιμή του χρέους αυξήθηκε περαιτέρω το Δεκέμβριο λόγω κερδοσκοπίας. Το Φεβρουάριο του 2010 πέρασε νέο

πακέτο λιτότητας, το οποίο ακολουθήθηκε από απεργία στο δημόσιο τομέα και διαδηλώσεις. Στους επόμενους μήνες ακολούθησαν επιπλέον μέτρα λιτότητας και διαδηλώσεις των πολιτών ενάντια σε αυτά και στην κατάσταση της οικονομίας, η οποία συνεχώς χειροτέρευε (Woestman, 2012: 5-6).

Μια άλλη συνθήκη της κρίσης που επηρεάζει την εμφάνιση και την ανάπτυξη των κοινωνικών κινημάτων εν γένει είναι η υποτίμηση και εξαθλίωση μεγάλων κομματιών του πληθυσμού μίας χώρας, καθώς ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, όπως οι γυναίκες, οι ηλικιωμένοι και ηλικιωμένες και οι νέοι και νέες, επηρεάζονται σε μεγαλύτερο βαθμό από άλλες ομάδες. Η κρίση οδήγησε στην ενίσχυση των ταξικών ανισοτήτων και των κοινωνικών αναταραχών, καθώς και της έμφυλης ανισότητας, και έπληξε σημαντικά και την ‘οικονομία της φροντίδας’ (care economy)²⁴, η οποία συχνά δεν αποζημιώνει χρηματικά όσους που συμμετάσχουν σε αυτή. Στην περίοδο μεταξύ του 2008 και του 2009, η γυναικεία ανεργία αυξήθηκε κατά 2% για τις γυναίκες ηλικίες 35 με 44 ετών και κατά 1,5% για τις γυναίκες ηλικίες 25 με 34 ετών, γεγονός που αντέστρεψε την τάση που υπήρχε έως τότε για τη μείωση του εργασιακού χάσματος μεταξύ γυναικών και ανδρών. Την ίδια στιγμή, η αύξηση της ανεργίας των ανδρών βρισκόταν στο μισό της αύξησης της ανεργίας των γυναικών. Αυτή η συνθήκη έπληξε σημαντικά την εργασία των βοηθών οικογενειακών επιχειρήσεων, τομέας που απασχολούσε κυρίως γυναίκες και το μεταναστευτικό πληθυσμό. Οι άνδρες επωφελήθηκαν δυσανάλογα (σε σχέση με τις γυναίκες) από τα κυβερνητικά μέτρα υποστήριξης της εργασίας, τα οποία παραμελούσαν το γυναικοκρατούμενο τομέα του λιανικού εμπορίου, ο οποίος είχε πληγεί εξίσου με άλλους ανδροκρατούμενους τομείς. Η εργασία μερικής απασχόλησης αυξήθηκε περισσότερο για τους άνδρες (25%) παρά για τις γυναίκες (κάτω από 20%), τη στιγμή που οι γυναίκες αποτελούσαν τα τρία τέταρτα όλων των εργαζομένων μερικής απασχόλησης με χαμηλούς μισθούς και χαμηλά επιδόματα. Ακόμη, οι αυτοαπασχολούμενοι με προσωπικό, που ήταν κυρίως άνδρες, αυξήθηκαν κατά 1,4%, ενώ ο υψηλότερος αριθμός αυτοαπασχολούμενων χωρίς προσωπικό, που ήταν κυρίως γυναίκες, αυξήθηκε κατά 1,2% (Woestman, ό.π.: 7-8).

²⁴ Μέρος της υλικής και κοινωνικής ανθρώπινης δραστηριότητας που αφορά τη φροντίδα του παρόντος και του μελλοντικού εργατικού δυναμικού και του ανθρώπινου πληθυσμού συνολικότερα, συμπεριλαμβανομένης της οικιακής παροχής τροφής, ρουχισμού και στέγης. Πηγή: Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Έμφυλη Ισότητα (<https://eige.europa.eu/thesaurus/terms/1056>).

Οι περικοπές στο δημόσιο τομέα έπληξαν τις γυναίκες περισσότερο από τους άνδρες. Τα ‘παγώματα’ που έγιναν στις προσλήψεις αφορούσαν κυρίως τους τομείς της υγείας και της εκπαίδευσης, δηλαδή τομείς που περιλαμβάνουν αυτά που θεωρούνται περισσότερο ‘γυναικεία’ επαγγέλματα. Ως αποτέλεσμα, πολλές γυναίκες αποκλείστηκαν από εργασιακούς τομείς, και η κρίση στη φροντίδα επιδεινώθηκε. Η περικοπή επαγγελματιών του δημοσίου τομέα σήμαινε επίσης μείωση στον αριθμό των ατόμων με μεγαλύτερη κοινωνική προστασία, συμπεριλαμβανομένων των επιδομάτων ανεργίας και της άδειας μητρότητας, τα οποία δεν προσφέρονται στις γυναίκες που εργάζονται στον ιδιωτικό τομέα. Οι περικοπές μισθών που ακολούθησαν εδραίωσαν το μισθολογικό χάσμα μεταξύ γυναικών και ανδρών στον ιδιωτικό τομέα στο 20%, ενώ το μισθολογικό χάσμα στο δημόσιο τομέα ήταν μικρότερο. Αποτέλεσμα του μισθολογικού χάσματος είναι ότι οι περικοπές του εισοδήματος αποτελούν μεγαλύτερο ποσοστό του διαθέσιμου εισοδήματος των γυναικών απ’ ό,τι των ανδρών. Συνολικά, οι γυναίκες, λόγω χαμηλότερων μισθών και συντάξεων και σποραδικής εργασίας ή μερικής απασχόλησης, ήταν πιο ευάλωτες απ’ ό,τι ήταν οι άνδρες στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης. Για παράδειγμα, 21% των γυναικών ζούσαν ήδη σε καθεστώς φτώχειας, σε σύγκριση με 18% των ανδρών. Εξαιτίας της ανεργίας, πολλές γυναίκες από τη μεσαία τάξη έπεσαν στην κατηγορία των ‘νέων φτωχών’, και άρχισαν να αναλαμβάνουν περισσότερη από την άμισθη οικιακή εργασία, όπως την καθαριότητα και τη φροντίδα των παιδιών, δουλειές που μέχρι τότε απασχολούσαν κατά κύριο λόγο μετανάστριες γυναίκες (Woestman, ό.π.: 8-9).

Ένα από τα αποτελέσματα της κρίσης ήταν οι αλλαγές στο σύστημα συνταξιοδότησης με τους νόμους 3863/2010 και 3865/2010. Η ηλικία συνταξιοδότησης αυξήθηκε διαδοχικά από τα 50 στα 65 χρόνια (μέχρι το 2013) για γυναίκες και άνδρες, χωρίς ρύθμιση για την υποστήριξη της μητρότητας. Πολλές γυναίκες είχαν χαμηλότερες συντάξεις από τους άνδρες, λόγω χαμηλότερων μισθών και πολύχρονης απόσυρσης από το εργατικό δυναμικό ως αποτέλεσμα της φροντίδας της οικογένειας. Οι χαμηλότερες συντάξεις των γυναικών τις οδηγούσαν στην αναζήτηση δεύτερης δουλειάς, καθώς η σύνταξη δεν επαρκούσε για να καλύψουν τις ανάγκες τους. Ως εκ τούτου, οι γυναίκες ήταν πιο πιθανό να περάσουν τα εναπομείναντα χρόνια της ζωής τους σε καθεστώς φτώχειας. Πριν από την κρίση, οι γυναίκες συχνά έβγαιναν νωρίς στη σύνταξη, και στο δημόσιο τομέα μπορούσαν να συνταξιοδοτηθούν έως και δεκαπέντε χρόνια νωρίτερα εάν είχαν ανήλικα παιδιά. Αυτές οι επιλογές όμως εξαλείφθηκαν στα πλαίσια των οικονομικών πολιτικών για την

αντιμετώπιση της κρίσης, επηρεάζοντας περισσότερο τις νεαρές γυναίκες (Woestman, ό.π.: 11, Davaki, 2013: 11).

Λόγω του μικρού αριθμού των δημόσιων βρεφονηπιακών σταθμών και του υψηλού κόστους των ιδιωτικών βρεφονηπιακών σταθμών, ένα μεγάλο τμήμα της άμισθης φροντίδας των παιδιών εναποτέθηκε στις γιαγιάδες των οικογενειών, καθώς και σε μετανάστριες γυναίκες. Το 2009, η ελληνική κυβέρνηση, σε μια προσπάθεια διευκόλυνσης της συμμετοχής των γυναικών στην έμμισθη εργασία και απαλλαγής των γιαγιάδων από την ευθύνη της φροντίδας των παιδιών, δημιούργησε περισσότερα μέρη που παρείχαν δωρεάν υπηρεσίες σε εργαζόμενες ή άνεργες μητέρες που είχαν παιδιά σε ιδιωτικούς και δημόσιους βρεφονηπιακούς σταθμούς. Μια αρνητική πλευρά αυτού του μέτρου ήταν ότι εφαρμόστηκε μόνο για τις μητέρες και όχι για τους γονείς, αναπαράγοντας έτσι το στερεότυπο των γυναικών ως αυτές που φέρουν την κύρια ή μοναδική ευθύνη για την ανατροφή και τη φροντίδα των παιδιών. Συνολικά, η έλλειψη οικονομικά προσβάσιμων και ποιοτικών βρεφονηπιακών σταθμών, η μειωμένη δυνατότητα των οικογενειών να προσλάβουν μετανάστριες γυναίκες ως βοηθούς και η εξάλειψη της πρόωρης σύνταξης για τις γυναίκες δημιούργησαν μια 'κρίση φροντίδας' για τις γυναίκες, τις οικογένειες και το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Οι γυναίκες ήρθαν αντιμέτωπες με μακρότερη εργασιακή ζωή και μεγαλύτερα βάρη άμισθης εργασίας (Woestman, ό.π.: 11).

Η κατάσταση υγείας των ανθρώπων χειροτέρευσε μεταξύ του 2007 και του 2009, καθώς η περίθαλψη και η ιδιωτική ασφάλιση δεν ήταν πλέον προσιτές λόγω οικονομικών δυσκολιών. Η κατάσταση της ψυχικής υγείας χειροτέρευσε επίσης, γεγονός που οδήγησε σε αύξηση επικίνδυνων συμπεριφορών (π.χ. κατανάλωση αλκοόλ και ναρκωτικών) και επομένως στην επιδείνωση της σωματικής υγείας. Επιπλέον, ελλείψεις σε φάρμακα και καθυστερήσεις στην επιστροφή χρημάτων από την αγορά φαρμακευτικών ειδών από τις ασφαλιστικές εταιρείες οδήγησαν στη συσσώρευση χρεών, γεγονός που έκανε τους φαρμακοποιούς να ζητούν από τους ασθενείς να πληρώσουν οι ίδιοι τα φάρμακά τους. Η αναπαραγωγική υγεία των γυναικών επηρεάστηκε επίσης από τις πρακτικές λιτότητας που επιβλήθηκαν λόγω κρίσης και η εφαρμογή προγραμμάτων οικογενειακού προγραμματισμού αντιμετώπισε σημαντικές δυσκολίες. Μέσα σε μια δεκαετία, ο αριθμός εκτρώσεων στην Ελλάδα αυξήθηκε κατά 100.000, καθιστώντας την Ελλάδα την πρώτη χώρα σε αριθμό εκτρώσεων στην ΕΕ (Davaki, 2013: 15).

Γυναικείο κίνημα

Το γυναικείο κίνημα, αφού κατάφερε να εισχωρήσει στην κοινωνία, να εφαρμόσει αλλαγές σε νόμους και να αποκτήσει κάποιες (ή μέρος κάποιων από τις) διεκδικήσεις του, άρχισε να υποχωρεί στα τέλη της δεκαετίας του 1980 σε πανευρωπαϊκό επίπεδο (Haug, 1989: 111). Η Ελλάδα δεν αποτέλεσε εξαίρεση σε αυτό τον κανόνα, με το 1990 να σηματοδοτεί την αρχή της ύφεσης του δεύτερου κύματος του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος. Πολλές από τις αυτόνομες ομάδες είχαν διαλυθεί και το κίνημα είχε ήδη αποτραβηχθεί από κάθε είδους συλλογικό ακτιβισμό. Ακόμη, η Ομοσπονδία Οικολογικών και Εναλλακτικών Οργανώσεων που ιδρύθηκε στην περίοδο 1987-1989 ενσωμάτωσε κάποιες από τις εναπομείνασες αυτόνομες φεμινιστικές ομάδες, όπως την ομάδα 'Κατίνα' (Simitis, 2002: 83).

Η δεκαετία του 1990 σηματοδοτεί το τέλος των έντονων διεκδικήσεων της προηγούμενης περιόδου και τη θεσμοθέτηση σημαντικών μέτρων για την ισότητα των φύλων, καθώς και την παγίωση του κρατικού φεμινισμού²⁵ που είχε ήδη κάνει την εμφάνισή στη δεκαετία του 1980 (βλ. ΕΓΕ) (Παντελίδου-Μαλούτα, 2007: 11-12). Οι αρχές του 1990 αποτέλεσαν μεταβατική περίοδο για το φεμινιστικό κίνημα της Ελλάδας, καθώς πολλές από τις φεμινίστριες της προηγούμενης περιόδου είχαν πλέον ολοκληρώσει τη φοιτητική τους ζωή και προσχωρούσαν στο χώρο της εργασίας.

Το γυναικείο κίνημα που είχε αναπτυχθεί από το 1974 και μετά είχε διασκορπιστεί και μέρος του κινήματος είχε αποξενωθεί από τα πολιτικά κόμματα, λόγω μιας ευρείας απογοήτευσης για τον τρόπο με τον οποίο τα κόμματα είχαν διαχειριστεί το γυναικείο ζήτημα στα 1980. Έτσι, ένας αυξανόμενος αριθμός ακτιβιστριών και γυναικείων οργανώσεων άρχισαν να αναθεωρούν τη μέχρι πρότινος απορριπτική τους στάση απέναντι στις νομικές στρατηγικές και άρχισαν να προσπαθούν να αξιοποιήσουν τα νομικά και πολιτικά εργαλεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης σχετικά με την ισότητα των φύλων. Ακόμη, ορισμένες φεμινίστριες δικηγόροι, όπως η Αλίκη Γιωτοπούλου - Μαραγκοπούλου και η Σοφία Κουκούλη - Σπηλιωτοπούλου του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα των Γυναικών (ΣΔΓ), άρχισαν να χρησιμοποιούν στρατηγικά τα δικαστήρια για να προωθήσουν τη νομολογία περί ισότητας των φύλων (Anagnostou, 2013: 144).

²⁵ Ο κρατικός φεμινισμός παραπέμπει στην προώθηση ζητημάτων πρωτίστως μέσω των δημόσιων πολιτικών και της κρατικής γραφειοκρατίας. Πολλές φεμινίστριες επέλεξαν να πρωτοστατήσουν στην ανάπτυξή του, ενώ άλλες δε συμμετείχαν καθόλου σε αυτή (στο Παντελίδου-Μαλούτα 2007: 12).

Η διαδικασία συνταγματικής αναθεώρησης του δεύτερου μισού της δεκαετίας αποτέλεσε μοναδική ευκαιρία για τις φεμινίστριες του ΣΔΓ. Στα μέσα της δεκαετίας δόθηκε προτεραιότητα στη προώθηση των θετικών μέτρων και της ουσιαστικής ισότητας μέσω των δικαστηρίων και της άσκησης πίεσης, καθώς και στις συστηματικές επαφές με βουλευτές. Ο ΣΔΓ ξεκίνησε μια εκστρατεία η οποία συνδύαζε δικαστικές αγωγές με διάφορες ενημερωτικές και πολιτικές δραστηριότητες, διεκδικώντας υποστήριξη για τα θετικά μέτρα. Το 1997 οργάνωσε μία επιτροπή όπου παρουσίασε πρόταση για συνταγματική τροποποίηση, καθώς και άλλες δραστηριότητες με σκοπό την ενημέρωση νομοθετικών επιτροπών, δικαστών και της κοινωνίας εν γένει σχετικά με τα θετικά μέτρα. Ο συνασπισμός που δημιουργήθηκε από τον ΣΔΓ κατάφερε να πείσει έναν αρκετά μεγάλο αριθμό μελών της συνταγματικής επιτροπής να υποστηρίξουν την πρότασή του. Αργότερα, η προτεινόμενη τροποποίηση υιοθετήθηκε σχεδόν λέξη προς λέξη από την επιτροπή συνταγματικής μεταρρύθμισης της Βουλής. Συνολικά, η φεμινιστική κινητοποίηση γύρω από το συγκεκριμένο θέμα, η οποία ξεκίνησε στις αρχές του 1990 και εντάθηκε στο δεύτερο μισό της δεκαετίας, κατάφερε να επιφέρει την επιρροή και πίεση από την ΕΕ και τις διεθνείς νόρμες στο εθνικό δικαστικό σύστημα, τους συνταγματικούς νομοθέτες και στους υπεύθυνους (Anagnostou ό.π.: 145, 149).

Πριν από τις κοινοβουλευτικές εκλογές του Απριλίου 1990, συντελέστηκε άλλη μία προσπάθεια του φεμινιστικού κινήματος με μορφή συλλογικής δράσης. Γυναικείες οργανώσεις με διαφορετικές ιδεολογικές καταβολές παρουσίασαν ένα ενωμένο μέτωπο για να πείσουν τα πολιτικά κόμματα να υιοθετήσουν τα αιτήματα των γυναικών (Simitis, 2002: 92). Ακόμα, στη δεκαετία του 1990 δραστηριοποιούνταν αρκετές γυναικείες και μη κυβερνητικές οργανώσεις που ασχολούνται με το γυναικείο ζήτημα: μερικές από αυτές είναι το Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων, το ελληνικό τμήμα του Δικτύου Γυναικών Ευρώπης, η ελληνική αντιπροσωπεία του Ευρωπαϊκού Λόμπυ Γυναικών, η Ένωση Ελληνίδων Νομικών, ο Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων, η Προοδευτική Ένωση Μητέρων, το Φεμινιστικό Δίκτυο Θεσσαλονίκης και το Φεμινιστικό Κέντρο Αθήνας, ενώ κάποιες από τις οργανώσεις που συνέχισαν τη δραστηριότητά τους ήταν ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας και η Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών. Ορισμένες γυναικείες συλλογικότητες συνεργάζονταν σε κυβερνητικά και νομαρχιακά προγράμματα της Γενικής Γραμματείας Ισότητας, ενώ άλλες αρνούνταν οποιαδήποτε τέτοια μορφή συνεργασίας, θεωρώντας την πολιτικά ανεπίτρεπτη. Ορισμένοι κρατικοί φορείς και φεμινίστριες ασχολήθηκαν με τις διαβουλεύσεις για νομοσχέδιο για την ενδοοικογενειακή βία που ψηφίστηκε εν τέλει το

2006 (Σαμίου, 2006: 70). Μια σημαντική δράση στις αρχές της δεκαετίας ήταν η δημιουργία τηλεφωνικής γραμμής SOS για κακοποιημένες γυναίκες από την ομάδα γυναικών Κατίνα της Θεσσαλονίκης, η οποία λειτουργούσε καθημερινά από τις 5μμ έως τις 8μμ, μέχρι το 1995 (Ταξίδου, 2019). Ακόμη, η ΚΔΓ διοργάνωσε συνέδριο στο Πάντειο Πανεπιστήμιο το 1994, με θέμα τη σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο εργασίας.

Το 2006, κάποιες από τις οργανώσεις που αναφέρθηκαν στην προηγούμενη παράγραφο (Παγκόσμια Πορεία Γυναικών, Φεμινιστικό Κέντρο Αθήνας, ΚΔΓ, Δίκτυο Γυναικών Ευρώπης, και άλλες) συνέταξαν μαζί με άλλες πολιτικές ομάδες και οργανώσεις (Ομάδα Φύλου Νεολαίας ΣΥΝ, Δίκτυο Γυναικών ΣΥΡΙΖΑ, Τομέας Γυναικών ΠΑΣΟΚ, Θεματική Ομάδα Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων Οικολόγων Πράσινων κ.α.) επιστολή διαμαρτυρίας σχετικά με την υπόθεση βιασμού δεκαπεντάχρονης μαθήτριας από τη Βουλγαρία στον Αμάρυνθο Εύβοιας, ενώ στις 4 Νοεμβρίου της ίδιας χρονιάς πραγματοποιήθηκε διαδήλωση από έντεκα γυναικείες συλλογικότητες στην Αμάρυνθο²⁶ για το ίδιο θέμα (Αθανασιάδης, 2007: 22).

Η Ρούλα Σκούταρη, φεμινίστρια και πρώην μέλος της Ομάδας Γυναικών Παντείου, χαρακτηρίζει τα τέλη του 1990 ως περίοδο σχετικής ανάκαμψης του φεμινιστικού κινήματος. Σε αυτή την περίοδο άρχισε να υπάρχει ενημέρωση σχετικά με τη διακίνηση και τη σεξουαλική εκμετάλλευση των γυναικών του πρώην ανατολικού μπλοκ χωρών, ενώ επίσης υπήρχαν νομοθετικά κενά για το πρόβλημα της βίας κατά των γυναικών. Για αυτούς τους λόγους, οι φεμινίστριες της εποχής ένοιωσαν την ανάγκη για αλληλεγγύη προς τις γυναίκες σε παγκόσμιο επίπεδο και για ευαισθητοποίηση σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα. Παράδειγμα αποτελεί η συναυλία που διοργάνωσε το Φεμινιστικό Κέντρο Αθήνας το 2002 για την οικονομική ενίσχυση της Επαναστατικής Ένωσης Γυναικών του Αφγανιστάν, εις ένδειξη αλληλεγγύης με τις γυναίκες του Αφγανιστάν. Η Σκούταρη χαρακτηρίζει αυτή την περίοδο ως ‘εποχή των δικτύων’ για το φεμινιστικό κίνημα, με το Δίκτυο για την Καταπολέμηση της Ανδρικής Βίας κατά των Γυναικών, την Παγκόσμια Πορεία Γυναικών, το Δίκτυο Γυναικών Θεσσαλονίκης, και άλλα, καθώς και την ύπαρξη γυναικείων ομάδων στον αντιεξουσιαστικό χώρο.

Αυτά τα δίκτυα έφεραν κοντά άτομα και συλλογικότητες, θέτοντας στόχους που αφορούσαν κυρίως τη βία κατά των γυναικών, τη φτώχεια των γυναικών και την καταγγελία του σεξισμού και

²⁶ Η σιωπή στην Αμάρυνθο σπάει από τις κραυγές των γυναικών, TV Χωρίς Σύνορα [<https://tvxs.gr/news/ελλάδα/η-σιωπή-στην-αμάρυνθο-σπάει-από-τις-κραυγές-των-γυναικών>]

των διακρίσεων, και πραγματοποιήσαν κινητοποιήσεις και εκδηλώσεις. Το ελληνικό τμήμα του Ευρωπαϊκού Φόρουμ Αριστερών Φεμινιστριών οργάνωσε το 1994 διήμερη συνάντηση γυναικών με θέμα «Εθνικισμός – Ρατσισμός – Κοινωνικό Φύλο», και το 1995 διοργάνωσε το 10^ο Ευρωπαϊκό Συνέδριο στην Αθήνα με θέμα «Η φεμινιστική οπτική μιας πολυπολιτισμικής και πολυεθνικής Ευρώπης – Συμμαχίες και δικτυώσεις». Το 1995, εκπρόσωπος του Συλλόγου Ελληνίδας Νοικοκυράς ταξίδεψε στο Πεκίνο για να συμμετάσχει στην 4^η Παγκόσμια Διάσκεψη Γυναικών του ΟΗΕ. Ακόμη, το 1997 θίχτηκε για πρώτη φορά το θέμα του άβατου του Αγίου Όρους με κοινή ανακοίνωση υπογεγραμμένη από διάφορες φεμινίστριες, με κύριο σύνθημα «Τα άβατα είναι για να παραβιάζονται» και την υπογραφή «Φεμινίστριες κατά των άβατων». Για τη Σκούταρη, η δεκαετία του 1990 έκλεισε νικηφόρα για το γυναικείο κίνημα με τις θεσμικές κατακτήσεις του νόμου για την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων, το νόμο για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας και το νόμο για την ίση μεταχείριση των δύο φύλων στην απασχόληση και την επαγγελματική ανέλιξη.

Παρότι η δεκαετία του 1990 χαρακτηρίζεται ως μία περίοδος σχετικής σιωπής του γυναικείου κινήματος, μπορεί να ιδωθεί επίσης ως περίοδος μετάβασης, κατά την οποία δημιουργήθηκαν διάφορες τάσεις και κινητοποιήσεις που ανέδειξαν τη δυναμική τους στις αρχές του 21^{ου} αιώνα. Μέσα σε αυτές συγκαταλέγονται η δημιουργία ΛΟΑΤΚΙ+ ομάδων²⁷, η διοργάνωση του πρώτου Athens Pride το 2005, οι εκδόσεις περιοδικών, εφημερίδων και βιβλίων και διάφορες καλλιτεχνικές εκδηλώσεις. Το φεμινιστικό κίνημα της Ελλάδας στις αρχές του 2000 δέχτηκε επιρροές από το τρίτο κύμα φεμινισμού²⁸ που είχε ήδη αρχίσει να αναπτύσσεται στις δυτικές χώρες, και άρχισε να κινείται σε τρία διαφορετικά επίπεδα: κρατικό-θεσμικό, ακαδημαϊκό και ακτιβιστικό-κινηματικό. Ο φεμινισμός αυτής της χρονικής περιόδου θέτει ζητήματα σεξισμού, πατριαρχίας, έμφυλης βίας, καταπίεσης και δικαιωμάτων, ενώ ταυτόχρονα διεκδικεί αντίστοιχες πολιτικές και σε κρατικό και θεσμικό επίπεδο (Καναβέλη, 2016: 15).

Στην περίοδο της οικονομικής κρίσης της Ελλάδας, το γυναικείο ζήτημα παραμερίστηκε, και οι φεμινίστριες δίσταζαν να υποστηρίξουν μεγαλόφωνα τα αιτήματα των γυναικών. Έτσι, δεν αναδύθηκαν φεμινιστικές εναλλακτικές, για διάφορους λόγους. Το γυναικείο κίνημα της Ελλάδας ήταν εξαρχής σχετικά μικρό, ειδικά όσον αφορά το κομμάτι που δραστηριοποιούταν εκτός του

²⁷ Λεσβίες, Ομοφυλόφιλοι, Αμφιφυλόφιλοι, Τρανς, Κούηρ, Ίντερσεξ και άλλα.

²⁸ Το τρίτο κύμα φεμινισμού ξεκίνησε στις αρχές του 1990 στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής. Οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος ασπάζονται την ατομικότητα και την πολυπολιτισμικότητα.

εργατικού κινήματος, των σωματείων και των πολιτικών κομμάτων και σχηματισμών. Οι συντηρητικές θεωρήσεις αναφορικά με τους ρόλους των γυναικών και των ανδρών, που συνέχισαν να υπάρχουν και ενισχύθηκαν κατά τη διάρκεια της κρίσης, αποτελούσαν εμπόδιο για την οργάνωση ενός ευρέος φεμινιστικού κινήματος. Ακόμη, καθώς πολλές γυναίκες και άνδρες έμεναν χωρίς δουλειά και έβλεπαν τις προοπτικές για μια επαγγελματική καριέρα να μειώνονται, οι φεμινιστικοί προβληματισμοί παραγκωνίζονταν περαιτέρω (Woestman, 2012: 16). Οι κατακτήσεις που κατάφερε το γυναικείο κίνημα στα 1980 τέθηκαν σε κίνδυνο από τις οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις της χώρας εν μέσω κρίσης. Το μεγαλύτερο κομμάτι του αυτόνομου γυναικείου κινήματος απορροφήθηκε από ή μεταλλάχθηκε σε γυναικείες ομάδες συνδεδεμένες με πολιτικά κόμματα ή σωματεία, χωρίς τον ανεξάρτητο και ισχυρό χαρακτήρα που είχαν στην προηγούμενη περίοδο (Davaki, 2013: 17). Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του 2000 δεν εκφραζόταν πλέον ως αυτόνομο κίνημα (Pantelidou-Maloutas, 1992: 408).

Παρ' όλα αυτά, αυτό που παρατηρήθηκε στην πρώτη δεκαετία του 2000 είναι ένα νέο κλίμα αντίληψης σχετικά με το φύλο και νομιμοποίησης της έμφυλης ισότητας, που απορρέουν από τη φεμινιστική πολιτική δραστηριότητα των προηγούμενων περιόδων. Επιπλέον, η ακαδημαϊκή σκέψη και γραφή της εποχής ήταν επηρεασμένη σε σημαντικό βαθμό από τη φεμινιστική θεωρία, και άρχισαν να διεξάγονται διάφορα σεμινάρια, συνέδρια, μαθήματα σε πανεπιστήμια αλλά και εξειδικευμένα ακαδημαϊκά περιοδικά με το φύλο ως κεντρικό θέμα μελέτης. Αυτά τα στοιχεία δείχνουν μια φάση 'φεμινιστικής ενδοσκόπησης' (Pantelidou-Maloutas, ό.π.: 408). Ο φεμινισμός που υποστηρίχθηκε από καθημερινούς πολίτες μιας κοινότητας σε τοπικό επίπεδο (grassroots feminism) επηρεάστηκε από τα κινήματα κατά της παγκοσμιοποίησης που αναπτύχθηκαν στις αρχές του 2000, και διεύρυνε την ενασχόλησή του με διάφορα ζητήματα, όπως το φύλο, η σεξουαλικότητα, η βία, η φυλή και η τάξη. Αυτός ο τύπος φεμινισμού ανέπτυξε ένα ευρύ δίκτυο οργανώσεων σε όλη την Ευρώπη, εκμεταλλευόμενος την πολιτική ευκαιρία που παρουσιάστηκε από τις μεγάλες κινητοποιήσεις κατά της παγκοσμιοποίησης. Σε αυτά τα κινήματα μπορεί να εντοπιστεί και η πολιτικοποίηση των έμφυλων ταυτοτήτων (Eleftheriadis και Vogiatzoglou, 2012: 3-4, 17). Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα αποτελείται κυρίως από συλλογικότητες και ομάδες με άτυπη οργανωτική δομή και χωρίς ιδιαίτερη μαζικότητα, οι οποίες επιδιώκουν τη σύγκρουση με τις θεσμικές αρχές εξουσίας θέτοντας ζητήματα που αφορούν την ισότητα και το φύλο (Καναβέλη, 2016: 8-9).

Η πρώτη δεκαετία του 2000 είδε τη δημιουργία διαφόρων φεμινιστικών και κουήρ γυναικείων ομάδων, κυρίως σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, αλλά και σε άλλες πόλεις της επαρχίας, οι περισσότερες από τις οποίες κυμαίνονταν στους χώρους της αναρχίας και της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς. Το 2004 δημιουργήθηκε στην Αθήνα η κουήρ ομάδα *Queericulum Vitae*, που εξέδιδε το αρχικά ηλεκτρονικό και αργότερα έντυπο περιοδικό *QVzine*. Μέχρι τη διάλυσή της το 2015, η ομάδα οργάνωνε συλλογικές δράσεις στους δρόμους της Αθήνας, συμμετείχε στην παρουσίαση βιβλίων και συζητούσε για διάφορα ζητήματα μέσω της διεθνούς πλατφόρμας *Queeruption* (ετήσιο διεθνές κουήρ φεστιβάλ). Παρότι η πλαισίωση της ομάδας βασιζόταν κυρίως σε μία κουήρ κριτική της κοινωνίας αλλά και της αριστεράς, τα μέλη της ομάδας προσπάθησαν να αναπτύξουν τη συζήτηση πάνω στον τομέα της εργασίας. Βασικό κομμάτι του λόγου της ομάδας ήταν η κριτική του καπιταλισμού, και η θεώρηση ότι οι διαστάσεις της τάξης, του φύλου και της σεξουαλικότητας δεν πρέπει να εκλαμβάνονται ιεραρχικά, αλλά ως διαστάσεις που αλληλοτέμνονται. Η *QV* έθεσαν το ζήτημα της ριζικής αλλαγής των μέσων παραγωγής, μία από τις βασικές αρχές του μαρξισμού, ενώ ταυτόχρονα έφερναν σε συζήτηση διαστάσεις ταυτοτήτων που συνήθως αποκλείονται από το λόγο της αριστεράς (Eleftheriadis και Vogiatzoglou, 2012: 6-8).

Το Μάρτιο του 2008 στην κατάληψη Φάμπρικα Υφανέτ στη Θεσσαλονίκη δημιουργήθηκε μία ομάδα αυτομόρφωσης σχετικά με το φεμινισμό, και ένα χρόνο αργότερα, το 2009, δημιουργήθηκε η φεμινιστική ομάδα *Μωβ Καφενείο*²⁹. Μέχρι τη διάλυση της ομάδας το 2017, ο λόγος του Καφενείου είχε ως βάση τη ριζοσπαστική φεμινιστική και κουήρ κριτική, προχωρώντας πέρα από την παραδοσιακή μαρξιστική κριτική της υπεροχής της οικονομικής καταπίεσης (Eleftheriadis και Vogiatzoglou, 2012: 9-10). Μερικές από τις εκδηλώσεις που διοργάνωσε το καφενείο στην κατάληψη Υφανέτ ήταν η προβολή ντοκιμαντέρ (ένα για τη ζωή της Judith Butler και ένα για τους drag χορούς στο Χάρλεμ της Νέας Υόρκης), η παρουσίαση του βιβλίου *Παραστασιακές επιτελέσεις και συγκρότηση του φύλου* της Butler τον Μάιο του 2009, και μία παρουσίαση σχετικά με τη ζωή και το έργο της Virginia Woolf το Νοέμβριο του 2009³⁰.

Το 2008 συνέβησαν δύο σημαντικά γεγονότα στον ελλαδικό χώρο με άμεσες επιπτώσεις στο πλαίσιο των κοινωνικών αναταραχών: πρώτον, η δολοφονία του δεκαπεντάχρονου μαθητή

²⁹ *We only say goodbye with words*, Μωβ Καφενείο [https://mwvkafeneio.squat.gr/]

³⁰ *Χρονικό 2004-2010*, Κατάληψη Φάμπρικα Υφανέτ [https://yfanet.espivblogs.net/ιστορικο/χρονικο]

Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου από τον ειδικό φρουρό Επαμεινώνδα Κορκονέα στα Εξάρχεια στις 6 Δεκεμβρίου, και δεύτερον, η επίθεση με οξύ στην Κωνσταντίνα Κούνεβα, μετανάστρια από τη Βουλγαρία, καθαρίστρια και πρόεδρος της συνδικαλιστικής ένωσης Παναττική Ένωση Καθαριστριών, έξω από το σπίτι της στα Πετράλωνα στις 22 Δεκεμβρίου. Η κοινωνική αναταραχή που ακολούθησε τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου, τόσο στην Αθήνα όσο και στην υπόλοιπη Ελλάδα, πρόκειται για την πιο έντονη κοινωνική κρίση από την πτώση της Χούντας και έπειτα (Karamichas, 2009: 289). Οι αναταραχές διήρκεσαν περίπου δύο εβδομάδες σε Αθήνα και επαρχία, χαρακτηρίστηκαν από αρκετούς μελετητές και συμμετέχοντες ως ‘εξέγερση’, και αποτέλεσαν σαφή σταθμό στο μαθητικό και το φοιτητικό κίνημα της χώρας (Παπανικολόπουλος, 2016: 15). Μέσα σε μια κατάσταση γενικευμένης αντίδρασης απέναντι στο πολιτικό σύστημα της χώρας, χωρίς συγκεκριμένα καθορισμένα αιτήματα, το γυναικείο ζήτημα έλαμψε διά της απουσίας του. Αυτό που υπήρξε, μετά το πέρας του κύματος κινητοποιήσεων και διαδηλώσεων, ήταν κάποια γυναικεία αντίδραση σε σεξιστική συνθηματολογία που χρησιμοποιήθηκε κατά τη διάρκεια πορειών και διαδηλώσεων κατά των αστυνομικών και των δυνάμεων καταστολής³¹, αντίδραση που όμως δεν κατάφερε, στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία, να ξεπεράσει τους κλειστούς κύκλους του αναρχικού χώρου και να εξαπλωθεί ως πιο διευρυμένη συζήτηση σχετικά με τον υφέρποντα σεξισμό που παρουσιάζεται στον αντιεξουσιαστικό χώρο.

Η επίθεση στην Κωνσταντίνα Κούνεβα, που ακολουθήθηκε από δράσεις εις ένδειξη αλληλεγγύης στο πρόσωπό της (λ.χ. επίθεση σε περιπολικό³² και κατάληψη στον ΗΣΑΠ³³), αποτέλεσε έναυσμα και για φεμινιστικές κινητοποιήσεις, λόγω της έμφυλης υπόστασης του υποκειμένου. Λίγες μέρες μετά την επίθεση δημιουργήθηκε η Φεμινιστική Πρωτοβουλία Αλληλεγγύης στην Κωνσταντίνα Κούνεβα, η οποία διοργάνωσε συναυλία στο Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας στις 29 Απριλίου του 2009³⁴. Φεμινίστριες ακαδημαϊκοί (Αθηνά Αθανασίου, Αγγέλικα Ψαρρά, και άλλες) συνεισέφεραν σε μία συζήτηση που οργανώθηκε από το περιοδικό *Ιστορεΐν* στις 16 Μαρτίου του 2009 που σκόπευε στην επαναφορά της επίθεσης στην Κούνεβα στο ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό

³¹ *Σκότωσε το σεξιστή που έχεις στο μυαλό σου*, Athens Indymedia [https://athens.indymedia.org/post/971274/], *Τα μονιά (μας) είναι όμορφα, τα αγαπάμε και δεν τα χαρίζουμε σε κανένα μπάτσο*, Athens Indymedia [https://athens.indymedia.org/post/946666/]

³² *Επίθεση σε περιπολικό*, Athens Indymedia [https://athens.indymedia.org/post/956520/]

³³ *Κατάληψη ΗΣΑΠ*, Athens Indymedia [https://athens.indymedia.org/post/956666/]

³⁴ *Συναυλία διοργανώνει η Φεμινιστική Πρωτοβουλία Αλληλεγγύης στην Κωνσταντίνα Κούνεβα*, Trikala News [https://www.trikalaneews.gr/ellada/sunaulia_diorganonei_i_feministiki_protoboulia_allilegguis_stin_konstantina_kouneba.html]

και οικονομικό πλαίσιο. Οι ενδείξεις αλληλεγγύης για την Κούνεβα πέρασαν τα ελλαδικά σύνορα (διεθνή εκστρατεία αλληλεγγύης συγκέντρωσε χρήματα για την ιατρική παρακολούθηση της Κούνεβα στο Παρίσι). Ενώ η Κούνεβα βρισκόταν στην εντατική, διαδηλώτριες και διαδηλωτές φώναζαν το σύνθημα «*Κωνσταντίνα δεν είσαι μόνη*» και χαρακτήριζαν τους εργοδότες της ως ‘δολοφόνους’. Σε ανακοινώσεις δράσεων και στο λόγο των ανθρώπων που στάθηκαν αλληλέγγυοι απέναντί της, γινόταν επίκληση στην ταυτότητα της Κούνεβα ως γυναίκα και μητέρα, καθώς και στην ταυτότητά της ως μετανάστρια και εργάτρια³⁵ (Carastathis, 2015: 88). Η φεμινιστική συλλογικότητα Terminal 119 δημοσίευσε ένα άρθρο στα αγγλικά στο οποίο τοποθετούσαν την υπόθεση της Κούνεβα μέσα στο εξεγερσιακό πλαίσιο του Δεκέμβρη του 2008, και ανέλυαν τις πολλαπλές ταυτότητες της Κούνεβας, με σκοπό να δείξουν ότι η καταπίεση δε βασίζεται μόνο σε μία διάσταση, όπως αυτή του φύλου, αλλά και σε άλλες διαστάσεις, όπως αυτές της εργάτριας και της συνδικαλίστριας. Η έμφυλη διάσταση της υπόθεσης αναδείχθηκε και από την κατάληψη Φάμπρικα Υφανέτ στη Θεσσαλονίκη (Eleftheriadis και Vogiatzoglou, 2012: 5-6).

Οι δεκαετίες του 1990 και ιδίως του 2000 είδαν την ανάπτυξη του ακαδημαϊκού φεμινισμού στην Ελλάδα, συνεχίζοντας την παράδοση που ξεκίνησαν η καθηγήτρια Βούλα Λαμπροπούλου με τη διδασκαλία των γυναικείων σπουδών στο Τμήμα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, η Ομάδα Γυναικείων Σπουδών του ΑΠΘ, καθώς και τα διάφορα κέντρα γυναικείων σπουδών και μελετών από τη δεκαετία του 1980 (π.χ. προγράμματα γυναικείων σπουδών από το Κέντρο Ερευνών για τις Γυναίκες της Μεσογείου - ΚΕΓΜΕ). Από το 2003, στο πλαίσιο ευρωπαϊκών προγραμμάτων για την εισαγωγή νέων αντικειμένων στην ανώτατη εκπαίδευση (ΕΠΕΑΕΚ) διοργανώθηκαν διατμηματικά προπτυχιακά και μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών για το φύλο και την ισότητα σε επτά πανεπιστήμια και δύο ΤΕΙ της Ελλάδας, ενώ παράλληλα εκπονούνταν εργασίες σε προπτυχιακό, μεταπτυχιακό και διδακτορικό επίπεδο πάνω σε σχετικά θέματα. Κάποιες από τις επιμορφωτικές δράσεις που διοργανώθηκαν έδιναν έμφαση στη γυναικεία εργασία: για παράδειγμα, το 1990 διεξήχθη μεταπτυχιακό πρόγραμμα επιμόρφωσης άνεργων γυναικών στο ΑΠΘ με θέμα «Πολιτική για τις Γυναίκες – Πολιτική των Γυναικών» από τη Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς και την Ομάδα Γυναικείων Σπουδών του ΑΠΘ, σε συνεργασία με την ΕΟΚ, και το 1992 η Ομάδα Γυναικών του Πανεπιστημίου Αιγαίου διοργάνωσε εκδήλωση με θέμα

³⁵ «*Ο στόχος δεν ήταν τυχαίος: Γυναίκα, μετανάστρια, μάχιμη συνδικαλίστρια, μητέρα ενός παιδιού, όσο πιο ευάλωτη στα μάτια των αφεντικών*», απόσπασμα από το κείμενο της κατάληξης στον ΗΣΑΠ, Athens Indymedia [https://athens.indymedia.org/post/956666/]

«Γυναίκα και Εργασία – Προγράμματα της ΕΟΚ». Ακόμα, συνέχισαν να εκδίδονται και να μεταφράζονται βιβλία, ενώ συνεχίστηκε η έκδοση φεμινιστικών περιοδικών όπως *Ο Αγώνας της Γυναίκας* και η *Τελέσιλλα*. Ακόμη, υπήρξαν ευρωπαϊκά προγράμματα ευαισθητοποίησης πάνω σε σχετικά ζητήματα (Αθανασιάδης, 2007: 23).

Παράρτημα 2.1: Μεθοδολογία συλλογής δεδομένων της έρευνας για το γυναικείο κίνημα

Η αναζήτηση πληροφοριών και βιβλιογραφίας για το γυναικείο κίνημα της Ελλάδας έγινε μέσω διαδικτυακής έρευνας σε μηχανές αναζήτησης, σε ηλεκτρονική βιβλιοθήκη και σε ιστοσελίδες που σχετίζονται με το γυναικείο κίνημα της Ελλάδας, καθώς και αρχειακής έρευνας σε διαδικτυακά αρχεία εφημερίδων, σε ιστοσελίδες σχετικές με το γυναικείο κίνημα και σε αρχείο του Πάντειου Πανεπιστημίου.

Διαδικτυακή έρευνα

Η διαδικτυακή έρευνα έγινε στις ακόλουθες ιστοσελίδες:

- Google (μηχανή αναζήτησης) [www.google.com]
- Google Scholar (μηχανή αναζήτησης για ερευνητικούς σκοπούς) [www.scholar.google.co.uk]
- Academia.edu (ακαδημαϊκή πλατφόρμα ανάρτησης μελετών) [www/academia.edu]
- Research Gate (ακαδημαϊκή πλατφόρμα ανάρτησης μελετών) [www.researchgate.net]
- Jstor (ηλεκτρονική βιβλιοθήκη ακαδημαϊκών περιοδικών, βιβλίων και άλλων πρωτογενών πηγών) [www.jstor.org]

Οι όροι αναζήτησης που χρησιμοποιήθηκαν είναι οι εξής:

- Women's movement Greece
- Feminist movement Greece
- Feminism in Greece
- Women demonstration Greece
- Women protest Greece
- Feminist protest Greece
- Γυναικείο κίνημα Ελλάδα
- Φεμινιστικό κίνημα Ελλάδα
- Γυναικεία κινητοποίηση Ελλάδα
- Γυναικείες οργανώσεις Ελλάδα

- Γυναικείες ομάδες Ελλάδα

Σχετικά με τις ιστοσελίδες Google, Google Scholar και Jstor, όπου υπάρχει πληθώρα αποτελεσμάτων, τα περισσότερα εκ των οποίων δεν σχετίζονται με το ερευνητικό αντικείμενο, η έρευνα περιορίστηκε στις πρώτες 20 σελίδες αποτελεσμάτων της κάθε μηχανής αναζήτησης, καθώς τα πιο σχετικά με τον όρο αναζήτησης αποτελέσματα βρίσκονται στις πρώτες σελίδες αποτελεσμάτων. Στην ιστοσελίδα Academia.edu, όπου τα αποτελέσματα της αναζήτησης χωρίζονται σε τίτλους (papers - titles) και σε πλήρη κείμενα (papers - full-text), η έρευνα έγινε μόνο στους τίτλους των κειμένων, ως πιο συναφή με το αντικείμενο έρευνας. Στην ιστοσελίδα Jstor έγινε αναζήτηση μόνο των αγγλικών όρων, καθώς οι ελληνικοί όροι δε φέρουν αποτελέσματα.

Η διαδικτυακή έρευνα συνεχίστηκε στις εξής ιστοσελίδες και αρχεία:

- Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών 'Διοτίμα' [www.diotima.org.gr]
- Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ) [www.kethi.gr]
- Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων (ΓΓΙΦ) [www.isotita.gr]
 - On-line Δημόσιος Κατάλογος της Βιβλιοθήκη Θεμάτων Ισότητας Φύλου
 - Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών
- Ψηφιακό αποθετήριο των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) [www.askiweb.eu/index.php/el/psifiako-apothetirio-aski]
 - Όροι 'φεμινισμός', 'γυναικείο κίνημα', 'γυναικεία κινητοποίηση', 'γυναικεία οργάνωση', 'γυναικεία ομάδα'
- This is not a feminist project [www.notafeministproject.gr]
 - Χρονολόγιο του γυναικείου κινήματος (1980-2018)
 - Αρχείο
- Αρχείο Γυναικών «Δελφύς» [www.ekgynaekos.weebly.com]
- Mediterranean Institute of Gender Studies (MIGS) [www.medinstgenderstudies.org]

Αρχειακή έρευνα

Εφημερίδες

Η έρευνα σε αρχεία εφημερίδων έγινε μέσω της ιστοσελίδας της ψηφιακής βιβλιοθήκης εφημερίδων και περιοδικών τύπου της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας [www.efimeris.nlg.gr/ns/main.html]. Από το αρχείο επιλέχθηκαν οι εφημερίδες Ριζοσπάστης για την περίοδο 1975 έως 1983 και Μακεδονία για την περίοδο 1975 έως 1981. Συγκεκριμένα, η αναζήτηση έγινε για την ημερομηνία 8 Μαρτίου (Διεθνής Ημέρα της Γυναίκας) κάθε έτους, καθώς και για διάφορες ημερομηνίες στις οποίες έλαβαν χώρα κινητοποιήσεις γυναικών. Η αναζήτηση στο αρχείο του Ριζοσπάστη έφερε αρκετά αποτελέσματα όσον αφορά ειδήσεις σχετικά με το γυναικείο κίνημα και γυναικείες κινητοποιήσεις, καθώς και αφιερώματα σχετικά με τη Διεθνή Ημέρα της Γυναίκας στο αντίστοιχο φύλλο του κάθε έτους (1975-1983). Όσον αφορά το αρχείο της Μακεδονίας, βρέθηκαν μόνο δύο φύλλα τα οποία αναφέρονται στο γυναικείο κίνημα ή την Ημέρα της Γυναίκας.

Ακόμη, διεξήχθη αναζήτηση στις ηλεκτρονικές ιστοσελίδες των εφημερίδων Καθημερινή [www.kathimerini.gr/search], Έθνος [www.ethnos.gr/search], Τα Νέα [www.tanea.gr] και Το Βήμα [www.tovima.gr/search] με τον όρο 'φεμινισμός', οι οποίες ανέσυραν αποτελέσματα για την περίοδο από το 2001 έως το 2018, με σκοπό να βρεθούν ειδήσεις σχετικά με το γυναικείο κίνημα της Ελλάδας στον 21ο αιώνα. Σε αυτή την αναζήτηση, τα μόνα σχετικά αποτελέσματα ήταν 3 άρθρα στην Καθημερινή.

Φεμινιστικά έντυπα

Για τους σκοπούς της διπλωματικής εργασίας, θεωρήθηκε απαραίτητη η έρευνα στα φεμινιστικά έντυπα της περιόδου 1975-1990. Η έρευνα διεξήχθη στη βιβλιοθήκη του Εργαστηρίου Σπουδών Φύλου και Ισότητας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, όπου βρέθηκαν τα περιοδικά *Δίνη* (τεύχη 1-7) και *Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα* (τεύχη 1, 3-6), στο ψηφιακό αρχείο του περιοδικού *Ο Αγώνας της Γυναίκας* που διατίθεται διαδικτυακά από το Πάντειο Πανεπιστήμιο, και στο διαδίκτυο (στο Ευτοπικό Ψηφιακό Αρχείο και στην ιστοσελίδα της Λεσβιακής Ομάδας Αθήνας), όπου βρέθηκαν τεύχη από τα περιοδικά *Γαία* (Μαρ 1985), *Κατίνα* (τεύχος 2) και *Λάβρυς* (τεύχη 1-3), απόκομμα από το περιοδικό *Σφίγγα: φεμινιστικά και άλλα*, η μπροσούρα *Εκτιμήσεις για το Γυναικείο Ζήτημα*, και η εφημερίδα *Το μήλο και το φίδι απ' τη σκοπιά της Εύας* (φύλλα 1-2).

Ανακοινώσεις και κείμενα ομάδων

Στο αρχείο της ιστοσελίδας *This is not a feminist project* βρέθηκαν ανακοινώσεις, καλέσματα, προσκλήσεις, αφίσες και κείμενα από διάφορες γυναικείες ομάδες και οργανώσεις της μεταπολίτευσης.

Παράρτημα 2.2: Κατάλογος γυναικείων ομάδων και οργανώσεων του 20ού και 21ου αιώνα

- 1908
 - Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων
- 1911
 - Λύκειο Ελληνίδων
- 1919
 - Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών
- 1920
 - Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (ΣΔΓ)
- 1924
 - Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων
 - Σύλλογος Εργαζομένων Γυναικών Εθνικής Τραπέζης
- 1926
 - Δημοκρατική Ένωση Νέων Γυναικών
- 1928
 - Φεμινιστική Ένωση Μακεδονίας-Θράκης (συγχωνεύτηκε στο ΣΔΓ το 1933)
- 1935
 - Σύλλογος Ελληνίδων Φοιτητριών
- 1942
 - Λεύτερη Νέα
- 1945
 - Πανελλήνια Ένωση Γυναικών
- 1948
 - Σύλλογος Επιστημόνων Γυναικών Θεσσαλονίκης
 - Πανελλαδική Δημοκρατική Ένωση Γυναικών (ΠΔΕΓ)
- 1963
 - Συντονιστική Επιτροπή Εργαζομένων Γυναικών
- 1964
 - Πανελλαδική Ένωση Γυναικών (ΠΕΓ)
- 1974
 - Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών (ΚΔΓ)
 - Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (ΣΔΓ – επανίδρυση)
- 1975
 - Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών (ΚΑΓ)
 - Multi-national Women's Liberation Group
- 1976
 - Ένωση Γυναικών Ελλάδας (ΕΓΕ)
 - Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδας (ΟΓΕ)
 - Προοδευτική Κίνηση Μητέρων Ελλάδας
 - Γυναίκες στην Αντίσταση
 - Ομάδα Γυναικών Νομικής
- 1977

- Ομάδα Γυναικών Ιατρικής
- 1978
 - Ομάδα Φοιτητριών Βιολογικού
- 1979
 - Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών
 - Εκδοτική Ομάδα Γυναικών
 - Ομάδα Γυναικών Βιολογικού
 - Ομάδα Γυναικών Ιατρικής
 - Ομάδα Γυναικών Νομικής
 - Ομάδα Γυναικών Φιλοσοφικής
 - Ομάδα Γυναικών Παντείου
 - Ομάδα Γυναικών ΚΑΤΕΕ
 - Ομάδα Πρωτοβουλίας Γυναικών Πειραιά
- 1980
 - Αγωνιστική Συσπείρωση Γυναικών
 - Επαναστατική Πάλη Γυναικών
 - Ομάδα Γυναικών για την Οικογένεια και το Οικογενειακό Δίκαιο
 - Ομάδα Γυναικών ενάντια στη Βία και τους Βιασμούς
 - Ομάδα Πρωτοβουλίας Γυναικών ΟΤΕ
 - Ομάδα Γυναικών Βιομηχανικής
 - Ομάδα Γυναικών ΑΣΟΕΕ
 - Ομάδα Γυναικών Νέας Σμύρνης
 - Ομάδα Γυναικών Πειραιά
 - Ομάδα Γυναικών Αμπελοκήπων
- 1981
 - Γυναικεία Ομάδα Πρωτοβουλίας ενάντια στη Βία και το Βιασμό
 - Ομάδα Αντισύλληψης (και Καραγκιόζαινα)
 - Ομάδα Ανύπαντρων Μητέρων
 - Ομάδα Γυναικών Βιομηχανικής Πειραιά
 - Ομάδα Γυναικών Πειραιά
 - Ομάδα Νοικοκυριού
 - Ομάδα ενάντια στη Βία και το Βιασμό (Σπίτι Γυναικών)
 - Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών (Σπίτι Γυναικών)
 - Θεατρική Ομάδα Γυναικών (Σπίτι Γυναικών)
- 1982
 - Ομάδα Γυναικών Κοκκινιάς
 - Ομάδα Γυναικών Παλαιού Φαλήρου
 - Ομάδα Γυναικών Πετραλώνων
 - Ομάδα Γυναικών Φιλοσοφικής
 - Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών (Σπίτι Γυναικών)
 - Ομάδα Γυναικών για την Πολιτική (Σπίτι Γυναικών)
 - Ομάδα μελέτης νομικού πλαισίου – παράστασης γ.ο. ως πολιτική αγωγή σε δίκες βιασμών (Σπίτι Γυναικών)
 - Ομάδα Ξένων Γυναικών – Multinational Women’s Liberation Group (Σπίτι Γυναικών)
 - Ομάδα Τύπου (Σπίτι Γυναικών)

- Γυναικεία Ομάδα Φωτογραφίας (Σπίτι Γυναικών)
- ‘Παναθηναϊκή’ Πανελλήνια Οργάνωση Γυναικών
- Κίνηση Γυναικών Αμπελοκήπων
- Κίνηση Γυναικών Παγκρατίου
- Ομάδες Γυναικών ΑΠΘ
- Κίνημα Εκδιδόμενων Γυναικών ‘Η Αλληλεγγύη’
- 1983
 - ‘Εμείς οι Γυναίκες...’ Αδελφότητα Κεφαλλήνων και Ιθακήσιων Πειραιά
 - Αυτόνομη Κίνηση Γυναικών
 - Ένωση Μοτοσυκλετιστριών Γυναικών (ΕΝΩΜ)
 - Ομάδα Γυναικών Αμπελοκήπων
 - Αυτόνομη Ομάδα Γυναικών Φιλοσοφικής (του ΑΠΘ)
 - Ομάδα Περιοδικού ‘Γαία’(Σπίτι Γυναικών Θεσσαλονίκης)
 - Ομάδα Αντισύλληψης – Έκτρωσης (Σπίτι Γυναικών Θεσσαλονίκης)
 - Ομάδα Βίας – Βιασμών (Σπίτι Γυναικών Θεσσαλονίκης)
 - Δίκτυο Γυναικών Ευρώπης – Ελληνικό Τμήμα
- 1984
 - Ανεξάρτητη Κίνηση Γυναικών (Γιάννενα)
 - Αυτόνομη Ομάδα Γυναικών (Θεσσαλονίκη)
 - Κίνηση Γυναικών Νέων Λιοσίων
 - Ομάδα Γυναικών Αυτοεξέτασης
 - Ομάδα Γυναικών Ηρακλείου
 - Ομάδα Γυναικών Ικαρίας
 - Ομάδα Γυναικών Κερατσινίου
 - Ομάδα Γυναικών Μαρουσίου
 - Ομάδα Γυναικών Τήνου
 - Ομάδα Γυναικών Υμηττού
 - Ομάδα Γυναικών Χανίων
 - Ομάδα 5 Γυναικών (Θεσσαλονίκη)
 - Ομάδα Γυναικών ΑΚΟΕ
 - Ομάδα Γυναικών ΕΜΑΣ
 - Ομάδα Γυναικών Μαρασλείου Παιδαγωγικής Ακαδημίας
 - Ομάδα συμπαράστασης σε Γαλλίδα που βιάστηκε στα Χανιά
 - Φεμινιστική Ομάδα Ξένων Γυναικών
 - Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών (ΑΔΚΓ)
- 1985
 - Αυτόνομες Λεσβίες Φεμινίστριες/Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών/Λεσβιών
 - Ομάδα Αναρχοφεμινιστριών (Αμφιθέα)
 - Ομάδα Αυτοβοήθειας – Αυτογνωσίας
 - Ομάδα Γυναίκα και Φόβος
 - Ομάδα Γυναικών Γκύζη
 - Ομάδα Γυναικών Ελευσίνας
 - Ομάδα Γυναικών Κυψέλης
 - Ομάδα Εγκυμοσύνης – Γέννας – Μητρότητας
 - Ομάδα Καθηγητριών

- Ομάδα Καλλιτεχνικής Γυναικείας Δημιουργίας ‘Οι Μάγισσες’
- Ομάδα Μελέτης Μητριαρχικών Κοινωνιών
- Ομάδα του Βιβλιοπωλείου των Γυναικών
- Οργανωτική Επιτροπή Γυναικείων Διακοπών
- Ομάδα Μελέτης της Ιστορίας των Γυναικών Θεσσαλονίκης
- Θεατρική Ομάδα Γυναικών Χανίων
- Γυναικεία Επιτροπή Ένωσης για τα Δικαιώματα και την Απελευθέρωση των Λαών
- 1986
 - Αυτόνομη Ομάδα Γυναικών Θεσσαλονίκης ‘Κατίνα’
 - Αυτόνομη Ομάδα Γυναικών Κουκακίου ‘Η Λάβρυς’
 - Ομάδα ενάντια στη Βία μέσα στην Οικογένεια
 - Ομάδα Νέων Γυναικών (Παγκράτι)
 - Ομάδα Εγκυμοσύνης και Τοκετού
- 1987
 - Μικτή Ομάδα (Αγ. Παρασκευή) ή Ομάδα Αυτοεξέτασης ‘Αμαζόνες’
- 1988
 - Ομάδα Γυναίκα και Αυτοάμυνα
 - Ομάδα Γυναίκα και Δικαιοσύνη
 - Ομάδα Εκπαιδευτικών Γυναικών
 - Ομάδα κατά της Βίας και των Βιασμών (μικτή, Χανιά)
 - Γυναικεία Πρωτοβουλία Συμπαράστασης στη Βαγγελιώ Βογιατζή
- 1989
 - Αυτόνομη Ομάδα Γυναικών Λάμια
 - Πανελλήνια Ένωση Γυναικών Δημοσίων Υπαλλήλων
 - Επιτροπή Γυναικών της ΟΤΟΕ
 - Επιτροπή Γυναικών ΥΠΕΧΩΔΕ
- 1992
 - Ευρωπαϊκό Φόρουμ Αριστερών Φεμινιστριών – Ελληνικό τμήμα
- 1997
 - Σύνδεσμος Γυναικών Επιχειρηματιών Ελλάδας (Θεσσαλονίκη)
- 2000
 - Λεσβιακή Ομάδα Αθήνας (ΛΟΑ)
- 2004
 - Queericulum Vitae (Αθήνα)
- 2005
 - Terminal 119 (Θεσσαλονίκη)
 - United African Women Organization Greece/Οργάνωση Ενωμένων Γυναικών Αφρικής (Αθήνα)
- 2007
 - Εκ-φυλες
- 2008
 - Φεμινιστική Πρωτοβουλία Αλληλεγγύης στην Κωνσταντίνα Κούνεβα (Αθήνα)
- 2009
 - Μιγάδα*: Ομάδα γυναικών ενάντια στις νέες πειθαρχήσεις (Αθήνα)
 - Μωβ Καφενείο (Θεσσαλονίκη)

- 2010
 - Ομάδα Φύλου του Ομίλου Μελέτης Ιστορίας και Κοινωνίας (ΟΜΙΚ)
 - Αντισεξιστική Ομάδα στο Αντιεραρχικό Στέκι στην Ιατρική (Θεσσαλονίκη)
- 2011
 - Massqueerraid – Μαζική Ανώμαλη Επιδρομή (Θεσσαλονίκη)
 - Φεμινιστική πρωτοβουλία για την εξάλειψη της βίας κατά των γυναικών (Αθήνα)
- 2012
 - Bra-stards (Αθήνα)
 - Μπάσταρδες με Μνήμη (Θεσσαλονίκη)
- 2014
 - WildCat, αυτόνομη γυναικεία ομάδα (Πάτρα)
 - Φύλο και Φτερό, φεμινιστική και ΛΟΑΤΚΙ+ ομάδα (Ρέθυμνο)
 - Οργάνωση Γυναικείων Δικαιωμάτων ‘Το Μωβ’, σωματείο (Αθήνα)
 - Queerδιστά Πορτοκάλια, ερασιτεχνική καλλιτεχνική ομάδα (Θεσσαλονίκη)
- 2015
 - Συνέλευση Εναντία στην Κουλτούρα του Βιασμού και την Έμφυλη Βία Ξάνθης
 - FemanifestA, αναρχοφεμινιστική ομάδα (Βόλος)
 - Ομάδα Έμφυλου (Μυτιλήνη)
- 2016
 - Queer Ntekaraz, κουήρ ομάδα (Αθήνα)
- 2018
 - Anormin@, αναρχοφεμινιστική ομάδα (Μυτιλήνη)
 - Queer Ομάδα ‘Βλαχοντάνες’ (Λάρισα)
- 2019
 - Fuerza Femenina, ελευθεριακή φεμινιστική συλλογικότητα (Βόλος)

Πηγές: Έκθεση Βουλής ‘Ο φεμινισμός στα χρόνια της Μεταπολίτευσης, 1974-1990: ιδέες, συλλογικότητες, διεκδικήσεις’, ‘Χρονικό γυναικείου κινήματος’ από την ιστοσελίδα This is not a feminist project, ‘Ιστορικό του γυναικείου κινήματος στην Ελλάδα’ από το Σύλλογο Επιστημόνων Γυναικών Θεσσαλονίκης, ‘Ενδεικτικός κατάλογος γυναικείων οργανώσεων και ομάδων’ από τη Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων.

Παράρτημα 2.3: Κατάλογος περιοδικών εκδόσεων γυναικείων ομάδων και οργανώσεων του 20ού και 21ου αιώνα

- 1909
 - *Η Εφημερίς των Κυριών*, Χαρίκλεια Π. Μελανδινού
 - *Δελτίον των Ελληνίδων*, Ελένη Ρουσόπουλου
- 1921
 - *Ελληνίς*, Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων
- 1923
 - *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας
- 1928
 - *Σοσιαλιστική Ζωή*, Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών
- 1929
 - *Εφημερίς των Γυναικών*
- 1930
 - *Η Φεμινιστική*, Φεμινιστική Ένωση Μακεδονίας-Θράκης
 - *Εφημερίς των Ελληνίδων*
- 1946
 - *Μηνιαίο Δελτίο του Γυναικείου Συλλόγου Εξαρχείων-Νεαπόλεως*
- 1947
 - *Δελτίο Λυκείου Ελληνίδων*
 - *Hellenia, the voice of Greek women* (αγγλόφωνη έκδοση του Δελτίου Λυκείου Ελληνίδων)
- 1964
 - *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, ΣΔΓ (επανεκδοση)
- 1975
 - *Σύγχρονη Ελληνίδα*
- 1976
 - *Δελτίο της Ομοσπονδίας Γυναικών Ελλάδας*
- 1977
 - *Σύγχρονη Γυναίκα*, Ομοσπονδία Ελληνίδων Γυναικών
 - *Δελτίο Συνδέσμου Ελληνίδων Επιστημόνων*
 - *Δελτίο της Κίνησης Δημοκρατικών Γυναικών*
- 1978
 - *Για την Απελευθέρωση των Γυναικών*, Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών
- 1979
 - *Ανοιχτό Παράθυρο*, Ένωση Γυναικών Ελλάδας
 - *Σκούπα για το γυναικείο ζήτημα*
 - *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, ΣΔΓ (επανεκδοση)
- 1980
 - *Σφίγγα: φεμινιστικά και άλλα*, Ομάδα γυναικών του αυτόνομου χώρου
- 1982

- Ψάπρα
- Λάβρυς: λεσβιακός λόγος, Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών
- Πόλη Γυναικών
- Το μήλο και το φίδι απ' τη σκοπιά της Εύας
- Μέδουσα, Αυτόνομες Ομάδες Γυναικών ΑΠΘ
- 1983
 - Γαία, Σπίτι Γυναικών Θεσσαλονίκης
- 1984
 - Υπατία
 - Φωνή Γυναίκας, Ανεξάρτητη Κίνηση Γυναικών (Γιάννενα)
- 1985
 - Γυναικείοι Ψίθυροι, Ομάδα Γυναικών Ελευσίνας
- 1986
 - Δίνη: φεμινιστικό περιοδικό
- 1987
 - Κατίνα: φεμινιστικό περιοδικό, Αυτόνομη Ομάδα Γυναικών Θεσσαλονίκης
- 1989
 - Τελέσιλλα, Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών
- 1992
 - Φεμινιστικά Τετράδια, Τμήμα Γυναικών της ΚΠΕ και της Πολιτικής Κίνησης Γυναικών Αθήνας του Συνασπισμού και της Προόδου
- 1993
 - Δίνη: φεμινιστικό περιοδικό (επανεκδοση)
- 2005
 - QVzine, ηλεκτρονικό και έντυπο περιοδικό της ομάδας Queericulum Vitae
- 2006
 - Flesh Machine, κούρη περιοδικό για το σώμα και τις επιθυμητικές μηχανές
- 2011
 - Μιγάδα, Ομάδα Μιγάδα

Πηγές: Έκθεση Βουλής 'Ο φεμινισμός στα χρόνια της Μεταπολίτευσης, 1974-1990: ιδέες, συλλογικότητες, διεκδικήσεις', 'Χρονικό γυναικείου κινήματος' από την ιστοσελίδα This is not a feminist project, Ψηφιακό αρχείο 'Κυψέλη', Ψηφιοποιημένες συλλογές 'ΕΛΙΑ', Περιοδικό Διαβάζω τεύχος 198 (1988), 'Το φεμινιστικό έντυπο'.

Κεφάλαιο 3: Έμφυλη ανισότητα

3.1 Ορισμός έμφυλης ανισότητας

Το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Έμφυλη Ισότητα (European Institute for Gender Equality - EIGE) ορίζει την έμφυλη ανισότητα ως μια νομική, κοινωνική και πολιτισμική συνθήκη όπου το βιολογικό ή/και κοινωνικό φύλο καθορίζει διαφορές σε δικαιώματα και αξιοπρέπεια για τις γυναίκες και τους άνδρες. Αυτή η συνθήκη διαφαίνεται από την άνιση πρόσβαση που έχουν σε δικαιώματα ή τη δυνατότητα να τα απολαμβάνουν, καθώς και από την ανάληψη στερεοτυπικών κοινωνικών και πολιτισμικών ρόλων. Η έμφυλη ανισότητα επηρεάζει την κατάσταση των γυναικών και των ανδρών σε κάθε τομέα της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής στην κοινωνία, όπως στην οικογένεια, στην αγορά εργασίας, στον οικονομικό και πολιτικό βίο, στους τομείς ισχύος και λήψης αποφάσεων και στις κοινωνικές έμφυλες σχέσεις. Γεγονός που ισχύει σε κάθε κοινωνία είναι πως οι γυναίκες βρίσκονται σε θέση κατώτερη από αυτή των ανδρών³⁶.

Η έμφυλη ανισότητα είναι ένα σοβαρό ζήτημα με σφοδρές άμεσες και έμμεσες επιπτώσεις, τόσο σε κοινωνικό όσο και σε ατομικό επίπεδο. Μια από τις πιο σημαντικές επιπτώσεις είναι η δομική ανισότητα³⁷, η οποία προκύπτει από την αφομοίωση των έμφυλων ανισοτήτων στις κοινωνικές δομές, και βασίζεται στις καθιερωμένες θεωρήσεις σχετικά με τις διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών. Η οργάνωση και η ανθεκτικότητα της έμφυλης ανισότητας στις κοινωνικές δομές έχει τη βάση της στις θεωρήσεις περί ανδρισμού και θηλυκότητας, στις ιδέες σχετικά με τις προσδοκίες για τους άνδρες και τις γυναίκες, στις εσωτερικευμένες κρίσεις των πράξεών τους, στους προκαθορισμένους κανόνες για τη συμπεριφορά τους, και σε άλλες πεποιθήσεις που σχετίζονται άμεσα με την έμφυλη ανισότητα. Τα κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα, μαζί με τους θεσμούς που τα συγκροτούν και τα άτομα που δραστηριοποιούνται εντός και εκτός αυτών των θεσμών, εμπλέκονται στην παραγωγή και την αναπαραγωγή των έμφυλων κανόνων, απόψεων και στερεότυπων.

³⁶ *Gender inequality*, European Institute of Gender Equality [<https://eige.europa.eu/rdc/theseur/terms/1182>]

³⁷ *Structural inequality*, European Institute of Gender Equality [<https://eige.europa.eu/rdc/theseur/terms/1399>]

Το κοινωνικό φύλο είναι μια κατηγορική μορφή ανισότητας, με την έννοια ότι βασίζεται στη συμμετοχή του ατόμου σε μία συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα ή κατηγορία, δηλαδή, στην προκειμένη περίπτωση, στην κατηγορία της γυναίκας ή του άνδρα. Οι κατηγορικές ανισότητες που υφίστανται σε μία κοινωνία δημιουργούνται και διατηρούνται όταν αυτή η συμμετοχή του ατόμου σε μια συγκεκριμένη κατηγορία (π.χ. το να είναι ένα άτομο γυναίκα ή άνδρας) ενσωματώνεται σε συστήματα ελέγχου υλικών πόρων και εξουσίας. Η Cecilia Ridgeway υποστηρίζει πως η ισχύς και η επιμονή της έμφυλης ανισότητας είναι αποτέλεσμα του τρόπου με τον οποίον οι άνθρωποι χρησιμοποιούν το βιολογικό και το κοινωνικό φύλο από κοινού ως ένα πρωταρχικό οργανωτικό πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων. Η χρήση του φύλου ως τρόπου πλαισίωσης διαχέει έμφυλα μηνύματα, καθώς και αξιώσεις σχετικά με την ανισότητα που είναι ενσωματωμένη σε αυτά τα μηνύματα, σε κάθε σφαίρα της κοινωνικής ζωής που υλοποιείται μέσα από τις κοινωνικές σχέσεις. Το αποτέλεσμα του ρόλου που έχει το φύλο στην οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων είναι η παραμονή και επαναδιατύπωση της έμφυλης ανισότητας στις νέες οικονομικές και κοινωνικές διαρρυθμίσεις όπως αυτές εμφανίζονται, καθώς και η διατήρηση της έμφυλης ανισότητας σε αναθεωρημένη μορφή, πέρα από τις όποιες κοινωνικό-οικονομικές αλλαγές (Ridgeway, 2011: 4-7).

Η έμφυλη ανισότητα είναι μια κατάσταση όπου το μέσο άτομο του ενός φύλου (άνδρας) έχει πλεονέκτημα σε σύγκριση με το μέσο άτομο του άλλου φύλου (γυναίκα). Το κοινωνικό φύλο είναι κατηγορική διαφοροποίηση η οποία βασίζεται στις πολιτισμικές αξιώσεις σχετικά με τις διαφορές μεταξύ των ανθρώπων που ανήκουν στη μία ή στην άλλη κατηγορία φύλου. Κατ' αυτό τον τρόπο, το φύλο αποτελεί ανισότητα καθιερωμένης κατάστασης (status inequality). Όταν οι διάφορες πολιτισμικές θεωρήσεις (π.χ. στερεότυπα) σχετικά με τις γυναίκες και τους άνδρες περιλαμβάνουν αξιώσεις σχετικά με τις διαφορές στο status και στις ικανότητες των δύο φύλων, τότε βασίζουν την έμφυλη ανισότητα πάνω στην ίδια τη συμμετοχή στην κατηγορία της γυναίκας ή του άνδρα. Με άλλα λόγια, η γυναίκα υφίσταται ανισότητα ακριβώς επειδή είναι γυναίκα. Ένα ακόμα αποτέλεσμα της επιρροής που έχει το status των φύλων στην εντύπωση που έχουμε για τους ανθρώπους είναι το γεγονός ότι μια γυναίκα σε μια συγκεκριμένη κοινωνική θέση (π.χ. διευθύνουσα σύμβουλος σε μια επιχείρηση) δεν είναι ακριβώς ισότιμη με έναν άνδρα στην αντίστοιχη θέση, παρά τη δομική ισοδυναμία των θέσεων. Ο παράγοντας 'status' έχει τις ρίζες του στις πεποιθήσεις σχετικά με τη φύση των γυναικών και των ανδρών, και παίζει σημαντικό ρόλο

στην επικράτηση του φύλου ως μια ξεχωριστή μορφή ανισότητας με τη δική του κοινωνική δυναμική (Ridgeway ό.π.: 10-11).

Η έμφυλη ανισότητα έχει επιπτώσεις στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη, καθώς οι κοινωνίες που κάνουν διακρίσεις με βάση το φύλο επιφέρουν αρνητικό αντίκτυπο στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας, και οδηγούν στην απώλεια ταλέντου και σε μια χαμηλότερη ποιότητα ζωής (Anastasiou, Fliippidis και Stergiou, 2015: 42).

3.2 Έμφυλη ανισότητα στην Ελλάδα

Στο παρακάτω κομμάτι παρουσιάζονται και αναλύονται τα στατιστικά στοιχεία σχετικά με την έμφυλη ανισότητα στην Ελλάδα σε σύγκριση με την Ευρωπαϊκή Ένωση για τις περιόδους 1974 με 1989 και 1990 με 2010. Τα στοιχεία έχουν συλλεχθεί από τη βάση δεδομένων της Παγκόσμιας Τράπεζας (World Bank) και του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου για την Έμφυλη Ισότητα (European Institute for Gender Equality). Πρώτα παρατίθενται οι πίνακες με τα σχετικά στατιστικά στοιχεία, χωρισμένα σε θεματικές κατηγορίες, και έπειτα ακολουθεί η αποτύπωση της συνολικής εικόνας που δίνουν τα στοιχεία για την κατάσταση σχετικά με την ανισότητα μεταξύ των δύο φύλων στην Ελλάδα στην εκάστοτε περίοδο.

3.2 Α. Στοιχεία από την Παγκόσμια Τράπεζα για την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση

Στους παρακάτω πίνακες παρατίθενται τα στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας για την Ελλάδα και σε παρένθεση τα στοιχεία για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Τους πίνακες ακολουθεί ανάλυση των στοιχείων και σύγκριση μεταξύ Ελλάδας και ΕΕ. Για τους δείκτες που διαθέτουν στοιχεία για πάνω από 1 έτη στην κάθε χρονική περίοδο έχει υπολογισθεί ο μέσος όρος για γυναίκες και άνδρες. Όπου δεν υπάρχουν πληροφορίες από τους σχετικούς δείκτες αναγράφεται το σύμβολο – . Για τους δείκτες που δεν αφορούν τους άνδρες (π.χ. εφηβική γονιμότητα) αναγράφεται το σύμβολο Χ. Για τους δείκτες που δε διέθεταν στοιχεία για την ομάδα χωρών της ΕΕ, υπολογίστηκε ο σταθμικός μέσος όρος για το σύνολο των χωρών της ΕΕ για τους δείκτες που διέθεταν στοιχεία για τουλάχιστον τις μισές χώρες της ΕΕ-28. Πολλοί δείκτες δε διέθεταν στοιχεία για κάθε έτος

των δύο χρονικών περιόδων. Στο Παράρτημα 3 υπάρχει υπόμνημα με αυτούς τους δείκτες και τα έτη για τα οποία υπάρχουν στοιχεία, καθώς και οι ορισμοί των δεικτών.

Πίνακας 3.1: Έμφυλοι δημογραφικοί δείκτες για Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση (1974-1989 και 1990-2010)

Δείκτες	1974-1989		1990-2010	
	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες
Δ1 Γυναικείος πληθυσμός (%)	50,5 (51,3)	X	50,4 (51,2)	X
Δ2 Προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση (έτη)	77,2 (76,7)	71,2 (70,0)	81,0 (80,5)	76,0 (74,0)
Δ3 Προσδόκιμο ζωής στα 60 χρόνια (έτη)	21,6 (21,1)	17,3 (16,9)	23,7 (23,5)	20,5 (19,2)
Δ4 Εφηβική γονιμότητα (γέννες ανά 1.000 γυναίκες 15-19 ετών)	42,3 (28,7)	X	13,2 (17,0)	X
Δ5 Ηλικία στον πρώτο γάμο (έτη)	22,5 (22,9)	27,6% (26,2%)	25,7 (27,5)	30,4 (30,4)
Δ6 Γονιμότητα (γέννες ανά γυναίκα)	2,0 (1,8)	X	1,3 (1,5)	X

Πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα

Από τους δημογραφικούς δείκτες, αυτός της εφηβικής γονιμότητας είναι ίσως εκείνος που πιστοποιεί τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των γυναικών μεταξύ των δύο περιόδων. Την περίοδο 1974-1989 η τιμή του ήταν πολύ υψηλή, με 4,2 στις 100 γυναίκες ηλικίας 15 με 19 ετών να γεννούν, αλλά μειώθηκε ραγδαία, σε 1,3% στην περίοδο 1990-2010. Η μείωση μπορεί να αποδοθεί στην αυξημένη χρήση σύγχρονων μεθόδων αντισύλληψης από τις γυναίκες, στην αύξηση της ηλικίας στον πρώτο γάμο, αλλά και στην υψηλή συχνότητα των εκτρώσεων μετά τη νομιμοποίησή τους το 1986. Ενώ την πρώτη περίοδο, η εφηβική γονιμότητα της Ελλάδας ήταν πολύ υψηλότερη από της ΕΕ, στην επόμενη περίοδο βρέθηκε σε χαμηλότερα επίπεδα από τον σταθμικό μέσο ευρωπαϊκό όρο.

Ο γενικός δείκτης της γυναικείας γονιμότητας μειώθηκε σημαντικά από 2 σε 1,3 γέννες ανά γυναίκα αναπαραγωγικής ηλικίας. Στις αναπτυσσόμενες χώρες η μείωση της γονιμότητας είναι αποδεκτή, και μάλιστα έχει γίνει επιδίωξη της δημογραφικής και κοινωνικής πολιτικής σε πολλές

από αυτές τις χώρες. Όμως στις ‘ώριμες’ δυτικές κοινωνίες θεωρείται απειλή, καθώς θέτει σε κίνδυνο τη βιωσιμότητα των σχετικά προηγμένων ασφαλιστικών τους συστημάτων. Η μείωση της γονιμότητας, ομοίως με τη μείωση της εφηβικής γονιμότητας, μπορεί να αποδοθεί στην αυξημένη χρήση σύγχρονων μεθόδων αντισύλληψης και στη συχνότητα των εκτρώσεων, καθώς και στο ανεβασμένο μορφωτικό επίπεδο και την αυξημένη συμμετοχή των γυναικών στις αγορές εργασίας. Η γονιμότητα στην Ελλάδα ήταν υψηλότερη από ό,τι στην ΕΕ στην περίοδο 1974-1989, αλλά χαμηλότερη στη δεύτερη περίοδο.

Το προσδόκιμο ζωής των γυναικών, τόσο κατά τη γέννηση, όσο και στα 60 χρόνια ζωής, ήταν υψηλότερο από των ανδρών κατά 6 και 4 χρόνια αντίστοιχα, χάσματα που μειώθηκαν κατά περίπου 1 χρόνο στη δεύτερη περίοδο. Η σχετική υπεροχή των γυναικών στο προσδόκιμο ζωής είναι ένα πολύ συνηθισμένο χαρακτηριστικό των χαρακτηριζόμενων ως ‘προηγμένων’ κοινωνιών. Τα προσδόκια ζωής, τόσο κατά τη γέννηση όσο και στα 60 χρόνια ζωής, ήταν υψηλότερα στην Ελλάδα από ό,τι στην ΕΕ.

Στην Ελλάδα, οι γυναίκες παντρεύονταν 5 χρόνια νεότερες από τους άνδρες σε κάθε περίοδο, και η ηλικία στο γάμο αυξήθηκε για τα δύο φύλα στην περίοδο 1990-2010 κατά 3 χρόνια. Οι Ελληνίδες παντρεύονταν νεότερες από τις Ευρωπαίες. Η ηλικία γάμου αυξήθηκε περισσότερο στην Ελλάδα απ’ ό,τι στην ΕΕ.

Πίνακας 3.2: Έμφυλοι δείκτες υγείας για Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση (1974-1989 και 1990-2010)

Δείκτες	1974-1989		1990-2010	
	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες
Υ1 Μητρική θνησιμότητα (ανά 100.000 ζωντανές γέννες)	-	X	3,7 (11,8)	X
Υ2 Βρεφική θνησιμότητα (ανά 1.000 ζωντανές γέννες)	-	-	5,5 (5,9)	6,4 (7,3)
Υ3 Θνησιμότητα παιδιών μέχρι 5 ετών (ανά 1.000 ζωντανές γέννες)	-	-	6,3 (7,0)	7,5 (8,8)
Υ4 Χρήση αντισύλληψης, οποιαδήποτε μέθοδος (%)	77,2 (40,1)	X	68,8 (55,4)	X

Πίνακας 3.2: Έμφυλοι δείκτες υγείας για Ελλάδα και ΕΕ (συνέχεια)

Δείκτες	1974-1989		1990-2010	
	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες
Υ5 Χρήση αντισύλληψης, σύγχρονες μέθοδοι (%)	31,6 (70,5)	X	39,8 (71,0)	X
Υ6 Αναιμία στις γυναίκες αναπαραγωγικής ηλικίας (%)	-	X	14,6 (17,0)	X
Υ7 Κρούσματα HIV (%)	-	-	0,1 (0,1)	0,1 (0,1)
Υ8 Υπέρβαροι (%)	42,0 (39,2)	48,2 (46,7)	50,2 (46,3)	59,6 (57,8)
Υ9 Παχύσαρκοι (%)	15,0 (13,2)	9,1 (9,0)	20,8 (17,7)	16,2 (15,8)

Πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα

Στην περίοδο 1974-1989, 8 στις 10 γυναίκες χρησιμοποίησαν οποιαδήποτε μέθοδο αντισύλληψης, ενώ 3 στις 10 χρησιμοποίησαν σύγχρονες³⁸ μεθόδους. Στην περίοδο 1990-2010, οι γυναίκες που έκαναν χρήση οποιασδήποτε μεθόδου αντισύλληψης μειώθηκαν σε 7 στις 10, ενώ αυτές που χρησιμοποιούσαν σύγχρονες μεθόδους αυξήθηκαν σε 4 στις 10 γυναίκες. Το γεγονός αυτό μπορεί να σχετίζεται με την αύξηση στην ενημέρωση περί αντισύλληψης από κέντρα οικογενειακού προγραμματισμού. Τέσσερις γυναίκες πέθαιναν από αιτίες σχετικές με την εγκυμοσύνη ανά 100.000 ζωντανές γέννες. Λιγότερα θηλυκά από αρσενικά βρέφη πέθαιναν πριν φτάσουν στο πρώτο έτος ζωής και λιγότερα θηλυκά από αρσενικά παιδιά πέθαιναν πριν τα πέντε χρόνια ζωής. Η έμφυλη διαφορά υπέρ των θηλυκών ατόμων όσον αφορά τη βρεφική και παιδική θνησιμότητα είναι κάτι που παρατηρείται σε όλο το λεγόμενο 'αναπτυγμένο' κόσμο, και η Ελλάδα δεν αποτελεί εξαίρεση. Μάλιστα οι ελληνικές στατιστικές σε αυτούς τους δύο τομείς είναι καλύτερες από τους αντίστοιχους σταθμικούς μέσους όρους της ΕΕ, τόσο για τα θηλυκά όσο και για τα αρσενικά άτομα.

Η χρήση σύγχρονων μεθόδων αντισύλληψης ήταν πολύ υψηλότερη στην ΕΕ, αλλά η χρήση τους στην Ελλάδα αυξήθηκε περισσότερο. Στην περίοδο 1990-2010, η μητρική θνησιμότητα στην ΕΕ ήταν τριπλάσια από της Ελλάδας. Η θνησιμότητα βρεφών και παιδιών μέχρι πέντε ετών

³⁸ Οι σύγχρονοι μέθοδοι αντισύλληψης περιλαμβάνουν γυναικεία και ανδρική στείρωση, αντισυλληπτικά χάπια, ενδομήτριο σπείραμα, αρσενικό και γυναικείο προφυλακτικό, ενέσιμη αντισύλληψη, εμφύτευμα, μεθόδους κολπικού φραγμού και αντισύλληψη εκτάκτου ανάγκης.

(χαμηλότερη για τα θηλυκά βρέφη και παιδιά απ' ό,τι για τα αρσενικά σε κάθε περιοχή) ήταν χαμηλότερη στην Ελλάδα, ενώ το έμφυλο χάσμα ήταν μεγαλύτερο στην ΕΕ.

Η Ελλάδα είχε περισσότερους υπέρβαρους και παχύσαρκους³⁹ ανθρώπους από την ΕΕ. Η ΕΕ είχε μεγαλύτερο έμφυλο χάσμα στους υπέρβαρους ανθρώπους και μικρότερο έμφυλο χάσμα στην παχυσαρκία. Ο υπέρβαρος πληθυσμός αυξήθηκε το ίδιο στις δύο περιοχές, ενώ ο παχύσαρκος πληθυσμός αυξήθηκε περισσότερο στην Ελλάδα. Η αναιμία στις Ελληνίδες αναπαραγωγικής ηλικίας βρισκόταν σε χαμηλότερο επίπεδο από ό,τι στις Ευρωπαίες στην περίοδο 1990-2010.

Πίνακας 3.3: Έμφυλοι δείκτες εκπαίδευσης και μορφωτικού επιπέδου για Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση (1974-1989 και 1990-2010)

Δείκτες	1974-1989		1990-2010	
	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες
EK1 Αλφαριθμητισμός ενηλίκων (%)	85,3 (97,1)	96,1 (98,3)	91,6 (98,1)	96,3 (98,9)
EK2 Αλφαριθμητισμός νέων (%)	98,9 (99,2)	99,0 (99,2)	99,3 (99,4)	99,3 (99,4)
EK3 Καμία εκπαίδευση (%)	17,7 (-)	4,7 (-)	4,1 (-)	1,6 (-)
EK4 Μερική πρωτοβάθμια εκπαίδευση (%)	18,4 (-)	15,3 (-)	5,6 (-)	3,5 (-)
EK5 Πρωτοβάθμια εκπαίδευση (%)	41,7 (-)	47,1 (-)	34,9 (-)	30,6 (-)
EK6 Κατώτατη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (%)	4,2 (-)	8,2 (-)	7,9 (-)	10,9 (-)
EK7 Ανώτατη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (%)	13,1 (-)	14,1 (-)	25,1 (-)	28,1 (-)
EK8 Πτυχίο πανεπιστημίου ή ισάξιο (%)	4,9 (-)	10,5 (-)	18,6 (-)	21,5 (-)
EK9 Παιδιά εγγεγραμμένα στην πρωτοβάθμια (%)	94,1 (95,9)	93,1 (95,6)	91,6 (97,3)	91,9 (97,3)
EK10 Παιδιά ηλικίας δημοτικού εκτός σχολείου	25.731 (679.379)	32.312 (777.007)	30.776 (394.150)	31.734 (416.242)
EK11 Αναμενόμενα έτη εκπαίδευσης	11,5 (12,8)	12,1 (12,9)	14,2 (15,4)	14,0 (15,0)

³⁹ Υπέρβαροι ενήλικες θεωρούνται αυτοί που έχουν Δείκτη Μάζας Σώματος πάνω από 25 κιλά ανά μ². Παχύσαρκοι ενήλικες θεωρούνται αυτοί που έχουν Δείκτη Μάζας Σώματος πάνω από 30 κιλά ανά μ².

Πίνακας 3.3: Έμφυλοι δείκτες εκπαίδευσης και μορφωτικού επιπέδου για Ελλάδα και ΕΕ (συνέχεια)

Δείκτες	1974-1989		1990-2010	
	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες
EK12 Εγγραφές στην πρώτη τάξη του δημοτικού (%)	-	-	90,4 (-)	91,6 (-)
EK13 Παραμονή στο σχολείο μέχρι την 5^η τάξη του δημοτικού (%)	97,5 (-)	97,3 (-)	97,8 (46,8)	96,7 (46,7)
EK14 Μαθήτριες πρωτοβάθμιας (%)	48,3 (48,6)	X	48,5 (48,6)	X
EK15 Μαθήτριες δευτεροβάθμιας (%)	45,6 (48,9)	X	48,3 (49,0)	X

Πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα

Παρά την πρόοδο στην εκπαίδευση των γυναικών που συντελούταν στην περίοδο 1974-1989, το μορφωτικό επίπεδο των γυναικών υστερούσε σημαντικά έναντι των ανδρών. Οι γυναίκες χωρίς καμία εκπαίδευση ήταν τετραπλάσιες από τους άνδρες και το ποσοστό των γυναικών που έλαβαν μόνο μερική πρωτοβάθμια εκπαίδευση ήταν μεγαλύτερο από των ανδρών. Αυτά δείχνουν την έντονη κοινωνική μεροληψία εις βάρος της μόρφωσης των γυναικών που επικρατούσε στις πρώτες δεκαετίες της μεταπολεμικής και μετεμφυλιακής περιόδου που επηρέαζε αρνητικά το μορφωτικό τους επίπεδο στις δεκαετίες του 1970 και 1980. Είναι χαρακτηριστικό ότι την περίοδο 1974-1989 το ποσοστό γυναικείου αναλφαβητισμού άγγιζε το 15% ενώ των ανδρών ήταν περίπου 4%. Παράλληλα, στην υπόλοιπη ΕΕ ουσιαστικά δεν υπήρχε πρόβλημα αναλφαβητισμού και έμφυλου σχετικού χάσματος στην ίδια περίοδο.

Το έμφυλο χάσμα στο μορφωτικό επίπεδο κατά την πρώτη περίοδο καταγράφεται εάν αναλυθεί και σε κάθε βαθμίδα εκπαίδευσης. Οι γυναίκες που είχαν την πρωτοβάθμια, την κατώτατη και ανώτατη δευτεροβάθμια και την τριτοβάθμια εκπαίδευση⁴⁰ (ξεχωριστά) ως ανώτατο μορφωτικό επίπεδο ήταν λιγότερες από τους άνδρες. Περισσότεροι άνδρες παρά γυναίκες έφτασαν μέχρι το δημοτικό, ενώ αυτοί που έφτασαν μέχρι το γυμνάσιο ήταν σχεδόν διπλάσιοι από τις γυναίκες. Η διαφορά στα ποσοστά γυναικών και ανδρών που τελείωσαν το λύκειο ήταν πολύ μικρότερη, αλλά και πάλι εις βάρος των γυναικών. Το ποσοστό των ανδρών με πανεπιστημιακό πτυχίο ήταν διπλάσιο από των γυναικών. Ωστόσο, η μόρφωση της νέας γενιάς, και ιδιαίτερα των νέων

⁴⁰ Πρωτοβάθμια εκπαίδευση = δημοτικό, κατώτατη δευτεροβάθμια εκπαίδευση = γυμνάσιο, ανώτατη δευτεροβάθμια εκπαίδευση = λύκειο, τριτοβάθμια εκπαίδευση = πανεπιστήμιο.

γυναικών, εκείνης της περιόδου βελτιωνόταν. Δεν υπήρχε ανισότητα στον αναλφαβητισμό μεταξύ των νέων γυναικών και ανδρών, στοιχείο ενδεικτικό της βελτίωσης του εκπαιδευτικού συστήματος με την εφαρμογή της υποχρεωτικής φοίτησης στη πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Οι άνδρες αναμένονταν να έχουν μόνο ελαφρά μεγαλύτερο χρόνο εκπαίδευσης από ό,τι οι γυναίκες. Στο μαθητικό σώμα, οι έμφυλες συγκρίσεις δείχνουν εξίσωση.

Το μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού ανέβηκε σημαντικά στη δεύτερη περίοδο, αλλά οι γυναίκες συνέχισαν να υστερούν. Το έμφυλο χάσμα στον αναλφαβητισμό του πληθυσμού μειώθηκε σημαντικά, καθώς τα ποσοστά γυναικών αποφοίτων εννεαετούς, δωδεκαετούς και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αυξήθηκαν εντυπωσιακά, μειώνοντας μάλιστα σε κάποιες περιπτώσεις το χάσμα τους από τα αντίστοιχα των ανδρών. Όμως, οι γυναίκες που δεν έλαβαν καμία εκπαίδευση ήταν τριπλάσιες από τους άνδρες, περισσότερες γυναίκες από άνδρες έλαβαν μόνο μερική πρωτοβάθμια εκπαίδευση, και περισσότερες γυναίκες από άνδρες τελείωσαν μόνο το δημοτικό. Ακόμα, οι άνδρες απόφοιτοι γυμνασίου παρέμειναν περισσότεροι από τις γυναίκες και, παρότι τα ποσοστά αποφοίτησης από το λύκειο και το πανεπιστήμιο αυξήθηκαν ραγδαία, το έμφυλο χάσμα εις βάρος των γυναικών παρέμεινε, αυξημένο στην περίπτωση του λυκείου και μειωμένο στην περίπτωση του πανεπιστημίου.

Ο αλφαβητισμός των νέων (ηλικίες 15-24 έτη) αυξήθηκε ελαφρώς, καθώς η εξάλειψη του αναλφαβητισμού των νέων είχε ήδη επιτευχθεί την προηγούμενη περίοδο. Σε αντίθεση με την πρώτη περίοδο, τα κορίτσια ηλικίας δημοτικού που ήταν εγγεγραμμένα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση στην περίοδο 1990-2010 ήταν λιγότερα από τα αγόρια, και περισσότερα κορίτσια από αγόρια ηλικίας δημοτικού βρίσκονταν εκτός σχολείου. Η ανισότητα στα αναμενόμενα έτη εκπαίδευσης της προηγούμενης περιόδου εξαλείφθηκε, ως συνέπεια της προόδου που συντελέστηκε μέσω της αυξημένης φοίτησης γυναικών σε σχέση με τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Τα αγόρια που παρέμειναν στο δημοτικό μέχρι την πέμπτη τάξη μειώθηκαν, ενώ τα κορίτσια αυξήθηκαν ελαφρώς. Στη δεύτερη περίοδο, το ποσοστό μαθητριών στην πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση παρέμεινε χαμηλότερο από αυτό των μαθητών, αλλά αυξήθηκε από την προηγούμενη περίοδο, ιδίως στη δευτεροβάθμια.

Η σύγκριση των στοιχείων του μορφωτικού επιπέδου της Ελλάδας με τα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης δείχνει ότι η έμφυλη ανισότητα στην εκπαίδευση στην ΕΕ ήταν χαμηλότερη από ότι στην Ελλάδα. Ο αλφαβητισμός ενηλίκων στην Ελλάδα ήταν συνολικά χαμηλότερος απ' ό,τι στην ΕΕ,

και το έμφυλο χάσμα εις βάρος των ενήλικων γυναικών στον αλφαριθμητισμό στην Ελλάδα ήταν πολύ μεγαλύτερο από αυτό της ΕΕ. Ο αλφαριθμητισμός ενήλικων γυναικών παρουσίασε πολύ μεγαλύτερη βελτίωση στην Ελλάδα από ό,τι στην ΕΕ. Σε αντίθεση με την Ελλάδα, στην ΕΕ τα δύο φύλα είχαν ίσα αναμενόμενα έτη εκπαίδευσης στην πρώτη περίοδο, ενώ στη δεύτερη οι γυναίκες είχαν ελαφρύ προβάδισμα.

Τα κορίτσια ηλικίας δημοτικού που ήταν εγγεγραμμένα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση στην ΕΕ ήταν ελαφρώς περισσότερα από τα αγόρια στην περίοδο 1974-1989, ενώ στην περίοδο 1990-2010 τα ποσοστά των δύο φύλων αυξάνονται και εξισορροπούνται, ενώ στην Ελλάδα μειώθηκαν. Στην ΕΕ υπήρχε έμφυλο χάσμα εις βάρος των ανδρών στην ολοκλήρωση του δημοτικού σε κάθε περίοδο, ενώ στην Ελλάδα υπήρχε μόνο στην πρώτη. Η συμμετοχή κοριτσιών στην πρωτοβάθμια βρισκόταν λίγο κάτω από το μέσο όρο και στις δύο περιοχές, ενώ η συμμετοχή κοριτσιών στη δευτεροβάθμια ήταν υψηλότερη στην ΕΕ.

Πίνακας 3.4: Έμφυλοι δείκτες εργασίας για Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση (1974-1989 και 1990-2010)

Δείκτες	1974-1989		1990-2010	
	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες
EP1 Εργατικό δυναμικό (%)	-	-	38,4 (43,6)	61,6 (56,4)
EP2 Συμμετοχή ενηλίκων στο εργατικό δυναμικό (%)	32,4 (42,8)	67,3 (70,5)	39,1 (47,8)	64,4 (66,3)
EP3 Συμμετοχή νέων στο εργατικό δυναμικό (%)	33,2 (51,2)	44,0 (59,2)	32,2 (42,6)	39,4 (49,6)
EP4 Αναλογία ενηλίκων εργαζομένων προς συνολικό πληθυσμό (%)	30,0 (37,1)	65,7 (63,7)	33,4 (42,9)	60,4 (60,7)
EP5 Αναλογία νέων εργαζομένων προς συνολικό πληθυσμό (%)	23,0 (40,3)	38,8 (48,7)	20,6 (34,3)	31,7 (40,4)
EP6 Εργατικό δυναμικό με βασική εκπαίδευση (%)	-	-	57,0 (52,6)	41,4 (41,8)
EP7 Εργατικό δυναμικό με μέση εκπαίδευση (%)	-	-	73,3 (74,8)	61,7 (68,7)
EP8 Εργατικό δυναμικό με ανώτατη εκπαίδευση (%)	-	-	82,5 (81,8)	80,9 (80,1)
EP9 Ανεργία ενηλίκων (%)	10,8 (6,8)	5,0 (5,6)	14,6 (10,3)	6,3 (8,6)
EP10 Ανεργία νέων (%)	30,7 (23,7)	16,1 (19,1)	36,0 (21,3)	19,5 (19,5)
EP11 Ανεργες/οι με βασική εκπαίδευση (%)	-	-	6,3 (14,9)	8,9 (15,3)

Πίνακας 3.4: Έμφυλοι δείκτες εργασίας για Ελλάδα και ΕΕ (συνέχεια)

Δείκτες	1974-1989		1990-2010	
	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες
EP12 Άνεργες/οι με μέση εκπαίδευση (%)	-	-	8,1 (8,9)	12,7 (10,0)
EP13 Άνεργες/οι με ανώτατη εκπαίδευση (%)	-	-	4,9 (4,7)	7,7 (5,3)
EP14 Συνεισφέρουσες/οντες οικογενειακές/οί εργαζόμενες/οι (%)	-	-	4,4 (4,1)	17,3 (1,5)
EP15 Εργοδότες/ριες (%)	-	-	3,4 (2,6)	10,0 (6,5)
EP16 Αυτοαπασχολούμενες/οι (%)	-	-	17,1 (8,0)	28,6 (12,8)
EP17 Εργασία στον αγροτικό τομέα (%)	-	-	18,7 (7,0)	15,2 (8,0)
EP18 Εργασία στο βιομηχανικό τομέα (%)	-	-	12,0 (16,8)	29,1 (39,0)
EP19 Εργασία στον υπηρεσιακό τομέα (%)	-	-	69,3 (76,2)	57,7 (53,0)
EP20 Δασκάλες πρωτοβάθμιας (%)	48,2 (77,2)	X	57,3 (81,6)	X
EP21 Καθηγήτριες δευτεροβάθμιας (%)	48,1 (54,3)	X	54,9 (59,6)	X
EP22 Γυναικείο ακαδημαϊκό προσωπικό τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (%)	32,1 (29,1)	X	33,7 (34,9)	X

Πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα

Στην περίοδο 1974-1989 υπήρχε υψηλή έμφυλη ανισότητα εις βάρος των γυναικών στη συμμετοχή τους στο εργατικό δυναμικό και στη μισθωτή εργασία. Η συμμετοχή ενήλικων γυναικών στο εργατικό δυναμικό ήταν το 1/3 της συμμετοχής των ενήλικων ανδρών, ενώ στις ηλικίες 15-24 η συμμετοχή των γυναικών ήταν επίσης χαμηλότερη, αλλά με μικρότερο έμφυλο χάσμα. Η συμμετοχή των γυναικών ηλικίας 15-24 ετών στο εργατικό δυναμικό ήταν υψηλότερη από τη συμμετοχή των ενήλικων γυναικών. Το ποσοστό ενήλικων εργαζόμενων ανδρών ήταν υπερτριπλάσιο του αντίστοιχου ποσοστού των γυναικών. Στις ηλικίες των νέων, το ποσοστό εργαζομένων γυναικών ήταν επίσης μικρότερο από των ανδρών, με μικρότερη αλλά εξίσου σημαντική διαφορά απ' ό,τι στο σύνολο των ενηλίκων.

Το ποσοστό της γυναικείας ανεργίας ήταν υπερδιπλάσιο από των ανδρών για τον ενήλικο πληθυσμό, με 1 στις 10 γυναίκες να βρίσκεται εκτός δουλειάς. Η ανεργία των νέων γυναικών βρισκόταν σε σχεδόν διπλάσια επίπεδα από αυτή των νέων ανδρών. Η συμμετοχή των γυναικών στο εκπαιδευτικό προσωπικό ως δασκάλες και καθηγήτριες στην πρωτοβάθμια και τη

δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην περίοδο 1974-1989 βρισκόταν λίγο κάτω από το μισό του συνόλου, ενώ στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, οι γυναίκες αποτελούσαν σχεδόν το 1/3 του προσωπικού.

Στην περίοδο 1990-2010, η ανισότητα εις βάρος των γυναικών στο κομμάτι του εργατικού δυναμικού και του εργαζόμενου πληθυσμού συνεχίστηκε, αλλά το έμφυλο χάσμα σε αυτούς τους τομείς μειώθηκε. Αυτό συνέβη επειδή οι άνδρες εργαζόμενοι μειώθηκαν, ενώ οι γυναίκες εργαζόμενες αυξήθηκαν σημαντικά. Ακόμα, η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό αυξήθηκε, ενώ η συμμετοχή των ανδρών μειώθηκε. Οι γυναίκες αποτελούσαν πλέον το 40% του εργατικού δυναμικού της χώρας. Τα στοιχεία δείχνουν ότι οι περισσότερες γυναίκες με βασική εκπαίδευση εργάζονταν ενώ οι περισσότεροι άνδρες με βασική εκπαίδευση δεν εργάζονταν, και το ποσοστό γυναικών με μέση εκπαίδευση που εργαζόταν ήταν μεγαλύτερο από το αντίστοιχο ποσοστό των ανδρών. Τα ποσοστά συμμετοχής στην εργασία γυναικών και ανδρών αποφοίτων πανεπιστημίου ήταν σχεδόν ίσα.

Η ανεργία αυξήθηκε γενικά, αλλά συνέχισε να πλήττει τις γυναίκες δυσανάλογα, καθώς η γυναικεία ανεργία αυξήθηκε περισσότερο από την ανδρική. Οι ενήλικες άνεργες ήταν πλέον υπερδιπλάσιες από τους ενήλικους άνεργους, και οι νέες άνεργες ήταν σχεδόν διπλάσιες από τους νέους άνεργους. Οι άνεργοι άνδρες απόφοιτοι δημοτικού, λυκείου και πανεπιστημίου ήταν περισσότεροι από τις γυναίκες με αντίστοιχο μορφωτικό επίπεδο, με μεγαλύτερη απόκλιση στο κομμάτι της μέσης εκπαίδευσης. Συνολικά, η ανεργία έπληττε περισσότερο τις γυναίκες και τους άνδρες με μέση εκπαίδευση, και λιγότερο αυτούς με ανώτατη εκπαίδευση.

Στην περίοδο 1990-2010 παρατηρούνται σημαντικές διαφορές στη συμμετοχή των φύλων στην εργασία, με τις γυναίκες να μειονεκτούν στους περισσότερους. Οι άνδρες που εργάζονταν σε οικογενειακή επιχείρηση ήταν σχεδόν τετραπλάσιοι από τις γυναίκες, οι εργοδότες ήταν τριπλάσιοι από τις εργοδότριες και οι άνδρες αυτοαπασχολούμενοι ήταν πολύ περισσότεροι από τις γυναίκες. Η πλειονότητα των εργαζόμενων γυναικών εργάζονταν στις υπηρεσίες, αρκετές συμμετείχαν στον αγροτικό τομέα και η μειονότητα των γυναικών εργάζονταν στο βιομηχανικό τομέα. Ο τομέας των υπηρεσιών απασχολούσε επίσης λίγο παραπάνω από τους μισούς εργαζόμενους άνδρες, ο αγροτικός τομέας απασχολούσε σχεδόν 2 στους 10 άνδρες, ενώ πολλοί άνδρες εργάζονταν και στο βιομηχανικό τομέα. Οι γυναίκες εργάζονταν στις υπηρεσίες και στον αγροτικό τομέα περισσότερο από ό,τι οι άνδρες, ενώ στο βιομηχανικό τομέα οι άνδρες ήταν

υπερδιπλάσιοι από τις γυναίκες. Η συμμετοχή των γυναικών στο προσωπικό της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αυξήθηκε αρκετά από την προηγούμενη περίοδο, με τις γυναίκες να αποτελούν πλέον πάνω από το μισό των δασκάλων και καθηγητών. Επίσης, ελαφρά αύξηση παρουσίασε και η συμμετοχή τους στο προσωπικό της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Στην ΕΕ, η συνολική συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό ήταν υψηλότερη από ό,τι στην Ελλάδα. Η ανισότητα εις βάρος των γυναικών παρατηρείται σε κάθε περιοχή, αλλά ήταν εντονότερη στην Ελλάδα, με μεγαλύτερο έμφυλο χάσμα στον ενήλικο πληθυσμό. Στην ΕΕ, η συμμετοχή των ενήλικων γυναικών στο εργατικό δυναμικό αυξήθηκε λιγότερο και η συμμετοχή των ενήλικων ανδρών μειώθηκε λιγότερο απ' ό,τι στην Ελλάδα. Η συμμετοχή των νέων γυναικών και ανδρών στο εργατικό δυναμικό στην ΕΕ μειώθηκε πολύ περισσότερο απ' ό,τι στην Ελλάδα. Το έμφυλο χάσμα της ΕΕ στη συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό ήταν εξαιρετικά μικρότερο από της Ελλάδας και παρουσίασε μεγαλύτερη μείωση απ' ό,τι το χάσμα της Ελλάδας στη δεύτερη περίοδο. Ο εργαζόμενος πληθυσμός της ΕΕ αυξήθηκε στη δεύτερη περίοδο, ενώ στην Ελλάδα μειώθηκε. Στην πρώτη περίοδο, οι ενήλικες εργαζόμενες της ΕΕ αυξήθηκαν περισσότερο από ό,τι στην Ελλάδα. Οι εργαζόμενοι μειώθηκαν ελαφρώς και στις δύο περιοχές. Το χάσμα μεταξύ εργαζόμενων γυναικών και ανδρών στον ενήλικο πληθυσμό μειώθηκε με τον ίδιο ρυθμό στις δύο περιοχές, ενώ το χάσμα στο νέο εργαζόμενο πληθυσμό της ΕΕ μειώθηκε λιγότερο από ό,τι στην Ελλάδα. Με λίγα λόγια, η ανισότητα εις βάρος των γυναικών στον τομέα της εργασίας ήταν πραγματικότητα και στις δύο περιοχές, αλλά πιο έντονη στην περίπτωση της Ελλάδας.

Οι γυναίκες απόφοιτοι λυκείου συμμετείχαν στο εργατικό δυναμικό στα ίδια επίπεδα στις δύο περιοχές, ενώ οι άνδρες απόφοιτοι λυκείου της ΕΕ συμμετείχαν σε χαμηλότερο επίπεδο. Οι αποκλίσεις μεταξύ των φύλων στη συμμετοχή αποφοίτων δημοτικού και λυκείου στο εργατικό δυναμικό ήταν σημαντικά μεγαλύτερες στην περίπτωση της Ελλάδας, υποδεικνύοντας μεγαλύτερη έμφυλη ανισότητα σε αυτό τον τομέα, ενώ η απόκλιση μεταξύ των φύλων όσον αφορά τους απόφοιτους πανεπιστημίου ήταν παρόμοια και στις δύο περιοχές.

Η ανεργία των ενήλικων γυναικών ήταν πολύ υψηλότερη στην Ελλάδα. Η γυναικεία ανεργία αυξήθηκε με τον ίδιο ρυθμό και στις δύο περιοχές. Η ανεργία των νέων γυναικών στην Ελλάδα ήταν πολύ υψηλότερη από ό,τι στην ΕΕ και στις δύο περιόδους. Οι αποκλίσεις μεταξύ των φύλων στο νέο πληθυσμό ήταν πολύ μεγαλύτερες στην Ελλάδα και στις δύο περιόδους, με το έμφυλο χάσμα να μειώνεται στην ΕΕ και να αυξάνεται στην Ελλάδα. Συνολικά, οι γυναίκες πλήττονταν

περισσότερο από την ανεργία και στις δύο περιοχές, αλλά το έμφυλο χάσμα της ΕΕ ήταν μικρότερο από της Ελλάδας. Στην περίοδο 1990-2010, η ανεργία στην ΕΕ έπληττε περισσότερο τις γυναίκες και τους άνδρες απόφοιτους δημοτικού, και λιγότερο τους απόφοιτους πανεπιστημίου. Η ανεργία των γυναικών απόφοιτων δημοτικού, λυκείου και πανεπιστημίου ήταν χαμηλότερη από των ανδρών και στις δύο περιοχές. Η ανεργία των ανδρών αποφοίτων λυκείου και πανεπιστημίου ήταν υψηλότερη στην Ελλάδα από ό,τι στην ΕΕ. Οι αποκλίσεις μεταξύ των φύλων σε αυτό τον τομέα ήταν μικρότερες στην ΕΕ σε κάθε περίπτωση.

Τα στοιχεία για την απασχόληση στην ΕΕ δείχνουν μια διαφορετική εικόνα σε πολλούς εργασιακούς τομείς σε σχέση με την Ελλάδα. Συνολικά, οι συνεισφέροντες οικογενειακοί εργαζόμενοι, οι εργοδότες και οι αυτοαπασχολούμενοι της ΕΕ ήταν λιγότεροι από της Ελλάδας. Στην Ελλάδα οι οικογενειακές επιχειρήσεις απασχολούσαν περισσότερους άνδρες από γυναίκες, ενώ στην περίπτωση της ΕΕ συνέβαινε το αντίθετο, καθώς οι γυναίκες που απασχολούνταν ως συνεισφέρουσες οικογενειακές εργαζόμενες ήταν σχεδόν τριπλάσιες από τους άνδρες. Αυτό ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι η εργασία των γυναικών σε οικογενειακές επιχειρήσεις στην Ελλάδα δεν καταγράφεται επαρκώς. Τα ποσοστά συμμετοχής των ανδρών στο συγκεκριμένο τομέα είναι συντριπτικά χαμηλότερα και τα ποσοστά των γυναικών ελαφρώς υψηλότερα στην ΕΕ. Οι άνδρες εργοδότες ήταν περισσότεροι από τις γυναίκες και στις δύο περιοχές, αλλά με μικρότερη απόκλιση μεταξύ των φύλων στην ΕΕ. Οι αυτοαπασχολούμενες γυναίκες ήταν σημαντικά λιγότερες από τους άνδρες και στις δύο περιοχές.

Στην Ελλάδα το μερίδιο απασχόλησης των γυναικών στον αγροτικό τομέα, στο σύνολο της γυναικείας απασχόλησης, ήταν μεγαλύτερο από ό,τι στην ΕΕ. Η έμφυλη διαφορά υπέρ των ανδρών στα ποσοστά συμμετοχής των φύλων στο βιομηχανικό τομέα, από το σύνολο της απασχόλησης του κάθε φύλου, που παρατηρείται στην ΕΕ ήταν πολύ μεγαλύτερη από ό,τι στην Ελλάδα, γεγονός που αποκαλύπτει ότι η βιομηχανία στην Ελλάδα χρησιμοποιεί τη γυναικεία εργασία με περισσότερη ένταση σε σύγκριση με την υπόλοιπη ΕΕ. Το ποσοστό της γυναικείας απασχόλησης σε τομείς των υπηρεσιών, στο σύνολο της γυναικείας απασχόλησης, ήταν υψηλότερο στην ΕΕ απ' ό,τι στην Ελλάδα για την περίοδο 1990-2010. Συνεπώς, παρά το γεγονός ότι στην Ελλάδα οι γυναίκες αποτελούσαν την πλειονότητα των εργαζομένων στον τομέα των υπηρεσιών, η συμμετοχή τους σε αυτόν θα αυξηθεί κι άλλο εάν η απασχόληση στην Ελλάδα συγκλίνει περισσότερο προς το πρότυπο της ΕΕ.

Όσον αφορά την κατηγορία των απασχολούμενων στην εκπαίδευση, στην ΕΕ οι δασκάλες της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης ήταν αναλογικά πολύ περισσότερες απ' ό,τι στην Ελλάδα και στις δύο χρονικές περιόδους, και αποτελούσαν την πλειονότητα του εκπαιδευτικού προσωπικού. Οι καθηγήτριες της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ήταν και πάλι αναλογικά περισσότερες απ' ό,τι στην Ελλάδα, αν και με μικρότερη διαφορά, και αποτελούσαν τα 6 από τα 10 μέλη του εκπαιδευτικού προσωπικού. Στην τριτοβάθμια εκπαίδευση το ποσοστό γυναικών στο ακαδημαϊκό προσωπικό είναι ελαφρώς μικρότερο στην ΕΕ για την περίοδο 1974-1989 και ελαφρώς υψηλότερο στην επόμενη περίοδο. Ίσως αυτό να συνδέεται με τον περισσότερο έντονο θετικό χαρακτήρα της ανώτατης εκπαίδευσης στην υπόλοιπη ΕΕ και στη μικρότερη συμμετοχή των πανεπιστημιακών γυναικών που εργάζονται σε αυτούς τους κλάδους. Η σύγκριση των στοιχείων για τις δύο περιοχές δείχνει πως οι δασκάλες και οι καθηγήτριες πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αυξήθηκαν περισσότερο στην Ελλάδα, ενώ τα γυναικεία μέλη του ακαδημαϊκού προσωπικού στην τριτοβάθμια αυξήθηκαν περισσότερο στην ΕΕ.

3.2 Β. Στοιχεία από το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Έμφυλη Ισότητα για την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση

Το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Έμφυλη Ισότητα συλλέγει στοιχεία τα οποία αναδεικνύουν την κατάσταση της ισότητας μεταξύ των φύλων σε κάθε χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι δείκτες του Ινστιτούτου χωρίστηκαν στις κατηγορίες υγεία, εκπαίδευση, εργασία και κατανομή διαθέσιμου χρόνου για τα έτη 2005 και 2010, και δίνουν την εικόνα για την έμφυλη ανισότητα που επικρατούσε στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση στο τέλος της δεύτερης χρονικής περιόδου της έρευνας (1990-2010). Στους παρακάτω πίνακες παρατίθενται τα στοιχεία του Ινστιτούτου για την Ελλάδα και σε παρένθεση τα στοιχεία για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Τους πίνακες ακολουθεί ανάλυση των στοιχείων και σύγκριση μεταξύ Ελλάδας και ΕΕ.

Πίνακας 3.5: Έμφυλοι δείκτες υγείας για Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση (2005 και 2010)

Δείκτες	2005		2010	
	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες
Y1 Προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση (έτη)	81,6 (80,4)	76,8 (73,9)	83,3 (82,8)	78,0 (76,9)
Y2 Έτη υγιούς ζωής κατά τη γέννηση	67,4 (61,4)	65,9 (59,9)	67,7 (62,6)	66,1 (61,8)
Y3 Αυτοαντίληψη υγείας ως καλή/πολύ καλή (%)	74,6 (60,3)	80,4 (66,4)	73,3 (65,7)	77,8 (70,9)
Y4 Άνθρωποι με καλυμμένες ιατρικές ανάγκες (%)	93,2 (90,6)	94,1 (91,9)	91,2 (93,0)	93,6 (93,7)
Y5 Άνθρωποι με καλυμμένες οδοντιατρικές ανάγκες (%)	92,9 (89,8)	93,1 (89,9)	92,5 (92,8)	92,9 (92,8)

Πηγή: Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Έμφυλη Ισότητα

Το 2005, οι γυναίκες στην Ελλάδα είχαν υψηλότερο προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση κατά 5 χρόνια σε σχέση με τους άνδρες, και είχαν 1,5 παραπάνω έτος υγιούς ζωής κατά τη γέννηση, ενώ η διαφορά υπέρ των γυναικών της ΕΕ ανήλθε στα 6 χρόνια για το προσδόκιμο ζωής και παρέμεινε στον 1,5 χρόνο στα έτη υγιούς ζωής. Συνολικά, το προσδόκιμο ζωής των Ελληνίδων και των Ελλήνων κατά τη γέννηση ήταν υψηλότερο από τους πολίτες της ΕΕ, και οι Ελληνίδες και οι Έλληνες είχαν επίσης 6 παραπάνω χρόνια υγιούς ζωής. Το 2010, το προσδόκιμο ζωής αυξήθηκε κατά 1 χρόνο για γυναίκες και άνδρες στην Ελλάδα, και το προσδόκιμο ετών υγιούς ζωής κατά τη γέννηση παρουσίασε ελαφρά αύξηση και για τα δύο φύλα, με τις γυναίκες να διατηρούν το ίδιο προβάδισμα και στους δύο δείκτες. Στην ΕΕ, το προσδόκιμο ετών υγιούς ζωής αυξήθηκε περισσότερο για τους άνδρες παρά για τις γυναίκες, μειώνοντας τη διαφορά μεταξύ των δύο φύλων.

Οι άνδρες που χαρακτηρίζαν την υγεία τους ως ‘καλή’ ή ‘πολύ καλή’ το 2005 ήταν περισσότεροι από τις γυναίκες, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην ΕΕ, ενώ συνολικά 14% περισσότεροι άνθρωποι χαρακτηρίζαν καλή την υγεία τους στην Ελλάδα απ’ ό,τι στην ΕΕ. Το 2010, οι άνθρωποι που

θεωρούσαν καλή την υγεία τους στην Ελλάδα μειώθηκαν ενώ στην ΕΕ αυξήθηκαν, και η διαφορά μεταξύ των δύο φύλων μειώθηκε και στις δύο περιοχές, με τους άνδρες να διατηρούν το προβάδισμα σε κάθε περίπτωση. Οι ιατρικές και οδοντιατρικές ανάγκες των ανδρών στην Ελλάδα ικανοποιούνταν σε ελαφρώς μεγαλύτερο βαθμό από αυτές των γυναικών και στις δύο χρονιές. Σε γενικές γραμμές, οι ιατρικές και οδοντιατρικές ανάγκες των ανθρώπων στην Ελλάδα ικανοποιούνταν σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι στην ΕΕ το 2005. Το 2010, η κατάσταση στην Ελλάδα χειροτέρευσε και για τα δύο φύλα, ενώ στην ΕΕ βελτιώθηκε. Οι διαφορές μεταξύ γυναικών και ανδρών στην ΕΕ ήταν σημαντικά μικρότερες (έως και ανύπαρκτες) σε κάθε περίπτωση απ' ό,τι στην Ελλάδα. Συμπερασματικά, οι γυναίκες της Ελλάδας βρίσκονταν σε χειρότερη θέση όσον αφορά τις ιατρικές και οδοντιατρικές τους ανάγκες, τόσο σε σύγκριση με τους άνδρες της Ελλάδας όσο και σε σύγκριση με τις γυναίκες στην ΕΕ.

Πίνακας 3.6: Έμφυλοι δείκτες εκπαίδευσης και μορφωτικού επιπέδου για Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση (2005 και 2010)

Δείκτες	2005		2010	
	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες
EΚ1 Απόφοιτοι τριτοβάθμιας (%)	13,9 (18,0)	16,1 (17,8)	17,1 (20,4)	18,4 (20,9)
EΚ2 Συμμετοχή σε εκπαίδευση (%)	9,3 (17,5)	9,6 (16,5)	10,6 (16,3)	10,8 (15,5)
EΚ3 Φοιτήτριες/ές τριτοβάθμιας 'γυναικείων' αντικειμένων ⁴¹ (%)	35,7 (43,5)	13,9 (21,3)	35,4 (43,6)	16,7 (21,5)

Πηγή: Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Έμφυλη Ισότητα

Οι γυναίκες και οι άνδρες συμμετείχαν στην εκπαίδευση σε παρόμοια επίπεδα στην Ελλάδα και στις δύο χρονιές, και η συμμετοχή τους αυξήθηκε το 2010. Η συνολική συμμετοχή των δύο φύλων της ΕΕ ήταν σε πολύ υψηλότερο επίπεδο απ' ό,τι στην Ελλάδα και τις δύο χρονιές, αλλά, σε αντίθεση με την Ελλάδα, μειώθηκε το 2010. Στην Ελλάδα, οι γυναίκες που ολοκλήρωσαν την

⁴¹ Εκπαίδευση, υγεία και κοινωνική πρόνοια, κοινωνικές επιστήμες, τέχνες.

τριτοβάθμια εκπαίδευση ήταν λιγότερες από τους άνδρες και για τα δύο έτη, αλλά το 2010 η διαφορά μειώθηκε, καθώς οι γυναίκες απόφοιτοι τριτοβάθμιας αυξήθηκαν περισσότερο από τους άνδρες. Οι απόφοιτοι τριτοβάθμιας στην ΕΕ ήταν περισσότεροι από ό,τι στην Ελλάδα και στις δύο χρονιές, με πολύ μικρή διαφορά μεταξύ των φύλων (υπέρ των γυναικών το 2005 και υπέρ των ανδρών το 2010). Οι απόφοιτοι αυξήθηκαν και στις δύο περιοχές με παρόμοιο ρυθμό. Το 2005, το ποσοστό των φοιτητριών στους τομείς της εκπαίδευσης, της υγείας και κοινωνικής πρόνοιας, των κοινωνικών επιστημών και των τεχνών, από το σύνολο των ατόμων που σπούδαζαν, ήταν 35,7%, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό των φοιτητών ήταν 13,9%. Παρόμοια διαφορά των ποσοστών υπήρχε και στην ΕΕ το 2005, ενώ το 2010 η έμφυλη διαφορά στην ΕΕ ήταν ελαφρώς μεγαλύτερη.

Πίνακας 3.7: Έμφυλοι εργασιακοί και οικονομικοί δείκτες για Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση (2005 και 2010)

Δείκτες	2005		2010	
	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες
EP1 Συμμετοχή στην εργασία (%)	34,4 (40,5)	61,0 (59,4)	35,1 (38,9)	56,9 (56,5)
EP2 Εργασιακή ζωή (έτη)	25,8 (30,2)	37,0 (36,7)	27,4 (36,9)	36,9 (37,3)
EP3 Εργαζόμενες/οι σε ‘γυναικείους’ τομείς⁴² (%)	19,7 (27,8)	7,4 (7,5)	21,2 (29,3)	7,2 (8,0)
EP4 Μηνιαίες απολαβές (PPS)	1.577 (1.501)	2.069 (2.467)	1.754 (2.042)	2.134 (2.573)
EP5 Καθαρό εισόδημα (PPS)	12.476 (12.645)	12.928 (13.296)	14.563 (14.919)	15.168 (15.570)
EP6 Πληθυσμός που δεν κινδυνεύει με φτώχεια (%)	76,8 (83,7)	81,9 (85,6)	79,6 (83,5)	81,0 (85,3)
EP7 Κατανομή εισοδήματος S20/S80 (%)	16,9 (22,1)	17,9 (21,5)	18,0 (20,6)	17,7 (20,3)
EP8 Υπουργοί (%)	5,5 (21,1)	94,5 (78,9)	16,1 (24,0)	83,9 (76,0)
EP9 Βουλευτές (%)	11,4 (21,2)	88,6 (78,8)	16,9 (23,6)	83,1 (76,4)

⁴² Εκπαίδευση, ανθρώπινη υγεία, κοινωνική εργασία.

Πίνακας 3.7: Έμφυλοι εργασιακοί και οικονομικοί δείκτες για Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση (συνέχεια)

Δείκτες	2005		2010	
	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες
EP10 Μέλη περιφερειακών συμβουλίων (%)	-	-	19,7 (26,4)	80,3 (73,6)
EP11 Στελέχη επιχειρήσεων⁴³ (%)	7,3 (10,4)	92,7 (89,6)	5,7 (12,3)	94,3 (87,7)
EP12 Μέλη συμβουλίου κεντρικής τράπεζας (%)	2,5 (15,5)	97,5 (84,5)	7,7 (17,7)	92,3 (82,3)

Πηγή: Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Έμφυλη Ισότητα

Η έμφυλη οικονομική ανισότητα στην εργασία ήταν εμφανής και στις δύο χρονιές. Πρώτον, οι γυναίκες στην Ελλάδα βρίσκονταν σε πολύ πιο επισφαλή θέση από τους άνδρες όσον αφορά τον κίνδυνο φτώχειας. Συγκεκριμένα, το 2005 το 24,2% των γυναικών ήταν σε κίνδυνο φτώχειας σε σύγκριση με το 19,1% των ανδρών. Το ποσοστό φτώχειας των Ελληνίδων ήταν πολύ μεγαλύτερο από το αντίστοιχο στην ΕΕ.

Δεύτερον, ο δείκτης απασχόλησης που κατασκεύασε το Ινστιτούτο ήταν 34% για τις γυναίκες και 61% για τους άνδρες της Ελλάδας το 2005. Η απασχολησιμότητα των ανδρών μειώθηκε το 2010, ενώ των γυναικών δεν μεταβλήθηκε ουσιαστικά, γεγονός που αντανακλά την αύξηση της μερικής απασχόλησης των ανδρών. Το ποσοστό απασχολησιμότητας των γυναικών στην Ελλάδα υπολείπεται σημαντικά του αντίστοιχου στην ΕΕ που φθάνει περίπου το 40%.

Τρίτον, η εργασιακή ζωή των γυναικών ήταν συντομότερη από των ανδρών, με μεγαλύτερη διαφορά στην περίπτωση της Ελλάδας. Η διάρκεια της εργασιακής ζωής των γυναικών στην Ελλάδα ήταν πολύ χαμηλότερη σε σύγκριση με την ΕΕ (27,4 και 36,9 έτη αντίστοιχα για το 2010). Στην εργασία στους τομείς της εκπαίδευσης, της ανθρώπινης υγείας και της κοινωνικής εργασίας ο αριθμός των εργαζόμενων γυναικών ήταν σχεδόν τριπλάσιος από των ανδρών. Ωστόσο, στην ΕΕ οι γυναίκες σε αυτούς τους τομείς ήταν περίπου τετραπλάσιες από τους άνδρες.

⁴³ Μέλη συμβουλίων των μεγαλύτερων εταιρειών του χρηματιστηρίου, των εποπτικών επιτροπών και των διοικητικών συμβουλίων.

Τέταρτον, στην Ελλάδα υπήρχε μεγάλο έμφυλο μισθολογικό χάσμα το 2005, το οποίο δε μειώθηκε ιδιαίτερα το 2010. Σε σύγκριση με τους γυναικείους μισθούς στη ΕΕ, η διαφορά των μισθών των γυναικών το 2010 ήταν 210 ευρώ. Σημαντικό ήταν και το χάσμα που χώριζε το ετήσιο εισόδημα των Ελληνίδων τόσο από το εισόδημα των Ελλήνων, αλλά και από το μέσο γυναικείο εισόδημα στην ΕΕ. Τέλος, στην Ελλάδα η ανισότητα στη κατανομή του εισοδήματος μεταξύ των γυναικών αυξήθηκε, ενώ μεταξύ των ανδρών μειώθηκε. Στην ΕΕ δεν υπάρχουν σημαντικές διαφορές στη ανισότητα του εισοδήματος ανδρών και γυναικών.

Στον τομέα της πολιτικής εξουσίας υπήρχε έντονη έμφυλη ανισότητα στην Ελλάδα και στις δύο χρονιές, με μία μικρή βελτίωση της κατάστασης το 2010. Το 2005, οι γυναίκες υπουργοί ήταν το 5,5% του συνόλου, ποσοστό που τριπλασιάστηκε το 2010 (16,1%). Οι γυναίκες συμμετείχαν στο κοινοβούλιο σε ποσοστό 11,4% το 2005, το οποίο αυξήθηκε σε 16,9% το 2010. Έμφυλο χάσμα υπήρχε και στην ΕΕ, αλλά σε μικρότερο επίπεδο. Επίσης, το 2010 2 στα 10 μέλη των δημοτικών συμβουλίων της Ελλάδας ήταν γυναίκες (συγκριτικά, στην ΕΕ 3 στα 10 μέλη ήταν γυναίκες). Όσον αφορά την ισχύ σε επιχειρηματικές αποφάσεις, οι γυναίκες αποτελούσαν και πάλι θλιβερή μειονότητα. Η συμμετοχή τους στις μεγαλύτερες εταιρείες του χρηματιστηρίου, στις εποπτικές οικονομικές επιτροπές και στα διοικητικά συμβούλια μειώθηκε από 7,3% το 2005 σε 5,7% το 2010. Αντιθέτως, στην ΕΕ, όπου το έμφυλο χάσμα ήταν εξ αρχής μικρότερο, η συμμετοχή γυναικών το 2010 αυξήθηκε.

<i>Πίνακας 3.8: Δείκτες κατανομής διαθέσιμου χρόνου για Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση</i>				
Δείκτες	2005		2010	
	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες
X1 Φροντίδα και εκπαίδευση μελών οικογένειας (%)	43,7 (43,3)	20,3 (28,5)	40,6 (38,9)	12,3 (26,4)
X2 Οικιακές εργασίες (%)	84,8 (80,1)	18,6 (34,2)	76,5 (79,0)	8,7 (28,7)
X3 Εθελοντικές δραστηριότητες (%)	7,6 (13,3)	7,3 (12,9)	6,0 (14,7)	4,7 (14,3)

Πηγή: Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Έμφυλη Ισότητα

Το ποσοστό γυναικών που αναλάμβαναν την καθημερινή φροντίδα και εκπαίδευση των ευάλωτων μελών της οικογένειας το 2005 ήταν υπερδιπλάσιο από αυτό των ανδρών στην Ελλάδα. Αυτή η γενική κατάσταση ίσχυε και στην ΕΕ, αλλά με μικρότερη διαφορά μεταξύ των φύλων. Το 2010, τα ποσοστά των δύο φύλων μειώθηκαν και στις δύο περιοχές. Η διαφορά μεταξύ των φύλων στην ΕΕ μειώθηκε, ενώ στην Ελλάδα αυξήθηκε, με τον αριθμό των γυναικών που αναλάμβαναν αυτές τις υποχρεώσεις να είναι πλέον υπερτριπλάσιος των ανδρών. Το 2005, οι γυναίκες που αναλάμβαναν το μαγείρεμα και τις οικιακές δουλειές καθημερινά στην Ελλάδα ήταν πολύ περισσότερες από τους άνδρες (85% και 19% αντίστοιχα). Το ίδιο ίσχυε και στην ΕΕ, καίτοι με μικρότερη διαφορά μεταξύ των φύλων. Τα ποσοστά ανδρών μειώθηκαν περισσότερο από των γυναικών και στις δύο περιοχές, με αποτέλεσμα η έμφυλη διαφορά να αυξάνεται. Το 2005, τα δύο φύλα συμμετείχαν σε εθελοντικές ή φιλανθρωπικές δραστηριότητες στα ίδια επίπεδα, με μικρή διαφορά υπέρ των γυναικών, σε Ελλάδα και ΕΕ. Το 2010, η συμμετοχή σε αυτές τις δραστηριότητες μειώθηκε στην Ελλάδα, ιδίως για τους άνδρες, ενώ στην ΕΕ αυξήθηκε.

Παράρτημα 3.1 Μεθοδολογία συλλογής δεδομένων της έρευνας για την έμφυλη ανισότητα

Τα στατιστικά δεδομένα για την έμφυλη ανισότητα αναζητήθηκαν αρχικά από τη μηχανή αναζήτησης Google με τον όρο ‘gender inequality statistics’. Από εκεί η έρευνα κατευθύνθηκε στις ιστοσελίδες της Παγκόσμιας Τράπεζας (World Bank) και του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου για την Έμφυλη Ισότητα (European Institute for Gender Equality - EIGE).

Πηγή	Χρονική περίοδος	
	1974-1989	1990-2010
Παγκόσμια Τράπεζα	38	53
Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Έμφυλη Ισότητα	0	23

Πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα, Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Έμφυλη Ισότητα

Δείκτες έμφυλης ανισότητας από την Παγκόσμια Τράπεζα

Τα δεδομένα της Παγκόσμιας Τράπεζας που αφορούν τις στατιστικές φύλου (gender statistics) αναφέρονται σε όλες τις χώρες για τη χρονική περίοδο από το 1960 έως το 2017. Τα στοιχεία που συλλέχθηκαν αφορούν τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ-28) για τα έτη 1974 με 2010, χωρισμένα στις περιόδους 1974 με 1989 και 1990 με 2010. Τα δεδομένα χωρίστηκαν στις εξής θεματικές κατηγορίες: α) δημογραφικά δεδομένα, β) δεδομένα υγείας, γ) δεδομένα εκπαίδευσης, και δ) εργασιακά και οικονομικά δεδομένα.

Κατηγορίες δεικτών	Δείκτες Παγκόσμιας Τράπεζας
Δημογραφικά δεδομένα	Δ1: Γυναικείος πληθυσμός Δ2: Προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση Δ3: Προσδόκιμο ζωής στα 60 χρόνια Δ4: Εφηβική γονιμότητα Δ5: Ηλικία στον πρώτο γάμο Δ6: Γονιμότητα
Δεδομένα υγείας	Υ1: Μητρική θνησιμότητα Υ2: Βρεφική θνησιμότητα Υ3: Θνησιμότητα παιδιών μέχρι 5 ετών Υ4: Χρήση οποιασδήποτε μεθόδου αντισύλληψης

	<p>Y5: Χρήση σύγχρονων μεθόδων αντισύλληψης</p> <p>Y6: Συχνότητα αναιμίας σε γυναίκες αναπαραγωγικής ηλικίας</p> <p>Y7: Συχνότητα HIV</p> <p>Y8: Συχνότητα υπέρβαρων ανθρώπων</p> <p>Y9: Συχνότητα παχύσαρκων ανθρώπων</p>
Δεδομένα εκπαίδευσης	<p>EK1: Αλφαριθμητισμός ενηλίκων</p> <p>EK2: Αλφαριθμητισμός νέων</p> <p>EK3: Καμία εκπαίδευση</p> <p>EK4: Μερική πρωτοβάθμια εκπαίδευση</p> <p>EK5: Πρωτοβάθμια εκπαίδευση</p> <p>EK6: Κατώτατη δευτεροβάθμια εκπαίδευση</p> <p>EK7: Ανώτατη δευτεροβάθμια εκπαίδευση</p> <p>EK8: Πτυχίο πανεπιστημίου ή ισάξιο</p> <p>EK9: Παιδιά εγγεγραμμένα στην πρωτοβάθμια</p> <p>EK10: Παιδιά ηλικίας δημοτικού εκτός σχολείου</p> <p>EK11: Αναμενόμενη έτη εκπαίδευσης</p> <p>EK12: Εγγραφές στην πρώτη τάξη του δημοτικού</p> <p>EK13: Παραμονή στο σχολείο μέχρι την 5^η τάξη του δημοτικού</p> <p>EK14: Μαθήτριες πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης</p> <p>EK15: Μαθήτριες δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης</p>
Εργασιακά και οικονομικά δεδομένα	<p>EP1: Εργατικό δυναμικό</p> <p>EP2: Συμμετοχή ενηλίκων στο εργατικό δυναμικό</p> <p>EP3: Συμμετοχή νέων στο εργατικό δυναμικό</p> <p>EP4: Αναλογία ενηλίκων εργαζομένων προς συνολικό πληθυσμό</p> <p>EP5: Αναλογία νέων εργαζομένων προς συνολικό πληθυσμό</p> <p>EP6: Εργατικό δυναμικό με βασική εκπαίδευση</p> <p>EP7: Εργατικό δυναμικό με μέση εκπαίδευση</p> <p>EP8: Εργατικό δυναμικό με ανώτατη εκπαίδευση</p> <p>EP9: Ανεργία ενηλίκων</p> <p>EP10: Ανεργία νέων</p> <p>EP11: Άνεργες/οι με βασική εκπαίδευση</p> <p>EP12: Άνεργες/οι με μέση εκπαίδευση</p> <p>EP13: Άνεργες/οι με ανώτατη εκπαίδευση</p> <p>EP14: Συνεισφέρουσες/οντες οικογενειακές/οί εργαζόμενες/οι</p> <p>EP15: Εργοδότες/ριες</p> <p>EP16: Αυτοαπασχολούμενες/οι</p> <p>EP17: Εργασία στον αγροτικό τομέα</p> <p>EP18: Εργασία στο βιομηχανικό τομέα</p> <p>EP19: Εργασία στον υπηρεσιακό τομέα</p> <p>EP20: Δασκάλες πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης</p> <p>EP21: Καθηγήτριες δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης</p> <p>EP22: Γυναικείο ακαδημαϊκό προσωπικό τριτοβάθμιας εκπαίδευσης</p>
<i>Πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα</i>	

Δείκτες έμφυλης ανισότητας από το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Έμφυλη Ισότητα

Τα δεδομένα έμφυλης ισότητας του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου για τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης αφορούν τα έτη 2005, 2010, 2012 και 2015. Τα στοιχεία που συλλέχθηκαν για την έρευνα αφορούν τα έτη 2005 και 2010. Τα δεδομένα χωρίστηκαν στις εξής θεματικές κατηγορίες: α) δεδομένα υγείας, β) δεδομένα εκπαίδευσης, γ) εργασιακά και οικονομικά δεδομένα, και δ) κατανομή διαθέσιμου χρόνου. Η κάθε μια από τις κατηγορίες χωρίζεται σε υποκατηγορίες και δείκτες των υποκατηγοριών.

Κατηγορίες δεικτών	Δείκτες Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου για την Έμφυλη Ισότητα
Δεδομένα υγείας	Y1: Προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση Y2: Έτη υγιούς ζωής κατά τη γέννηση Y3: Αυτοαντίληψη υγείας του ατόμου ως ‘καλή’ ή ‘πολύ καλή’ Y4: Ποσοστό ανθρώπων χωρίς ανικανοποίητες ιατρικές ανάγκες Y5: Ποσοστό ανθρώπων χωρίς ανικανοποίητες οδοντιατρικές ανάγκες
Δεδομένα εκπαίδευσης	EK1: Απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης EK2: Συμμετοχή σε επίσημη ή μη επίσημη εκπαίδευση EK3: Φοιτήτριες/ές τριτοβάθμιας στους τομείς της εκπαίδευσης, της υγείας και κοινωνικής πρόνοιας, των κοινωνικών επιστημών και των τεχνών
Εργασιακά και οικονομικά δεδομένα	EP1: Συμμετοχή σε πλήρη απασχόληση EP2: Διάρκεια εργασιακής ζωής EP3: Εργαζόμενες/οι στους τομείς της εκπαίδευσης, της ανθρώπινης υγείας και της κοινωνικής εργασίας EP4: Μέσες μηνιαίες απολαβές EP5: Μέσο καθαρό εισόδημα EP6: Ποσοστό πληθυσμού που δεν κινδυνεύει με φτώχεια EP7: Κατανομή εισοδήματος S20/S80 EP8: Υπουργοί EP9: Βουλευτές EP10: Μέλη περιφερειακών συμβουλίων EP11: Στελέχη επιχειρήσεων EP12: Μέλη συμβουλίου κεντρικής τράπεζας
Κατανομή διαθέσιμου χρόνου	X1: Συμμετοχή στη φροντίδα και την εκπαίδευση παιδιών και εγγονιών, ηλικιωμένων και ατόμων με αναπηρία κάθε μέρα

	X2: Συμμετοχή στο μαγείρεμα και τα οικοκυρικά κάθε μέρα X3: Συμμετοχή εργαζομένων σε εθελοντικές ή φιλανθρωπικές δραστηριότητες τουλάχιστον μία φορά το μήνα
<i>Πηγή: Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Έμφυλη Ισότητα</i>	

Παράρτημα 3.2: Υπόμνημα δεικτών της Παγκόσμιας Τράπεζας και του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου για την Έμφυλη Ισότητα για Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση

Ορισμοί δεικτών της Παγκόσμιας Τράπεζας:

Δείκτης	Ορισμός
Δ1 Γυναικείος πληθυσμός (% του συνόλου)	Το ποσοστό του πληθυσμού που είναι γυναίκες.
Δ2 Προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση (έτη)	Ο αριθμός ετών που θα ζούσε ένα νεογέννητο εάν το μοτίβο θνησιμότητας που επικρατούσε στη γέννησή του παρέμενε ίδιο σε όλη τη ζωή του.
Δ3 Προσδόκιμο ζωής στα 60 χρόνια (έτη)	Ο μέσος αριθμός ετών που θα ζούσε ένας άνθρωπος εάν το μοτίβο θνησιμότητας που επικρατούσε στα 60 χρόνια ζωής του παρέμενε ίδιο σε όλη τη ζωή του.
Δ4 Εφηβική γονιμότητα (γέννες ανά 1.000 γυναίκες ηλικίας 15-49)	Ο αριθμός των γεννών ανά 1.000 γυναίκες ηλικίας 15 έως 49 ετών.
Δ5 Ηλικία στον πρώτο γάμο (έτη)	Η μέση διάρκεια εργένικης ζωής εκφραζόμενη σε έτη για τους ανθρώπους που παντρεύονται πριν τα 50.
Δ6 Γονιμότητα (γέννες ανά γυναίκα)	Ο αριθμός παιδιών που θα γεννούσε μία γυναίκα εάν ζούσε μέχρι το τέλος της αναπαραγωγικής της ηλικίας και γεννούσε σύμφωνα με τον δείκτη γονιμότητας της κάθε ηλικίας.
Υ1 Μητρική θνησιμότητα (ανά 100.000 ζωντανές γέννες)	Ο αριθμός γυναικών που πεθαίνουν από αιτίες σχετικές με την εγκυμοσύνη κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης ή μέσα σε 42 ημέρες από τον τερματισμό της κύησης ανά 100.000 ζωντανές γέννες.
Υ2 Βρεφική θνησιμότητα (ανά 1.000 ζωντανές γέννες)	Ο αριθμός βρεφών που πεθαίνουν πριν φτάσουν στο πρώτο έτος ζωής ανά 1.000 γέννες.
Υ3 Θνησιμότητα παιδιών μέχρι 5 ετών (ανά 1.000 ζωντανές γέννες)	Η πιθανότητα προς 1.000 ότι ένα νεογέννητο θα πεθάνει πριν φτάσει στην ηλικία των 5, σε σχέση με τον δείκτη θνησιμότητας για γυναίκες/άνδρες.
Υ4 Χρήση αντισύλληψης, οποιαδήποτε μέθοδος (% γυναικών ηλικίας 15-49)	Το ποσοστό γυναικών που οι ίδιες ή οι σεξουαλικοί τους σύντροφοι χρησιμοποιούν οποιαδήποτε μέθοδο αντισύλληψης. Συνήθως μετρείται για γυναίκες ηλικίας 15-49 ετών που είναι παντρεμένες ή σε σχέση.

Y5 Χρήση αντισύλληψης, σύγχρονοι μέθοδοι (% γυναικών ηλικίας 15-49)	Το ποσοστό γυναικών που οι ίδιες ή οι σεξουαλικοί τους σύντροφοι χρησιμοποιούν τουλάχιστον μία σύγχρονη μέθοδο αντισύλληψης. Συνήθως μετρείται για γυναίκες ηλικίας 15-49 ετών που είναι παντρεμένες ή σε σχέση. Οι σύγχρονοι μέθοδοι αντισύλληψης περιλαμβάνουν γυναικεία και ανδρική στείρωση, αντισυλληπτικά χάπια, ενδομήτριο σπείραμα, αρσενικό και γυναικείο προφυλακτικό, ενέσιμη αντισύλληψη, εμφύτευμα, μεθόδους κολπικού φραγμού και αντισύλληψη εκτάκτου ανάγκης.
Y6 Συχνότητα αναιμίας σε γυναίκες αναπαραγωγικής ηλικίας (% γυναικών ηλικίας 15-49)	Συχνότητα γυναικών που δεν εγκυμονούν με επίπεδα αιμοσφαιρίνης κάτω από 12γρ/dL και γυναικών που εγκυμονούν με επίπεδα αιμοσφαιρίνης κάτω από 11γρ/dL.
Y7 Συχνότητα HIV (% ηλικιών 15-24)	Το ποσοστό των ανθρώπων που φέρουν τον ιό HIV. Ο δείκτης για τους νέους είναι ποσοστό επί της σχετικής ηλικιακής ομάδας.
Y8 Συχνότητα υπέρβαρων ανθρώπων (% γυναικείου και ανδρικού πληθυσμού ηλικίας 18+)	Το ποσοστό ανθρώπων ηλικίας 18 ετών και πάνω με Δείκτη Μάζας Σώματος πάνω από 25 κιλά/μ ² .
Y9 Συχνότητα παχυσαρκίας (% γυναικείου και ανδρικού πληθυσμού ηλικίας 18+)	Το ποσοστό ανθρώπων ηλικίας 18 ετών και πάνω με Δείκτη Μάζας Σώματος πάνω από 30 κιλά/μ ² .
EK1 Αλφαριθμητισμός ενηλίκων (% ηλικιών 15+)	Το ποσοστό ανθρώπων ηλικίας 15 ετών και πάνω που μπορούν να διαβάσουν και να γράψουν με κατανόηση μια σύντομη απλή πρόταση σχετικά με την καθημερινή τους ζωή.
EK2 Αλφαριθμητισμός νέων (% ηλικιών 15-24)	Το ποσοστό ανθρώπων ηλικίας 15-24 ετών που μπορούν να διαβάσουν και να γράψουν με κατανόηση μια σύντομη απλή πρόταση σχετικά με την καθημερινή τους ζωή.
EK3 Καμία εκπαίδευση (% πληθυσμού ηλικίας 25+)	Το ποσοστό πληθυσμού ηλικίας 25 ετών και πάνω που δεν έχουν λάβει καθόλου εκπαίδευση.
EK4 Μερική πρωτοβάθμια εκπαίδευση (% πληθυσμού ηλικίας 25+)	Το ποσοστό πληθυσμού ηλικίας 25 ετών και πάνω που έχουν λάβει κάποια πρωτοβάθμια εκπαίδευση ως ανώτατο μορφωτικό επίπεδο.
EK5 Πρωτοβάθμια εκπαίδευση (% πληθυσμού ηλικίας 25+)	Το ποσοστό πληθυσμού ηλικίας 25 ετών και πάνω που έχουν λάβει πρωτοβάθμια εκπαίδευση (δημοτικό) ως ανώτατο μορφωτικό επίπεδο.
EK6 Κατώτατη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (% πληθυσμού ηλικίας 25+)	Το ποσοστό πληθυσμού ηλικίας 25 ετών και πάνω που έχουν λάβει κατώτατη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (γυμνάσιο) ως ανώτατο μορφωτικό επίπεδο.
EK7 Ανώτατη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (% πληθυσμού ηλικίας 25+)	Το ποσοστό πληθυσμού ηλικίας 25 ετών και πάνω που έχουν λάβει ανώτατη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (λύκειο) ως ανώτατο μορφωτικό επίπεδο.
EK8 Πτυχίο ή ισάξιο (% πληθυσμού ηλικίας 25+)	Το ποσοστό πληθυσμού ηλικίας 25 ετών και πάνω που έχουν λάβει τριτοβάθμια εκπαίδευση (πανεπιστήμιο) ως ανώτατο μορφωτικό επίπεδο.

EK9 Παιδιά εγγεγραμμένα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (% παιδιών ηλικίας δημοτικού)	Ο αριθμός μαθητών της ηλικιακής ομάδας της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης που είναι εγγεγραμμένοι είτε σε πρωτοβάθμια είτε σε δευτεροβάθμια εκπαίδευση, εκφρασμένο ως ποσοστό του συνολικού πληθυσμού αυτής της ηλικιακής ομάδας.
EK10 Παιδικά ηλικίας δημοτικού εκτός σχολείου	Τα παιδιά ηλικίας δημοτικού που δεν είναι εγγεγραμμένα στην πρωτοβάθμια ή τη δευτεροβάθμια.
EK11 Αναμενόμενα έτη εκπαίδευσης	Ο αριθμός ετών που αναμένεται να περάσει ένα παιδί ενταξιακής ηλικίας στο σχολείο ή στο πανεπιστήμιο, συμπεριλαμβανομένων των ετών που επαναλαμβάνονται.
EK12 Εγγραφές στην πρώτη τάξη του δημοτικού (% πληθυσμού ηλικίας δημοτικού)	Ο αριθμός νέων εισδοχών στην πρώτη τάξη του δημοτικού παιδιών που βρίσκονται στην επίσημη ηλικία ένταξης στο δημοτικό, ως ποσοστό του πληθυσμού της αντίστοιχης ηλικίας.
EK13 Παραμονή στο σχολείο μέχρι την 5 ^η τάξη του δημοτικού (% πληθυσμού ηλικίας δημοτικού)	Το μερίδιο από τα παιδιά που έχουν εγγραφεί στην πρώτη τάξη δημοτικού που θα φτάσουν μέχρι την πέμπτη τάξη.
EK14 Μαθήτριες πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (% συνόλου μαθητών)	Οι μαθήτριες ως ποσοστό του συνόλου μαθητών στην πρωτοβάθμια, συμπεριλαμβανομένων των εγγραφών σε ιδιωτικά και δημόσια σχολεία.
EK15 Μαθήτριες δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (% συνόλου μαθητών)	Οι μαθήτριες ως ποσοστό του συνόλου μαθητών στη δευτεροβάθμια, συμπεριλαμβανομένων των εγγραφών σε ιδιωτικά και δημόσια σχολεία.
EP1 Εργατικό δυναμικό (% του συνόλου)	Γυναικείο και ανδρικό εργατικό δυναμικό ως ποσοστό του συνόλου. Το εργατικό δυναμικό περιλαμβάνει ανθρώπους ηλικίας 15 ετών και πάνω που παρέχουν εργασία για την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών σε μία συγκεκριμένη περίοδο.
EP2 Συμμετοχή ενηλίκων στο εργατικό δυναμικό (% γυναικείου και ανδρικού πληθυσμού ηλικίας 15+)	Το ποσοστό του πληθυσμού ηλικίας 15 ετών και πάνω που είναι οικονομικά ενεργό: όλοι οι άνθρωποι που παρέχουν εργασία για την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών σε μία συγκεκριμένη περίοδο.
EP3 Συμμετοχή νέων στο εργατικό δυναμικό (% γυναικείου και ανδρικού πληθυσμού ηλικίας 15-24)	Το ποσοστό του πληθυσμού ηλικίας 15-24 ετών που είναι οικονομικά ενεργό: οι άνθρωποι ηλικίας 15-24 ετών που παρέχουν εργασία για την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών σε μία συγκεκριμένη περίοδο.
EP4 Αναλογία ενηλίκων εργαζομένων προς συνολικό πληθυσμό (% ηλικιών 15+)	Το ποσοστό του πληθυσμού ηλικίας 15 ετών και πάνω που εργάζεται. Η εργασία ορίζεται ως άτομα εργασιακής ηλικίας που, κατά τη διάρκεια μιας σύντομης αναφορικής περιόδου, απασχολούνταν σε οποιαδήποτε δραστηριότητα για την παραγωγή αγαθών ή υπηρεσιών για μισθό ή κέρδος, είτε εργάζονταν σε αυτή την περίοδο (δηλ. εργάζονταν για τουλάχιστον μία ώρα) ή δεν εργάζονταν λόγω προσωρινής εργασιακής άδειας ή συνεννοήσεων στην εργασία.

EP5 Αναλογία νέων εργαζομένων προς συνολικό πληθυσμό (% ηλικιών 15-24)	Το ποσοστό του πληθυσμού ηλικίας 15-24 ετών που εργάζεται. Η εργασία ορίζεται ως άτομα εργασιακής ηλικίας που, κατά τη διάρκεια μιας σύντομης αναφορικής περιόδου, απασχολούνταν σε οποιαδήποτε δραστηριότητα για την παραγωγή αγαθών ή υπηρεσιών για μισθό ή κέρδος, είτε εργάζονταν σε αυτή την περίοδο (δηλ. εργάζονταν για τουλάχιστον μία ώρα) ή δεν εργάζονταν λόγω προσωρινής εργασιακής άδειας ή συνεννοήσεων στην εργασία.
EP6 Εργατικό δυναμικό με βασική εκπαίδευση (% γυναικείου και ανδρικού πληθυσμού εργασιακής ηλικίας με βασική εκπαίδευση)	Το ποσοστό πληθυσμού εργασιακής ηλικίας με βασικό επίπεδο εκπαίδευσης που βρίσκονται στο εργατικό δυναμικό.
EP7 Εργατικό δυναμικό με μέση εκπαίδευση (% γυναικείου και ανδρικού πληθυσμού εργασιακής ηλικίας με μέση εκπαίδευση)	Το ποσοστό πληθυσμού εργασιακής ηλικίας με μέσο επίπεδο εκπαίδευσης που βρίσκονται στο εργατικό δυναμικό.
EP8 Εργατικό δυναμικό με ανώτατη εκπαίδευση (% γυναικείου και ανδρικού πληθυσμού εργασιακής ηλικίας με ανώτατη εκπαίδευση)	Το ποσοστό πληθυσμού εργασιακής ηλικίας με ανώτατο επίπεδο εκπαίδευσης που βρίσκονται στο εργατικό δυναμικό.
EP9 Ανεργία ενηλίκων (% εργατικού δυναμικού ηλικίας 15+)	Το μερίδιο του εργατικού δυναμικού ηλικίας 15 ετών και πάνω που δεν εργάζονται αλλά μπορούν να εργαστούν και ζητούν εργασία.
EP10 Ανεργία νέων (% εργατικού δυναμικού ηλικίας 15-24)	Το μερίδιο του εργατικού δυναμικού ηλικίας 15-24 ετών που δεν εργάζονται αλλά μπορούν να εργαστούν και ζητούν εργασία.
EP11 Άνεργες/οι με βασική εκπαίδευση (% γυναικείου και ανδρικού πληθυσμού εργασιακής ηλικίας με βασική εκπαίδευση)	Το ποσοστό πληθυσμού εργασιακής ηλικίας με βασικό επίπεδο εκπαίδευσης που είναι άνεργος.
EP12 Άνεργες/οι με μέση εκπαίδευση (% γυναικείου και ανδρικού πληθυσμού εργασιακής ηλικίας με μέση εκπαίδευση)	Το ποσοστό πληθυσμού εργασιακής ηλικίας με μέσο επίπεδο εκπαίδευσης που είναι άνεργος.
EP13 Άνεργες/οι με ανώτατη εκπαίδευση (% γυναικείου και ανδρικού πληθυσμού εργασιακής ηλικίας με ανώτατη εκπαίδευση)	Το ποσοστό πληθυσμού εργασιακής ηλικίας με ανώτατο επίπεδο εκπαίδευσης που είναι άνεργος.
EP14 Συνεισφέρουσες/οντες οικογενειακές/οί εργαζόμενες/οι (% εργαζομένων γυναικών και ανδρών)	Οι εργαζόμενοι που εργάζονται ως αυτοαπασχολούμενοι σε επιχείρηση εμπορικής φύσης υπό τη διαχείριση συγγενούς που διαμένει στο ίδιο νοικοκυριό.
EP15 Εργοδότες/ριες (% εργαζομένων γυναικών και ανδρών)	Οι εργαζόμενοι που, είτε εργάζονται μόνη τους είτε με μερικούς συνεργάτες, εργάζονται ως αυτοαπασχολούμενοι (δηλ. επαγγέλματα όπου οι αποδοχές εξαρτώνται από το κέρδος που εισπράττεται από τα αγαθά ή τις υπηρεσίες που παράγονται) και με αυτή την ιδιότητα έχουν απασχολήσει σε συνεχόμενη βάση ένα ή παραπάνω άτομα ως υπαλλήλους.

EP16 Αυτοαπασχολούμενες/οι (% εργαζομένων γυναικών και ανδρών)	Οι εργαζόμενοι που, είτε εργάζονται μόνη τους είτε με μερικούς συνεργάτες, εργάζονται ως αυτοαπασχολούμενοι χωρίς να έχουν απασχολήσει σε συνεχόμενη βάση ένα ή παραπάνω άτομα ως υπαλλήλους.
EP17 Εργασία στον αγροτικό τομέα (% εργαζομένων γυναικών και ανδρών)	Το ποσοστό των εργαζομένων γυναικών και ανδρών που εργάζονται στον αγροτικό τομέα. Ο αγροτικός τομέας αποτελείται από δραστηριότητες στη γεωργία, το κυνήγι, τη δασοκομία και το ψάρεμα.
EP18 Εργασία στο βιομηχανικό τομέα (% εργαζομένων γυναικών και ανδρών)	Το ποσοστό των εργαζομένων γυναικών και ανδρών που εργάζονται στον βιομηχανικό τομέα. Ο βιομηχανικός τομέας αποτελείται από δραστηριότητες στις εξορύξεις και τα λατομεία, στην κατασκευή, στη βιομηχανία και στις υπηρεσίες κοινής ωφελείας (νερό, ηλεκτρικό και αέριο).
EP19 Εργασία στον υπηρεσιακό τομέα (% εργαζομένων γυναικών και ανδρών)	Το ποσοστό των εργαζομένων γυναικών και ανδρών που εργάζονται στον υπηρεσιακό τομέα. Ο υπηρεσιακός τομέας αποτελείται από χονδρικό και λιανικό εμπόριο, εργασία σε εστιατόρια, ξενοδοχεία, μετακινήσεις, αποθήκευση, επικοινωνίες, χρηματοοικονομικά, ασφάλεια, κτηματομεσιτικά, επιχειρήσεις και κοινοτικές, κοινωνικές και προσωπικές υπηρεσίες.
EP20 Δασκάλες πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (% συνόλου εκπαιδευτικού προσωπικού)	Οι γυναίκες δασκάλες ως ποσοστό του συνόλου δασκάλων πρωτοβάθμιας, συμπεριλαμβανομένων των εργαζομένων με πλήρη και μερική απασχόληση.
EP21 Καθηγήτριες δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (% συνόλου εκπαιδευτικού προσωπικού)	Οι γυναίκες καθηγήτριες ως ποσοστό του συνόλου καθηγητών δευτεροβάθμιας, συμπεριλαμβανομένων των εργαζομένων με πλήρη και μερική απασχόληση.
EP22 Γυναικείο ακαδημαϊκό προσωπικό τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (% συνόλου ακαδημαϊκού προσωπικού)	Το μερίδιο γυναικείου ακαδημαϊκού προσωπικού στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.
<i>Πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα</i>	

Έτη για τα οποία υπάρχουν στοιχεία για την Ελλάδα:

Δ3: Στοιχεία για 1977, 1982, 1987 και 1992, 1997, 2002, 2007.

Δ5: Στοιχεία για 1981 και 1991, 2001.

Υ2: Στοιχεία για 1990, 2000, 2010.

Υ3: Στοιχεία για 1990, 2000, 2010.

Υ4: Στοιχεία για 1983 και 1999, 2001.

Υ5: Στοιχεία για 1983 και 1999, 2001.

Υ8: Στοιχεία για 1975-1989.

Υ9: Στοιχεία για 1975-1989.

EΚ1: Στοιχεία για 1981 και 1991, 2001, 2005, 2007, 2009.

EΚ2: Στοιχεία για 1981 και 1991, 2001, 2005, 2007, 2009.

EΚ3: Στοιχεία για 1981 και 2005-2008, 2010.

EΚ4: Στοιχεία για 1981 και 1991, 2005-2008, 2010.

EK5: Στοιχεία για 1981 και 2005-2008, 2010.
EK6: Στοιχεία για 1981 και 2005-2008, 2010.
EK7: Στοιχεία για 1981 και 2005-2008, 2010.
EK8: Στοιχεία για 1981 και 2005-2008, 2010.
EK9: Στοιχεία για 1990-2007, 2010.
EK10: Στοιχεία για 1990-2007, 2010.
EK11: Στοιχεία για 1990, 1992-2007, 2010.
EK12: Στοιχεία για 1998-2004.
EK13: Στοιχεία για 1974-1986, 1988 και 1991, 2004-2006, 2010.
EK14: Στοιχεία για 1992, 2004-2007, 2010.
EK15: Στοιχεία για 1974-1980, 1982-1989 και 1990-1992, 2005-2007, 2010.
EK16: Στοιχεία για 1990-2007, 2010.
EK17: Στοιχεία για 1990-2007, 2010.
EP2: Στοιχεία για 1979, 1981-1989.
EP3: Στοιχεία για 1981-1989.
EP4: Στοιχεία για 1981-1989.
EP5: Στοιχεία για 1983-1989.
EP6: Στοιχεία για 1992-2010.
EP7: Στοιχεία για 1992-2010.
EP8: Στοιχεία για 1992-2010.
EP9: Στοιχεία για 1981-1989 και 1990, 1992-2000, 2002-2010.
EP10: Στοιχεία για 1981-1989 και 1990, 1992-2000, 2002-2010.
EP11: Στοιχεία για 1998-2010.
EP12: Στοιχεία για 1998-2010.
EP13: Στοιχεία για 1998-2010.
EP14: Στοιχεία για 1991-2010.
EP15: Στοιχεία για 1991-2010.
EP16: Στοιχεία για 1991-2010.
EP17: Στοιχεία για 1991-2010.
EP18: Στοιχεία για 1991-2010.
EP19: Στοιχεία για 1991-2010.
EP20: Στοιχεία για 1990-1999, 2004-2007.
EP21: Στοιχεία για 1990-1999, 2004-2007.
EP22: Στοιχεία για 1976, 1980-1989 και 1990-1999, 2003-2007.

Έτη για τα οποία υπάρχουν στοιχεία για την Ευρωπαϊκή Ένωση:

Y2: Στοιχεία για 1990, 2000, 2010.
Y3: Στοιχεία για 1990, 2000, 2010.
Y9: Στοιχεία για 1975-1989.
EK1: Στοιχεία για 1988-1989 και 1990-1991, 1993-2010.
EK2: Στοιχεία για 1988-1989.
EK14: Στοιχεία για 1980-1989.
EK15: Στοιχεία για 1981-1989.
EP2: Στοιχεία για 1983-1989.
EP3: Στοιχεία για 1983-1989.

EP4: Στοιχεία για 1985-1989.
 EP5: Στοιχεία για 1986-1989.
 EP6: Στοιχεία για 1997-2010.
 EP7: Στοιχεία για 1997-2010.
 EP8: Στοιχεία για 1997-2010.
 EP9: Στοιχεία για 1991-2010.
 EP10: Στοιχεία για 1983-1989 και 1992-2010.
 EP11: Στοιχεία για 1998-2010.
 EP12: Στοιχεία για 1998-2010.
 EP13: Στοιχεία για 1998-2010.
 EP14: Στοιχεία για 1991-2010.
 EP15: Στοιχεία για 1991-2010.
 EP16: Στοιχεία για 1991-2010.
 EP17: Στοιχεία για 1991-2010.
 EP18: Στοιχεία για 1991-2010.
 EP19: Στοιχεία για 1991-2010.
 EP21: Στοιχεία για 1976-1989.
 EP22: Στοιχεία για 1987-1989

Ορισμοί δεικτών του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου για την Έμφυλη Ισότητα:

Δείκτης	Ορισμός
Y1 Προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση (έτη)	Ο μέσος επιπρόσθετος αριθμός ετών που αναμένεται να ζήσει ένας άνθρωπος στην εκάστοτε ηλικία, εάν το μοτίβο θνησιμότητας παραμείνει το ίδιο σε όλη τη ζωή του.
Y2 Έτη υγιούς ζωής κατά τη γέννηση	Ο αριθμός ετών ζωής που αναμένεται να ζήσει ένας άνθρωπος χωρίς σοβαρά ή μέτρια προβλήματα υγείας.
Y3 Αυτοαντίληψη της υγείας του ατόμου ως καλή/πολύ καλή (%)	Το ποσοστό επί του συνόλου ανθρώπων που χαρακτηρίζουν την κατάσταση της υγείας τους ως γενικά 'καλή' ή 'πολύ καλή'.
Y4 Άνθρωποι με καλυμμένες ιατρικές ανάγκες (% ηλικιών 16+)	Το ποσοστό πληθυσμού ηλικίας 16 ετών και πάνω που δήλωσαν ότι δεν έχουν ανικανοποίητες ιατρικές ανάγκες.
Y5 Άνθρωποι με καλυμμένες οδοντιατρικές ανάγκες (% ηλικιών 16+)	Το ποσοστό πληθυσμού ηλικίας 16 ετών και πάνω που δήλωσαν ότι δεν έχουν ανικανοποίητες οδοντιατρικές ανάγκες.
EK1 Απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (% ηλικιών 15+)	Το ποσοστό του πληθυσμού ηλικίας 15 ετών και πάνω που ολοκλήρωσαν την τριτοβάθμια εκπαίδευση ως ανώτατο μορφωτικό επίπεδο.
EK2 Συμμετοχή σε επίσημη ή μη επίσημη εκπαίδευση (% ηλικιών 15+)	Το ποσοστό του πληθυσμού ηλικίας 15 ετών και πάνω που συμμετείχαν σε επίσημη ή μη επίσημη εκπαίδευση.

EK3 Φοιτήτριες/ές στους τομείς της εκπαίδευσης, της υγείας και κοινωνικής πρόνοιας, των κοινωνικών επιστημών και των τεχνών (%)	Το ποσοστό του συνόλου φοιτητριών/ών που φοιτούν στους ακόλουθους τομείς: εκπαίδευση δασκάλων και επιστήμη της εκπαίδευσης, κοινωνικές επιστήμες και τέχνες, υγεία και κοινωνική πρόνοια.
EP1 Συμμετοχή στην εργασία (% ηλικιών 15+)	FTE employment rate. Η αναλογία Full-Time Equivalent απασχόλησης είναι μονάδα μέτρησης των εργαζομένων με τρόπο που τους καθιστά συγκρίσιμους ακόμα και αν εργάζονται για διαφορετικό αριθμό ωρών κάθε εβδομάδα. Ένας εργαζόμενος σε πλήρη απασχόληση μετρείται ως 1 FTE, ενώ ένας εργαζόμενος σε μερική απασχόληση βαθμολογείται αναλόγως με τις ώρες τις οποίες εργάστηκε.
EP2 Εργασιακή ζωή (έτη)	Ο αριθμός ετών που αναμένεται να είναι ενεργός στην αγορά εργασίας ένας άνθρωπος ηλικίας 15 ετών και πάνω κατά τη διάρκεια της ζωής του.
EP3 Εργαζόμενες/οι στους τομείς της εκπαίδευσης, της ανθρώπινης υγείας και της κοινωνικής εργασίας (% , ηλικίες 15+)	Το ποσοστό ανθρώπων από το σύνολο εργαζομένων που απασχολούνται στις ακόλουθες οικονομικές δραστηριότητες: εκπαίδευση, ανθρώπινη υγεία και κοινωνική εργασία.
EP4 Μέσες μηνιαίες απολαβές (PPS)	Οι μέσες μηνιαίες απολαβές σε PPS (Purchasing Power Standard) στους τομείς της βιομηχανίας, της κατασκευής και των υπηρεσιών (εκτός από δημόσια διοίκηση, άμυνα και υποχρεωτική κοινωνική πρόνοια).
EP5 Μέσο καθαρό εισόδημα (PPS, ηλικίες 16+)	Το συνολικό εισόδημα ενός νοικοκυριού μετά από τις αφαιρέσεις φόρων κ.α. που διατίθεται για κατανάλωση ή αποταμίευση, διαιρούμενο με τον αριθμό μελών του νοικοκυριού.
EP6 Πληθυσμός που δεν κινδυνεύει με φτώχεια (%)	Το ποσοστό του πληθυσμού που βρίσκεται κάτω από το κατώφλι του κίνδυνου φτώχειας.
EP7 Κατανομή εισοδήματος S20/S80 (% ηλικιών 16+)	Η αναλογία S20/S80 μετρά την ανισότητα στην κατανομή εισοδήματος. Υπολογίζεται ως αναλογία του συνολικού εισοδήματος του 20% του πληθυσμού με το υψηλότερο εισόδημα με το συνολικό εισόδημα του 20% του πληθυσμού με το χαμηλότερο εισόδημα.
EP8 Υπουργοί (%)	Το ποσοστό γυναικών και ανδρών υπουργών.
EP9 Βουλευτές (%)	Το ποσοστό γυναικών και ανδρών βουλευτών.
EP10 Μέλη περιφερειακών συμβουλίων (%)	Το ποσοστό γυναικών και ανδρών μελών περιφερειακών συμβουλίων.
EP11 Στελέχη επιχειρήσεων (%)	Το ποσοστό γυναικών και ανδρών μελών συμβουλίων των μεγαλύτερων εταιρειών του χρηματιστηρίου, των εποπτικών επιτροπών και των διοικητικών συμβουλίων.
EP12 Μέλη συμβουλίου κεντρικής τράπεζας (%)	Το ποσοστό γυναικών και ανδρών μελών συμβουλίων κεντρικής τράπεζας.

X1 Συμμετοχή στη φροντίδα και την εκπαίδευση παιδιών και εγγονιών, ηλικιωμένων και ατόμων με αναπηρία, κάθε μέρα (%)	Το ποσοστό των ανθρώπων που συμμετάσχουν σε τουλάχιστον μία από τις εξής δραστηριότητες, εκτός έμμισθης εργασίας, κάθε μέρα: φροντίδα για παιδιά, εγγόνια, ηλικιωμένους και άτομα με αναπηρία.
X2 Συμμετοχή στο μαγείρεμα και στα οικοκυρικά, κάθε μέρα (%)	Το ποσοστό των ανθρώπων που συμμετάσχουν στο μαγείρεμα και τα οικοκυρικά, εκτός έμμισθης εργασίας, κάθε μέρα.
X3 Συμμετοχή εργαζομένων σε εθελοντικές ή φιλανθρωπικές δραστηριότητες, τουλάχιστον μία φορά το μήνα (%)	Το ποσοστό εργαζομένων που συμμετάσχουν σε εθελοντικές ή φιλανθρωπικές δραστηριότητες τουλάχιστον μία φορά το μήνα.

Κεφάλαιο 4: Η σχέση ανάμεσα στην έμφυλη ανισότητα και στην εξέλιξη του γυναικείου κινήματος στην Ελλάδα και συμπεράσματα

4.1 Η σχέση μεταξύ του γυναικείου κινήματος και της έμφυλης ανισότητας

Στη χρονική περίοδο 1974-1989 υπάρχει η εικόνα ενός δραστήριου γυναικείου κινήματος εν μέσω μίας κατάστασης έμφυλης ανισότητας εις βάρος των γυναικών. Το κίνημα είχε δυναμικό και μαζικό χαρακτήρα, μεγάλη συμμετοχή γυναικών και συχνές κινητοποιήσεις και δράσεις που αποσκοπούσαν στη βελτίωση της ζωής των γυναικών στην Ελλάδα και στην ισότητα μεταξύ των φύλων. Οι διεκδικήσεις των γυναικών, που εκφράζονταν μέσω διαδηλώσεων, πορειών, συζητήσεων και εντύπων, επέφεραν ουσιώδεις αλλαγές στην ελληνική κοινωνία, τόσο σε επίπεδο πολιτικής και νομοθεσιών, όσο και στην κοινή αντίληψη σχετικά με την ισότητα των φύλων. Το κίνημα έθεσε το ζήτημα της θέσης της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία, και τα αιτήματα των γυναικών σχετίζονταν άμεσα με την κατάσταση την οποία βίωναν καθημερινά.

Η ανισότητα μεταξύ των φύλων επηρέαζε την ζωή των γυναικών, ιδίως στους τομείς της εκπαίδευσης και της εργασίας. Οι γυναίκες είχαν χαμηλότερο επίπεδο αλφαριθμητισμού και μορφωτικό επίπεδο από τους άνδρες, και οι γυναίκες που δεν έλαβαν καθόλου εκπαίδευση ήταν περισσότερες από τους άνδρες. Ακόμη, η ολοκλήρωση κάθε μίας βαθμίδας εκπαίδευσης από τις γυναίκες ήταν χαμηλότερη από των ανδρών. Σε αυτό το σημείο, οφείλει να σημειωθεί το γεγονός ότι πολλές από τις γυναίκες που βρίσκονταν σε ηλικία 18 ετών και πάνω στην περίοδο 1974-1989 είχαν φοιτήσει στην πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση στα χρόνια αμέσως πριν από αυτή την περίοδο. Επομένως, η κατάσταση του αλφαριθμητισμού και της γενικότερης μόρφωσης αυτών των γυναικών ήταν απόρροια της ανισότητας στον τομέα της εκπαίδευσης που ίσχυε στη χώρα μέχρι και την εποχή της Χούντας, για την οποία δεν έχουμε στοιχεία. Εντούτοις, πολλές ήταν και οι γυναίκες που βρίσκονταν σε ηλικία έως 18 ετών σε αυτή την περίοδο, και άρα είχαν την εμπειρία του εκπαιδευτικού συστήματος αυτής της εποχής. Όσον αφορά την εργασία, η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό ήταν πολύ χαμηλότερη από των ανδρών, και πλήττονταν περισσότερο από την ανεργία.

Το γυναικείο κίνημα της εποχής ανέλυε και ασκούσε κριτική στην καταπίεση που υφίσταντο οι γυναίκες και στην ανισότητα μεταξύ των φύλων σε κάθε τομέα. Για παράδειγμα, η πρώτη προκήρυξη της Κίνησης για την Απελευθέρωση των Γυναικών το 1976 καλούσε τις γυναίκες να παλέψουν οι ίδιες για τα δικαιώματά τους, και ανέλυε την εργασία, τη μητρότητα και τον έρωτα ως πτυχές της γυναικείας καταπίεσης (Αβδελά, Παπαγιαννάκη και Σκλαβενίτη, 1986: 9). Η Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών εξέδωσε διακήρυξη το 1987 με θέμα την παγκόσμια στάση εργασίας των γυναικών, με την οποία διακήρυξη καλούσε την κυβέρνηση να υπολογίσει τη συμβολή της εργασίας όλων των γυναικών στην οικονομία, ώστε να αναγνωριστεί και να συμπεριληφθεί στο ΑΕΠ (Δίνη, 1987: 97-98). Το γυναικείο κίνημα είχε αναπτύξει δράση και για τη χαμηλή συμμετοχή και εκπροσώπηση των γυναικών στο χώρο της πολιτικής. Γυναικείες οργανώσεις είχαν δώσει συνέντευξη τύπου στις 6 Μαρτίου του 1986, ζητώντας ευρεία γυναικεία συμμετοχή στις δημοτικές εκλογές, και καλώντας τα κόμματα να συμπεριλάβουν πολλές γυναίκες στους συνδυασμούς τους. Τον Σεπτέμβριο του 1986 έγιναν εκδηλώσεις και εκκλήσεις προς τις γυναίκες ενόψει των δημοτικών εκλογών, με δηλώσεις και συνεντεύξεις τύπου γυναικών υποψηφίων που τόνιζαν τη σημασία της γυναικείας παρουσίας και συμβολής στις δημοτικές εκλογές (Δίνη, 1986: 5-7).

Οι γυναίκες στην περίοδο 1974-1989 παντρεύονταν και γεννούσαν σε νεαρή ηλικία, γεγονός που σχετίζεται άμεσα με το μορφωτικό επίπεδο και τις εργασιακές ευκαιρίες. Ένας άλλος παράγοντας που σχετίζεται με τη νεαρή ηλικία των μητέρων (τα στοιχεία δείχνουν ότι η εφηβική γονιμότητα βρισκόταν σε υψηλά επίπεδα σε αυτή την περίοδο) είναι η περιορισμένη χρήση σύγχρονων μεθόδων αντισύλληψης από τις γυναίκες της εποχής. Το δικαίωμα στην έκτρωση και την αντισύλληψη ήταν ένα από τα ζητήματα που έθεσε το γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα μετά την πτώση της Χούντας, διεκδικώντας ασφαλείς συνθήκες έκτρωσης και επαρκή πληροφόρηση σχετικά με τους τρόπους αντισύλληψης. Η προκήρυξη της ΚΑΓ που αναφέρθηκε πιο πάνω δήλωνε πως «οι ερωτικές σχέσεις πρέπει να απαλλαγούν από το άγχος της μητρότητας και το αίσθημα ενοχής, και να είναι πηγή χαράς και όχι φόβου και εξάρτησης» και ζητούσε την καθιέρωση σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης στα σχολεία, τη δημιουργία κέντρων πληροφόρησης στους τόπους δουλειάς και στις γειτονιές, και την δωρεάν παροχή αντισυλληπτικών μέσων (Αβδελά κ.α. ό.π.: 9). Η πίεση που άσκησε το κίνημα οδήγησε στη νομιμοποίηση των εκτρώσεων (έστω και με περιορισμούς) και στην εγκαθίδρυση κλινικών οικογενειακού προγραμματισμού που παρείχαν πληροφορίες σχετικά με την έκτρωση και την αντισύλληψη.

Σε γενικές γραμμές, διαφαίνεται ένας συσχετισμός μεταξύ της δράσης του γυναικείου κινήματος στην πρώτη δεκαετία της μεταπολίτευσης και στην κατάσταση της έμφυλης ανισότητας που επικρατούσε, όπως φαίνεται από τα σχετικά στοιχεία. Τα ζητήματα που έθετε το κίνημα και οι κινητοποιήσεις των γυναικών σχετίζονταν άμεσα με την καθημερινή ζωή και τα δικαιώματα των γυναικών της εποχής, στηλιτεύοντας την ανισότητα και διεκδικώντας την ισότητα με τους άνδρες σε κάθε τομέα. Το κλίμα που επικρατούσε στο γυναικείο κίνημα σε αυτή την περίοδο ήταν ενεργητικό και μαχητικό, γεγονός στο οποίο συντελούσε η επικαιρότητα του ζητήματος της ισότητας, υποβοηθούμενη από τις ευρωπαϊκές οδηγίες σχετικά με την ισότητα των φύλων και το φιλελεύθερο ή εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα των εκάστοτε κυβερνήσεων.

Την εικοσαετία 1990 με 2010, η κατάσταση της έμφυλης ανισότητας είναι βελτιωμένη σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, ιδίως στον τομέα της εκπαίδευσης. Ο αλφαριθμητισμός των γυναικών αυξήθηκε σημαντικά, με αποτέλεσμα το χάσμα μεταξύ ενήλικων αναλφάβητων γυναικών και ανδρών να μειώνεται σημαντικά, ενώ το χάσμα μεταξύ νέων αναλφάβητων γυναικών και ανδρών εξαλείφθηκε εντελώς. Εντούτοις, συνέχισε να υφίσταται ανισότητα, τόσο στο μορφωτικό επίπεδο, όσο και στην αγορά της εργασίας. Οι γυναίκες συνέχισαν έχουν χαμηλότερη συμμετοχή στην εκπαίδευση από ό,τι οι άνδρες. Οι απόφοιτες πανεπιστημίου αυξήθηκαν, αλλά συνέχισαν να είναι λιγότερες από τους άνδρες μέχρι και το 2010. Στην εργασία, συνέχισε να υπάρχει σημαντικό χάσμα μεταξύ γυναικών και ανδρών στη συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό, στη συμμετοχή στην έμμοιστη εργασία, και στην ανεργία. Με άλλα λόγια, παρά τις βελτιώσεις που υπήρξαν στην εργασιακή κατάσταση των γυναικών, οι γυναίκες συνέχισαν να συμμετέχουν λιγότερο από τους άνδρες στο εργατικό δυναμικό, να βρίσκουν πιο δύσκολα δουλειά, να εργάζονται λιγότερο και να πλήττονται περισσότερο από την ανεργία. Ακόμα, οι γυναίκες είχαν χαμηλότερο εισόδημα και αντιμετώπιζαν κίνδυνο φτώχειας περισσότερο από ό,τι οι άνδρες. Συμπερασματικά, τα στοιχεία αυτής της περιόδου εξακολουθούν να παρουσιάζουν μια γενική εικόνα έμφυλης ανισότητας, παρά κάποιες βελτιώσεις σε ορισμένους τομείς.

Ταυτόχρονα, το γυναικείο κίνημα της χώρας, που είχε αναπτυχθεί και προοδεύσει σε περίοδο εντονότερης έμφυλης ανισότητας, άρχισε να φθίνει στη δεκαετία του 1990. Οι περισσότερες ομάδες είχαν διαλυθεί, αρκετές από τις μεγαλύτερες οργανώσεις είχαν αφομοιωθεί από πολιτικά κόμματα, αμβλύνοντας έτσι το λόγο και τη δράση τους, τα περισσότερα φεμινιστικά περιοδικά είχαν από καιρό διακόψει τη κυκλοφορία τους και οι κινητοποιήσεις και εκδηλώσεις που

διοργανώνονταν συχνά στην προηγούμενη δεκαετία ήταν πλέον σπάνιες. Κάποιες ενδείξεις του γυναικείου κινήματος άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους από τις αρχές του 2000 και έπειτα, αλλά αυτές δεν μπορούν να συγκριθούν σε κανένα επίπεδο με τη μορφή και τη δυναμική που είχε το κίνημα από την πτώση της Χούντας μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980.

Η ύφεση του γυναικείου κινήματος μπορεί να συσχετιστεί με την αναβάθμιση της θέσης των γυναικών και τη βελτίωση της ισότητας των φύλων σε τομείς όπως η εργασία και η εκπαίδευση, βάση της λογικής ότι οι γυναίκες που συμμετείχαν στο κίνημα μέχρι τότε είδαν τους αγώνες τους να έχουν αποτελέσματα, και έτσι δεν αντιμετώπιζαν τη συλλογικοποίηση και τις κινητοποιήσεις ως τόσο επιτακτική ανάγκη όσο παλαιότερα. Ακόμη, οι γυναίκες που γεννήθηκαν, μεγάλωσαν και ενηλικιώθηκαν στη δεκαετία του 1990 και αργότερα, απολάμβαναν τους καρπούς του κινήματος της προηγούμενης εποχής, αντιμετωπίζοντας μια πολύ βελτιωμένη κατάσταση σε σύγκριση με τις γυναίκες της προηγούμενης περιόδου. Παρότι η έμφυλη ανισότητα δεν εξαλείφθηκε σε καμία περίπτωση, η εξόφθαλμη καταπίεση που βίωναν οι γυναίκες μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 είχε πλέον καταπολεμηθεί, μέσα από τις πιέσεις του κινήματος και τις ευρωπαϊκές οδηγίες για την ισότητα που οδήγησαν σε νομοθετικές ρυθμίσεις, όπως η μεταρρύθμιση του οικογενειακού κώδικα, η νομιμοποίηση των εκτρώσεων και η εφαρμογή υποχρεωτικών ποσοστώσεων για τη συμμετοχή των γυναικών στον πολιτικό χώρο.

Συμπερασματικά, η ύπαρξη της έμφυλης ανισότητας δεν μπορεί να εξηγήσει ως μοναδικός παράγοντας την παρουσία γυναικείου κινήματος. Το γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα αναπτύχθηκε σε περίοδο όπου υπήρχε ανισότητα μεταξύ των φύλων σε σημαντικούς τομείς της ζωής, αλλά άρχισε να φθίνει χωρίς να έχει εξαλειφθεί η ανισότητα. Αφενός, στην περίοδο της ύφεσης του κινήματος η έμφυλη ανισότητα είχε μειωθεί και η θέση της γυναίκας είχε βελτιωθεί σε σχέση με προηγούμενα χρόνια, χάρη στις διεκδικήσεις του κινήματος και τις νομοθετικές και άλλες παροχές των κυβερνήσεων. Αφετέρου, σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι η Ελλάδα διένυε περίοδο ισότητας μεταξύ των φύλων. Αντιθέτως, η έμφυλη ανισότητα συνέχισε να αποτελεί κομμάτι της καθημερινότητας σε πολλούς σημαντικούς τομείς της εργασίας και της καθημερινής ζωής. Η σύγκριση με τα προηγούμενα έτη μπορεί να οδηγήσει σε ευνοϊκά συμπεράσματα για την κατάσταση της ισότητας στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1990 και μετά, αλλά η σύγκριση με το μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης δείχνει ότι, σε σχέση με χώρες με συγκρίσιμο βιοτικό επίπεδο και οικονομία, η Ελλάδα συνέχισε να διατηρεί υψηλά επίπεδα έμφυλης ανισότητας.

Τα στοιχεία οδηγούν στη διαμόρφωση δύο συλλογισμών: α) το γυναικείο κίνημα αναπτύχθηκε λόγω της έμφυλης ανισότητας (μεταξύ άλλων παραγόντων), και β) η έμφυλη ανισότητα μειώθηκε λόγω του γυναικείου κινήματος (μεταξύ άλλων παραγόντων). Έτσι παρατηρείται μία αμφίδρομη σχέση μεταξύ του γυναικείου κινήματος και της έμφυλης ανισότητας στην Ελλάδα.

4.2 Συμπεράσματα

Η ανάλυση των στοιχείων έδειξε ότι μπορεί να παρατηρηθεί συσχετισμός μεταξύ της έμφυλης ανισότητας και του γυναικείου κινήματος. Στην πρώτη περίοδο της έρευνας, από το 1974 έως το 1989, όπου η ισότητα μεταξύ των φύλων βρισκόταν σε πολύ χαμηλά επίπεδα, και η ανισότητα έπληττε τις γυναίκες στους βασικούς τομείς της ζωής, το γυναικείο κίνημα είχε ενεργό και δυναμικό χαρακτήρα, μεγάλη συμμετοχή γυναικών και δραστήρια παρουσία στον ελλαδικό χώρο. Στη δεύτερη περίοδο, από το 1990 έως το 2010, όπου η έμφυλη ανισότητα είχε μεν μειωθεί αλλά συνέχισε να βρίσκεται σε υψηλά επίπεδα σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρωπαϊκή Ένωση και να επηρεάζει τις γυναίκες στους βασικούς τομείς της ζωής, το κίνημα είχε συρρικνωθεί και τα σημάδια της ύφεσης ήταν ξεκάθαρα από τις αρχές της περιόδου.

Το βασικό συμπέρασμα που προκύπτει από την παρούσα έρευνα είναι ότι η ύπαρξη έμφυλης ανισότητας, παρότι επηρεάζει το γυναικείο κίνημα, δεν αποτελεί μοναδικό παράγοντα. Το γυναικείο κίνημα της Ελλάδας άνθισε σε περίοδο έντονης ανισότητας μεταξύ των φύλων και έθεσε το ζήτημα της ισότητας και των δικαιωμάτων των γυναικών σε μία περίοδο πολιτικού επαναπροσδιορισμού του ελληνικού κράτους μετά την περίοδο της δικτατορίας. Παρ' όλα αυτά, άρχισε να φθίνει σε περίοδο όπου η έμφυλη ανισότητα είχε μεν μειωθεί, αλλά παρέμενε ισχυρή συνθήκη της ζωής των γυναικών.

Κάποιες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν σχετικά με την άνθιση και την ύφεση του κινήματος. Η ανάπτυξη του κινήματος επηρεάστηκε σαφώς από την έντονη έμφυλη ανισότητα που υπήρχε στην ελληνική κοινωνία, αλλά ευνοήθηκε και από μια σειρά άλλων παραγόντων, όπως τη λήξη της μακράς περιόδου δεξιών κυβερνήσεων της μετεμφυλιακής Ελλάδας και της επταετούς δικτατορίας που ακολούθησε, το φιλελεύθερο και φιλοευρωπαϊκό χαρακτήρα των πρώτων κυβερνήσεων της μεταπολίτευσης (Νέα Δημοκρατία) και το σοσιαλιστικό και φιλολαϊκό χαρακτήρα των επόμενων κυβερνήσεων (ΠΑΣΟΚ), καθώς και τις οδηγίες της τότε ΕΟΚ σχετικά

με την ισότητα των φύλων. Μία ακόμα υπόθεση που μπορεί να γίνει είναι ότι η πτώση του δικτατορικού καθεστώτος και της συντηρητικής ιδεολογίας που κυριαρχούσε έως τότε ενδυνάμωσε και ενέπνευσε τις γυναίκες της πρώτης μεταπολεμικής εποχής να αναλάβουν δράση, να θέσουν προβληματισμούς και να διεκδικήσουν την ισότητα, ενθουμούμενες τις δυναμικές προγόνισσές τους από την προηγούμενη εμφάνιση του γυναικείου κινήματος, πριν αυτό καταστρατηγηθεί από τη Χούντα.

Η ύφεση του κινήματος μπορεί να αποδοθεί σε τρεις παράγοντες. Πρώτον, οι διεκδικήσεις του γυναικείου κινήματος απέφεραν σημαντικούς καρπούς στον τομέα της ισότητας, οπότε πολλές γυναίκες που συμμετείχαν στο κίνημα, ιδίως όσες προασπίζονταν έναν πιο φιλελεύθερο και θεσμικό φεμινισμό, θεώρησαν ότι ο σκοπός τους επετεύχθη, και έτσι αποτραβήχτηκαν από το κίνημα. Δεύτερον, οι γυναίκες που γεννήθηκαν από τη δεκαετία του 1980 και μετά, βίωσαν μία βελτιωμένη κατάσταση όσον αφορά την ισότητα σε σχέση με τις γυναίκες της προηγούμενης περιόδου, οπότε δεν ένοιωσαν την ίδια ανάγκη για συλλογικοποίηση και κινητοποιήσεις. Τρίτον, πολλές γυναικείες οργανώσεις είχαν αφομοιωθεί από κόμματα, γεγονός που είχε δύο αποτελέσματα: α) τον εφησυχασμό πολλών γυναικών που το θεώρησαν ως απόδειξη εγκαθίδρυσης του θεσμού της ισότητας, και β) την άμβλυνση της δράσης αυτών των οργανώσεων και τον περιορισμό τους μέσα σε αυστηρά θεσμικά κομματικά πλαίσια. Σε πολιτικό και κυβερνητικό επίπεδο, σημαντική ρόλο στην άμβλυνση του κινήματος έπαιξε η μεταστροφή του χαρακτήρα των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ από φιλολαϊκό σε εκσυγχρονιστικό, και ο επερχόμενος νεοφιλελευθερισμός που επικράτησε σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο λόγω της οικονομικής κρίσης.

Ο σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν ο ποιοτικός συσχετισμός μεταξύ της έμφυλης ανισότητας και της μορφής που πήρε το γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα. Παρότι τα στοιχεία σχετικά με την έμφυλη ανισότητα που συμπεριλήφθηκαν ήταν ποσοτικής φύσης, δεν αποπειράθηκε μια ποσοτικοποίηση του γυναικείου κινήματος. Μια μελλοντική έρευνα πάνω στο ίδιο θέμα θα μπορούσε να επιδιώξει μια ποσοτική εκτίμηση της ανάπτυξης και της ύφεσης του γυναικείου κινήματος. Αυτό θα μπορούσε να συντελεστεί μέσω της μέτρησης των ατόμων που συμμετείχαν ενεργά στο γυναικείο κίνημα (αριθμός συμμετεχόντων σε κινητοποιήσεις, αριθμός μελών οργανώσεων και ομάδων), των γυναικείων οργανώσεων και ομάδων, των διαφόρων δράσεων που διοργανώθηκαν από το κίνημα, και άλλων χαρακτηριστικών. Μια έρευνα τέτοιας φύσης θα

μπορούσε να αντιστοιχίσει τα ποσοτικά στοιχεία σχετικά με την έμφυλη ανισότητα και σχετικά με το γυναικείο κίνημα σε κάθε περίοδο, και να καταγράψει τις μεταβολές που συντελούνται από τη μία χρονική περίοδο στην επόμενη.

Η έρευνα ασχολήθηκε με την Ελλάδα στην περίοδο της μεταπολίτευσης, και έτσι περιόρισε αναγκαστικά την περιοδοποίησή της στα έτη από το 1974 έως το 2010. Ακόμη, η σύγκριση της έμφυλης ανισότητας της Ελλάδας έγινε σε δύο επίπεδα: αφενός μεταξύ των χρονικών περιόδων 1974 έως 1989 και 1990 έως 2010, και αφετέρου μεταξύ της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως ομάδα χωρών. Μια μελλοντική έρευνα θα μπορούσε να επιχειρήσει να συγκρίνει την Ελλάδα με μία χώρα με υψηλό ή χαμηλό επίπεδο έμφυλης ανισότητας, και με μία μεσογειακή χώρα ή μια χώρα της βόρειας Ευρώπης. Επιπλέον, μια έρευνα με το ίδιο θέμα θα μπορούσε να αφοσιωθεί εξ ολοκλήρου στη χρονική περίοδο από το 2000 και έπειτα, και να προεκτείνει την περίοδο ενδιαφέροντος μέχρι το 2020.

Τέλος, η παρούσα έρευνα στόχευε στη διερεύνηση του συσχετισμού μεταξύ του γυναικείου κινήματος και της έμφυλης ανισότητας, βασιζόμενη σε ποιοτικά στοιχεία του κινήματος και ποσοτικά στοιχεία της ανισότητας. Μία μελλοντική έρευνα θα μπορούσε να συνεχίσει το συλλογισμό της παρούσας, και να επιδιώξει τη διερεύνηση μιας αιτιακής σχέσης μεταξύ των δύο παραγόντων.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Anagnostou, D. (2013). Gender Constitutional Reform and Feminist Mobilization in Greece and the EU: From Formal to Substantive Equality?. *Canadian Journal of Law & Society/La Revue Canadienne Droit et Société*, 28(2), 133-150.
- Anastasiou, S., Filippidis, K., & Stergiou, K. (2015). Economic Recession, Austerity and Gender Inequality at Work. Evidence from Greece and Other Balkan Countries. *Procedia Economics and Finance*, 24, 41-49.
- Banaszak, L. A., & Plutzer, E. (1993). The social bases of feminism in the European community. *Public Opinion Quarterly*, 57(1), 29-53.
- Carastathis, A. (2015). The politics of austerity and the affective economy of hostility: Racialised gendered violence and crises of belonging in Greece. *feminist review*, 109(1), 73-95.
- Cohen, R., & Kennedy, P. (2012). *Global sociology*. Macmillan International Higher Education.
- Cram, L. (1994). Women's political participation in Greece since the fall of the Colonels: From democratic struggle to incorporation by the party-state?. *Democratization*, 1(2), 229-250.
- Davaki, K. (2013). *The policy on gender equality in Greece* (No. PE 493.028). European Parliament.
- de Haan, F., Daskalova, K., & Loutfi, A. (Eds.). (2006). *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms in Central, Eastern, and South Eastern Europe: 19th and 20th Centuries*. Central European University Press.
- Della Porta, D., & Diani, M. (2009). *Social movements: An introduction*. John Wiley & Sons.
- Dinan, D. (2010). 4th Edit. *Ever Closer Union*.
- Eleftheriadis, Konstantinos, and Markos Vogiatzoglou. "Gender and Labor grassroots movements in Greece: a trans-movement approach." (2012).
- Gaitanou, E. (2018). Feminism in times of crisis: Woman struggle in Greece.
- Giddens, A., & Sutton, P. W. (2013). *Sociology*. Hoboken.
- Habermas, J. (1981). *New social movements*.
- Haug, F. (1989). Lessons from the Women's Movement in Europe. *Feminist Review*, 31(1), 107-116.
- Ioannidi-Kapolou, E. (2004). Use of contraception and abortion in Greece: a review. *Reproductive Health Matters*, 12(sup24), 174-183.

- Jenson, J. (1985). Struggling for identity: The women's movement and the state in Western Europe. *West European Politics*, 8(4), 5-18.
- Karamichas, J. (2009). The December 2008 Riots in Greece: Profile. *Social movement studies*, 8(3), 289-293.
- Lazaridis, G. (1994). The feminist movement in Greece: An overview.
- Marcos, A. C., & Bahr, S. J. (2001). Hellenic (Greek) gender attitudes. *Gender Issues*, 19(3), 21-40.
- Nina-Pazarzi, E., & Tsangaris, M. (2008). Constructing women's image in TV commercials: The Greek case. *Indian Journal of Gender Studies*, 15(1), 29-50.
- Pantelidou Maloutas, M. (1992). Women and politics. *Athens: Gutenberg*.
- Ridgeway, C. L. (2011). *Framed by gender: How gender inequality persists in the modern world*. Oxford University Press.
- Simitis, M. (2002). *New social movements in Greece: Aspects of the feminist and ecological projects* (Doctoral dissertation, London School of Economics and Political Science (United Kingdom)).
- Poulos, M. (2007). The Burden of History: The Defeat of Second-Wave Feminism in Greece. *Aspasia*, 1(1), 176-196.
- Stamiris, E. (1986). The women's movement in Greece. *New Left Review*, (158), 98.
- Tilly, C. (2018). *Social Movements, 1768-2004*. Routledge.
- United Nations Development Programme. (2010). *Human development report 2010*. Palgrave Macmillan.
- Wilson, J. (1973). *Introduction to social movements*. Basic Books.
- Woestman, L. (2012). The global economic crisis and gender relations: The Greek Case. *Toronto: Association for Women's Rights in Development (AWID)*.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αβδελά, Ε., Παπαγιαννάκη, Μ., Σκλαβενίτη, Κ. (1986). Έκτρωση: Το χρονικό μιας διεκδίκησης. *Δίνη*, 1, 9-28.
- Αθανασιάδης, Χ. (2007). Οι δύο στιγμές του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος.
- Καναβέλη, Ε. (2016). Χαρτογράφηση του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα: ιδεολογικοπολιτικές αναζητήσεις και η συνεισφορά του στον δημόσιο χώρο και λόγο. *Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών «Διοτίμα»*.

- Παντελίδου-Μαλουτα, Μ. (2007). Κρατικός φεμινισμός, πολιτικές για την έμφυλη ισότητα και κοινωνικές αντιλήψεις. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 29(1), 5-39.
- Παπανικολόπουλος, Δ. (2016). *Δεκέμβρης 2008*. Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Σαμίου, Δ. (2006). Γυναίκες, φύλο και πολιτική (τέλη 18ου-αρχές 21ου αι.). *Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας*.
- Ταξίδου, Ε. (2019, 10 Οκτωβρίου). Το '85-'95 στη Θεσσαλονίκη οι Κατίνες σήκωναν το ανάστημά τους. *Το Μωβ*. Ανακτήθηκε 1/5/2019 στο <https://tomov.gr/2019/02/10/23679/?fbclid=IwAR13WyuxqHqaD-Ve3tHcEuhL9xsLBbNBk-kImRbcfaY9iN6SnXYN8A7d0ng>.
- Ψημίτης, Μ. (2006). *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*. Εκδόσεις Άτραπος-Περιβολάκι.

Περιοδικά και εφημερίδες

- Δίνη (1986). Χρονολόγιο. *Δίνη*, 1, 4-7.
- Δίνη (1987). Παράρτημα. *Δίνη*, 3. 97-98.
- Το μήλο και το φίδι απ' τη σκοπιά της Εύας (άγνωστο). Γυναικείες ομάδες. *Το μήλο και το φίδι απ' τη σκοπιά της Εύας*, 1, 1-4.

Ιστοσελίδες

- Athens Indymedia (2019). *Επίθεση σε περιπολικό*. Ανακτήθηκε 1/5/2019 από <https://athens.indymedia.org/post/956520>.
- Athens Indymedia (2019). *ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΗΣΑΠ*. Ανακτήθηκε 1/5/2019 από <https://athens.indymedia.org/post/956666>.
- Athens Indymedia (2019). *Σκότωσε το σεξιστή στο μυαλό σου*. Ανακτήθηκε 1/5/2019 από <https://athens.indymedia.org/post/971274>.
- Athens Indymedia (2019). *Τα μονιιά (μας) είναι όμορφα, τα αγαπάμε και δεν τα χαρίζουμε σε κανένα μπάτσο*. Ανακτήθηκε 1/5/2019 από <https://athens.indymedia.org/post/946666/>
- European Institute for Gender Equality (2019). *Care economy*. Ανακτήθηκε 1/5/2019 από <https://eige.europa.eu/thesaurus/terms/1056>.
- European Institute for Gender Equality (2019). *Gender inequality*. Ανακτήθηκε 1/5/2019 από <https://eige.europa.eu/thesaurus/terms/1182>.

- European Institute for Gender Equality (2019). *Index score / Greece, 2005*. Ανακτήθηκε 10/5/2019 από <https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2005/EL>.
- European Institute for Gender Equality (2019). *Index score / Greece, 2010*. Ανακτήθηκε 10/5/2019 από <https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2010/EL>.
- European Institute for Gender Equality (2019). *Index score / Greece, 2012*. Ανακτήθηκε 10/5/2019 από <https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2012/EL>.
- European Institute for Gender Equality (2019). *Index score / Greece, 2010*. Ανακτήθηκε 10/5/2019 από <https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2015/EL>.
- European Institute for Gender Equality (2019). *Structural inequality*. Ανακτήθηκε 1/5/2019 από <https://eige.europa.eu/thesaurus/terms/1399>.
- Friedan, B. (2019). *Betty Friedan: The three waves of feminism*. Ανακτήθηκε 2/5/2019 από <http://www.ohiohumanities.org/betty-friedan-the-three-waves-of-feminism>.
- This is not a feminist project (2019). *Χρονολόγιο-Αρχείο*. Ανακτήθηκε 1/5/2019 από <https://notafeministproject.gr/timeline?1980>.
- TrikalaNews.gr (2019). *Συναυλία διοργανώνει η Φεμινιστική Πρωτοβουλία Αλληλεγγύης στην Κωνσταντίνα Κούνεβα*. Ανακτήθηκε 1/5/2019 από https://www.trikalanews.gr/ellada/sunaulia_diorganonei_i_feministiki_protoboulia_allilegguis_stin_konstantina_kouneba.html.
- TV Χωρίς Σύνορα (2019). *Η σιωπή στην Αμάρυνθο σπάει από τις κραυγές των γυναικών*. Ανακτήθηκε 1/5/2019 από <https://tvxs.gr/news/η-σιωπή-στην-αμάρυνθο-σπάει-από-τις-κραυγές-των-γυναικών>.
- Γενική Γραμματεία Ισότητας Φύλων (2019). *Ενδεικτικό χρονολόγιο της νεότερης ελληνικής ιστορίας με σημαντικά γεγονότα γενικής ιστορίας και κυρίως ιστορίας των γυναικών*. Ανακτήθηκε 1/5/2019 από <http://old.isotita.gr/var/uploads/library/xronologio-istorias-gynaikon.pdf>.
- Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων (2019). *Ο Φεμινισμός στα χρόνια της Μεταπολίτευσης, 1974-1990: ιδέες, συλλογικότητες, διεκδικήσεις*. Ανακτήθηκε 1/5/2019 από <http://foundation.parliament.gr/central.aspx?sId=11114621120916461458482>.
- Μιχοπούλου, Α.Ε. (2019). *Φεμινιστικά ρεύματα, θεωρητικές προσεγγίσεις του γυναικείου ζητήματος και γυναικείες σπουδές στην Ελλάδα, 19^{ος} – 20^{ος} αι.*. Ανακτήθηκε 1/5/2019 από <https://ekgynaekos.weebly.com/theta941sigmaepsiloniotasigmaf-gammaupsilonnu-kappaiotanu942mualphatauomicronsigmaf-epsilonlambdalambda940deltaalphasigmaf.html>.
- Μωβ Καφενείο (2019). *We only say goodbye with words*. Ανακτήθηκε 1/5/2019 από <https://mwvkafeneio.squat.gr/2017/12/01/we-only-say-goodbye-with-words>.

- Σκούταρη, Ρ. (2019). *Μνήμες από το φεμινιστικό κίνημα*. Ανακτήθηκε 1/5/2019 από <http://users.otenet.gr/~scoutari/mfk.html>.
- Τσώμου, Μ. (2019). *Τα δικαιώματα των γυναικών πριν και κατά τη διάρκεια της κρίσης*. Ανακτήθηκε 1/5/2019 από <https://www.goethe.de/ins/gr/el/kul/dos/fem/21269245.html>.
- Φάμπρικα Υφανέτ (2019). *Χρονικό εκδηλώσεων και δράσεων 2004-2010*. Ανακτήθηκε 1/5/2019 από <https://yfanet.espinblogs.net/ιστορικο/χρονικο>.